

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (заст. відп. ред.) (Україна); Т.Ю. Пшеничний, канд. іст. наук (відп. секр.) (Україна); М. В. Борисенко, д-р іст. наук, проф. (Україна); І. Бутулis, д-р іст. наук, проф. (Латвія); Й. Вайченоніс, д-р філософії, проф. (Литва); В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф. (Україна); А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф. (Україна); М. Кротофіль, д-р іст. наук, проф. (Польща); Т. Кузьо, д-р філософії (Канада); В. М. Литвин, д-р іст. наук, проф. (Україна); О. П. Машевський, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. М. Плохій, д-р іст. наук, проф. (США); А. Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф. (Україна); Т. Г. Таірова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Росія); Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М. Г. Щербак, д-р іст. наук, проф. (Україна)
Адреса редколегії	01601, Київ, вул. Володимирська, 60, к. 349 а, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, Тел: +38 044 234 09 71; факс: +38 044 234 69 80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 28.03.19 року (протокол № 9)
Атестовано	Міністерством освіти і науки України. Наказ № 515 від 16.05.16
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

1(140)/2019

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

EXECUTIVE EDITOR	Prof. Ivan Patryliak (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Dr. Andrii Rukkas (Deputy Executive Editor) (Ukraine); Dr. Taras Pshenychnyy (Executive Secretary) (Ukraine); Prof. Myroslav Borysenko (Ukraine); Prof. Ilgvars Butulis (Latvia); Prof. Jonas Vaičenonis (Lithuania); Prof. Valerii Kapeliushnyi (Ukraine); Prof. Viktor Kolesnyk (Ukraine); Prof. Anatolii Kotsur (Ukraine); Prof. Maciej Krotofil (Poland); Dr. Taras Kuzio (Canada); Prof. Volodymyr Lytvyn (Ukraine); Prof. Oleh Mashevskyi (Ukraine); Prof. Viacheslav Mordvintsev (Ukraine); Prof. Anatolii Sliusarenko (Ukraine); Prof. Viktor Stavniuk (Ukraine); Prof. Serhii Plokhii (USA); Prof. Tetiana Tairova-Iakovleva (Russia); Prof. Rostyslav Terpylovskyi (Ukraine); Prof. Sidney H.H. Chang (USA); Prof. Mykola Shcherbak (Ukraine)
Editorial address	60, Volodymyrska str., of. 349 a, Kyiv, Ukraine, 01601 Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv Phone: +38 044 234 09 71; fax: +38 044 234 69 80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 9 of 28.03.2019)
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine. Order № 515 of 16.05.16
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Registration certificate № 17218-5988 P of 10.11.10
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Publishing house "Kyiv University". Certificate submitted to the State Register № 1103 of 31.10.02
Address of publisher	14, T. Shevchenko blvrd., of. 43, Kyiv, Ukraine, 01601 Phone: +38 044 239 31 72, +38 044 239 32 22; fax: +38 044 239 31 28; e-mail: vpc@univ.kiev.ua ; web: http://vpc.univ.kiev.ua

ЗМІСТ

Автушенко І. Культурологічна робота у Збройних Силах України (1991–2013)	5
Василик Т. Часопис "Наша культура": історія заснування, проблематика, інформаційне насичення	10
Гук М. Повсякденне життя жінок у містах України в роки Першої світової війни: сучасна історіографія	15
Гуменний С. Нелегальні міграції на кордоні між Республікою Польща та УСРР напередодні та під час Голодомору 1932–1933 рр.	18
Загородня А. Роль християнства у формуванні американської ідеології	23
Коцур А. Єгиптолог Є. В. Черезов (1912–1988) і його наукова спадщина	27
Левченко І., Кухарук У. Символіка Ордену Підв'язки як засіб репрезентації влади Джеймса VI & I Стюарта (за зображальними джерелами з National Portrait Gallery)	30
Морозова А. Античність і Джон Адамс: етика, естетика, політика	34
Чжен В. Конфуціанські принципи в практиці державного управління у період "реформ і відкритості"	40
Чуткий А. Організації студентів-грузинів Київського комерційного інституту початку XX ст. та біографії "активу" цих організацій	47

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Туранли Ф. Рукописні документи про чорноморський вектор дипломатичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького	61
--	----

CONTENTS

Avtushenko I. The Cultural Work in the Armed Forces of Ukraine (1991–2013).....	5
Vasylyk T. "Our Culture" Magazine: History of Establishment, Topics, Informational Content.....	10
Huk M. Women Everyday Life in Ukrainian Cities During the First World War: Modern Historiography	15
Humennyi S. The Illegal Migration on the Border between the Poland and the Ukrainian SSR before and during the Holodomor of 1932–1933	18
Zahorodnia A. The Role of Christianity in the Formation of the US Ideology	23
Kotsur A. Egyptologist Ye. V. Cherezov (1912–1988) and His Scientific Legacy.....	27
Levchenko I. & Kukharuk U. Symbols of the Order of the Garter as a Means of Representation of the James VI & I Stuart (based on the illustrative sources of the National Portrait Gallery)	30
Morozova A. Antiquity and John Adams: Ethics, Aesthetics, Politics	34
Chzhen V. Confucian Principles in the Practice of State Management in the Period of Reforms and Openness.....	40
Chutkyi A. Societies of Georgian Students of the Kyiv Commercial Institute at the Beginning of the 20 th Century and the Biographies of Their Active Members.....	47

DOCUMENTS AND MATERIALS

Turanly F. Written Documents on the Black Sea Diplomacy Vector of Hetman Bohdan Khmelnytsky	61
---	----

КУЛЬТУРОЛОГІЧНА РОБОТА У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ (1991–2013)

На основі архівних джерел і публікацій, проаналізовано основні форми культурологічної роботи у Збройних Силах України за період з 1991 по 2013 рік та їхній вплив на морально-психологічний стан військовослужбовців і членів їхніх сімей. Дозвілля та відпочинок військовослужбовців відіграє велику роль у знятті психологічного навантаження, яке накопичується під час виконання обов'язків військової служби. Велика роль в організації дозвілля військовослужбовців і членів їхніх сімей відводилася будинкам офіцерів, клубам і будинкам культури. Для організації вільного часу й відпочинку особового складу Збройних Сил України органами виховної роботи проводилися централізовані заходи. Проте не менш важливою була особиста ініціатива військовослужбовців та працівників армії щодо організації для себе і своїх товаришів розваг та відпочинку. Слід зазначити, що багато послуг культурної сфери залишалися недоступними у віддалених і закритих військових містечках. Фінансову допомогу в організації дозвілля та відпочинку надавали органи влади та меценати. Однак не вистачало фахівців, здатних на професійному рівні організувати роботу військових закладів культури, а також дозвілля військовослужбовців і членів їхніх сімей.

Ключові слова: військовослужбовці, культурологічна робота, дозвілля, відпочинок, будинок офіцерів, Збройні Сили України.

Розбудова та всебічний розвиток Збройних Сил України (далі – ЗСУ) на сучасному етапі вимагає детального перегляду та вдосконалення складових системи соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, у тому числі й культурологічної роботи, направленої на організацію дозвілля та відпочинку.

Культурологічна робота в ЗСУ на сучасному етапі – це напрямок інформаційно-пропагандистського забезпечення, який полягає в цілеспрямованій діяльності посадових осіб органів військового управління, командирів (начальників) щодо організації заходів дозвілля і відпочинку військовослужбовців, працівників ЗСУ та членів їхніх сімей. Вона ґрунтується на засадах української культури та мистецтва, багатовікових національних звичаях і традиціях [9].

Основними формами культурологічної роботи є: концерт; вистава; перегляд кіно- й відеофільмів, телевізійних передач; обговорення творів літератури та мистецтва; заходи відпочинку; огляд-конкурс; виставка; зустріч із видатними особистостями; екскурсія; вшанування кращих військовослужбовців.

Різні аспекти культурологічної роботи знайшли своє відображення у публікаціях В. Воронкова та О. Вачаєва [6], В. Горішняк [8], Я. Романовського [12], Р. Росляк [13–15], В. Якименко [17] та ін. Але попри значну кількість публікацій, проблема формування та становлення культурологічної роботи у ЗСУ залишається все ще достатньо не вивченою. Потребує більш глибокого дослідження питання організації культурологічної роботи в сьогодишніх реаліях та пошук нових форм і методів її проведення в умовах війни.

Метою статті є проведення аналізу культурологічної роботи у ЗСУ в 1991–2013 рр. та її вплив на морально-психологічний стан військовослужбовців і членів їхніх сімей.

Велику роль у знятті психологічного навантаження, яке накопичується під час виконання обов'язків військової служби, відіграє дозвілля та відпочинок військовослужбовців, від правильної організації яких залежить працездатність військовослужбовців на наступний день і навіть цілий тиждень.

Дозвілля – це вільний від військової служби або іншої обов'язкової діяльності час. Дозвілля можна класифікувати як активне і пасивне (так само, як і відпочинок), культурне і безкультурне, індивідуальне і колективне, сімейне, захоплююче і різноманітне.

Перше, що необхідно зрозуміти, говорячи про дозвілля та відпочинок військовослужбовців – це те, що будь-яка армія є строго регламентованим соціальним організмом, у якому формалізовані норми і стандарти

стосуються будь-якого боку життя. Помилкою буде вважати, ніби відпочинок військовослужбовця – це час його повної свободи.

У 1992 р. на теренах України діяло 97 військових закладів культури: 3 окружні будинки офіцерів, 42 гарнізонні будинки офіцерів, 17 гарнізонних офіцерських клубів, 5 будинків культури, 30 будинків офіцерів і офіцерських клубів іншого рангу [1, арк. 93].

Культурна і просвітницька робота у Збройних Силах сприяє формуванню духовно розвиненої особистості, свідомого захисника Української держави, здорової морально-психологічної обстановки у військових колективах. Важливим чинником становлення системи культурно-виховної і просвітницької роботи (далі – КВПР) у ЗСУ стало формування її нормативно-правової бази. Так, 1 лютого 1994 р. вводиться в дію Директива Міністерства оборони України № Д-6 "Про організацію культурно-виховної, просвітницької роботи та дозвілля військовослужбовців, членів їхніх сімей, працівників Збройних Сил України", якою визначалися форми, методи та засоби КВПР у ЗСУ [1, арк. 37].

Відповідно до Директиви МО № Д-6, у ЗСУ розпочалось проведення Всеармійського огляду-конкурсу центрів культури, просвіти та дозвілля військових гарнізонів, колективів художньої самодіяльності, клубів та народознавчих світлиць.

Завдяки огляду-конкурсу, військовослужбовці почали активно залучатися до самодіяльної художньої творчості, що сприяло розкриттю їхніх талантів та обдарувань, організації самодіяльних об'єднань, аматорських клубів за інтересами. На основі кращих традицій культури та мистецтва українського народу створювалися нові вистави й концертні програми, кінофільми, твори образотворчого мистецтва. Налагоджувалися тісні стосунки з творчою громадськістю у військових гарнізонах за місцем дислокації.

У серпні 1994 р. в Центрі культури просвіти та дозвілля Криворізького гарнізону відбувся огляд-конкурс самодіяльних артистів із шести військових гарнізонів. У цьому заході брали участь офіцери, прапорщики, їхні дружини та військовослужбовці строкової служби [17, с. 4].

У Центрах культури просвіти та дозвілля проводилися різноманітні зустрічі з відомими артистами і діячами науки та культури, працювали гуртки пошиття та плетіння, танців тощо. Плата для відвідувачів була помірною.

Поряд із централізованими заходами щодо організації вільного часу і відпочинку особового складу ЗСУ, не менш значимою, а часом і більш важливою роль відігравали самостійні – у порядку особистої ініціативи – дії військовослужбовців та працівників армії зі створення для себе

і своїх товаришів сфери дозвілля, розваг і відпочинку. Можна сказати, що в цьому плані Збройні Сили були цілком автономним організмом, у якому існували, підтримувалися і самовідтворювалися традиції й навички з організації відпочинку.

Прикладом організації дозвілля військовослужбовців за власною ініціативою та на громадських засадах може бути діяльність Голови жіночої ради одного з гарнізонів ЗСУ, яка для активного дозвілля військовослужбовців строкової служби організувала плідну співпрацю гарнізону з Артемівським педучилищем.

Між колективом майбутніх вихователів дошкільних закладів і військовослужбовцями встановилися дружні зв'язки. Щотижня проводилися спільні дискотеки в училищному диско-залі. Активний відпочинок сприяв впливав на багатьох військовослужбовців. Вони помітно підтяглися у службі, стали більш вимогливими до себе. Крім того, була проведена зустріч команд КВК училища й гарнізону, яка закінчилася дружньою нічиєю [10, с. 4]. Такі спільні заходи між вищими та спеціальними навчальними закладами і військовослужбовцями ЗСУ в 1990-ті роки були не рідкістю.

На початку 1990-х рр., коли військові колективи стали залежними від нашої хворої економіки, усе більше доводилося сподіватися тільки на власні сили. У цей складний час значну фінансову допомогу Київському військовому інституту управління та зв'язку надавала районна адміністрація та райрада Шевченківського району столиці. Так, у 1994 р. райдержадміністрація виділила 5 млн крб на організацію зустрічей із цікавими людьми, творчими колективами. Це стало великою допомогою в роботі офіцерам, які відповідали за соціально-психологічне забезпечення курсантів.

З'явилися можливості укладати договори з різноманітними культурними організаціями, організовувати лекторії. Зокрема, був підписаний договір між Інститутом та Міжнародним центром культури і мистецтв. Курсанти прослухали тематичні концерти з тем "Народне мистецтво і фольклор", "Класична музика", "Балет", "Сучасний джаз".

Також ефективно використовувалися гроші, виділені місцевими органами влади на організацію дозвілля курсантів. Наприклад, вони із задоволенням відвідали концерт театру "Мімікрічі". Цікаво пройшли творчі зустрічі з керівником гільдії кінематографістів України, заслуженим діячем мистецтв, режисером Є. Шерстобітовим, заслуженим артистом України Г. Дворниковим, поетесою О. Матушек. Дуже сподобалися курсантам і зустрічі з творчими колективами, які працювали над створенням художніх фільмів "Кисневе голодування", "Постріл у труні". Отже, військовослужбовцям нудьгувати не доводилося [5, с. 2].

Серед військових частин Сил Протиповітряної оборони Житомирського гарнізону було проведено конкурс "Ми – офіцери Української армії". Конкурс пройшов у три етапи. Учасниками команд були офіцери віком до 25 років, а також їхні дружини. Усього в конкурсі взяли участь сім команд. Наприкінці було оголошено переможців і призерів. За перше місце кожна пара в нагороду одержала пральну машину "Либідь". За друге місце пари було нагороджено пілососами "Ракета", за третє місце – чайними сервізами. Проведення такого конкурсу стало можливим завдяки управляючому банком "Відродження" В. Супрунову, керівникам підприємств І. Юргутісу та В. Лавронському, колективам кондитерської фабрики і м'ясокомбінату м. Житомира [4, с. 2]. Саме проведення таких конкурсів робить життя військовослужбовців та членів їхніх сімей більш змістовним і радісним.

Завдяки спільним зусиллям державного й військового керівництва у 2000 р. була започаткована ліга КВК (клуб веселих і кмітливих) "Зірки на пагонах". Зокрема, Міністерство оборони України фінансувало команди КВК Харківського військового університету та Одеського інституту Сухопутних військ. Представництво армійських команд КВК ліги щороку зростало. До складу КВК в 2001 р. увійшли команди Військового гуманітарного інституту Національної академії оборони України та Військ Протиповітряної оборони [8, с. 48].

Організація відпочинку і дозвілля військовослужбовців має неабияке значення для якісного виконання ними службових обов'язків. Однак потрібно зазначити, що у військовослужбовців різні можливості щодо якості проведення свого вільного часу. Чимало залежить не лише від особистого бажання, а й від місця проходження служби військовослужбовцем. Адже одне – служити в столиці чи обласному центрі, і зовсім інше – у віддаленому гарнізоні. Водночас, можна жити у великих містах, а жодного разу не відвідати театр, художню виставку, концерт. Часто це пояснювали браком коштів.

Так, слухач Військового гуманітарного інституту Національної академії оборони України майор Ігор Мороз, який стажувався на посаді заступника командира частини з виховної роботи, розповів: "За два роки один раз був у Театрі драми і комедії, один раз у цирку й один раз у зоопарку. Щоправда, останнім часом часто бував на іграх КВК і кілька разів на різних виставах. Десятирічний син відвідує баскетбольну секцію. До останнього часу це сімейний бюджет дозволяв. Тепер синів баскетбол під загрозою, як і багато інших сімейних заходів. Бо "фінанси співають романси"" [6, с. 4].

Така картина офіцерського дозвілля вимальовувалася в ЗСУ у досліджуваний період. Спостерігалось недостатнє фінансування ЗСУ щодо організації відпочинку і дозвілля військовослужбовців та членів їх сімей. Загалом це були не найгірші показники по ЗСУ, але й до бажаного їм було далеко. І не завжди в цьому "винна" служба, її специфічні особливості. Часто військовослужбовець просто змушений був обирати між хлібом насущним і хлібом духовним.

Та все одно, ті, хто служив у столиці, мали набагато більше можливостей для відпочинку та дозвілля. Великого значення цьому питанню приділяло керівництво та відділ виховної роботи Національної академії оборони України. У стінах академії готується майбутня еліта ЗСУ, а керівник будь-якої військової ланки повинен бути з широким кругозором, ерудицією, вихованою та чуйною людиною. Саме тому тут намагалися знаходити можливості для духовного зростання офіцерів, організації дозвілля слухачів родин.

Однак організація відпочинку слухачів академії ускладнювалася особливостями навчального процесу. Програма була настільки щільна, що практично кожного дня навчання (включаючи, зрозуміло, самопідготовку) закінчувалося не раніше 18–20 год вечора. Тому основні зусилля з духовного збагачення слухачів припадали на святкові та вихідні дні. Цьому сприяв і чималий культурний потенціал нашої столиці. Щоправда, треба зазначити, скористатися ним ставало з кожним роком важче, адже через дорожнечу "культурних" меценатів для академії дедалі меншало.

Наприкінці 1990-х рр. у стінах академії проводилися сімейні вечори відпочинку, була спроба організувати секції і гуртки для офіцерів та членів їхніх сімей за інтересами, але внаслідок відсутності коштів цю роботу довелося згорнути. За рахунок особистих зв'язків, керівництва академії, слухачі 1–2 рази на квартал мали мо-

жливість, за запрошеннями, відвідувати вистави в Національному академічному театрі російської драми ім. Лесі Українки [6, с. 5].

З метою покращення культурного обслуговування особового складу укладалися договори про шефську співпрацю. Зокрема, військовослужбовці Київського військового інституту управління і зв'язку завдяки давнім шефським зв'язкам із низкою підприємств столиці й, зокрема, допомоги з боку голови Печерської районної адміністрації, голови Фонду Святого Андрія Первозваного Андрія Коваленка, щотижня відвідували вистави Театру юного глядача на Липках. Крім того, безкоштовно отримували запрошення до Державного цирку, Палацу культури "Україна", театру ім. Лесі Українки, Будинку кіно та кінотеатру "Зоряний". Мали угоду про співробітництво з Києво-Печерським історико-культурним заповідником, яка дозволяла на пільгових умовах відвідувати Святу Лавру.

Гостями інституту були майже всі артисти передачі "Територія А", що виходила на телеканалі ICTV, відомі "Кролики" – артисти Володимир Мойсеєнко та Володимир Данилець, художники Олександр Миловзоров, Віктор Петров.

Військовослужбовці столичного гарнізону мали більше можливостей для свого відпочинку: досить регулярно спілкувалися з відомими артистами естради, письменниками, спортсменами, представниками самодіяльних творчих колективів Києва. Протягом 1998–2000 рр. у понтонно-мостовій бригаді побували з концертами Алла Кудлай, гурт "Козацькі забави", відбулася презентація книги відомих українських істориків "Звитяга і жертвенність", яку представляв військовослужбовцям один із її авторів – доктор історичних наук Іван Муковський. Військовослужбовці зустрічалися з футболістами київського "Динамо" Белькевичем і Хацкевичем, боксерами братами Кличками тощо [6, с. 5].

Подібні заходи в масштабах частини проводилися досить регулярно, причому на окремі з них запрошували дружин і дітей військовослужбовців. Чим цікавішим був відпочинок, багатшими культурне та духовне життя військовослужбовців, тим краще їм служилося.

Директивою Міністра оборони України від 29 грудня 2006 р. № Д-57 "Про організацію культурно-виховної, просвітницької роботи та дозвілля військовослужбовців, членів їхніх сімей, працівників Збройних Сил України" пропонувалося: "...спрямувати діяльність професійних художніх колективів Збройних Сил України, військово-музичних центрів та їхніх концертних колективів на культурне забезпечення життєдіяльності військ (сил), у першу чергу тих, що дислокуються у віддалених гарнізонах та виконують завдання в особливих умовах. В основу їхніх концертних програм покласти кращі зразки національної української і світової культури та військово-патріотичні твори" [11].

Велика роль в організації дозвілля військовослужбовців та членів їхніх сімей відводилася будинкам офіцерів. Саме вони були закладами культури ЗСУ, що задовольняли духовні (культурні) потреби особового складу військових частин, організовували заходи військово-патріотичного виховання, розвитку воєнно-історичних традицій, дозвілля та відпочинку військовослужбовців, членів їхніх сімей, працівників Збройних Сил України, ветеранів військової служби та мешканців гарнізонів.

Зокрема, в Одеському та інших гарнізонах стало традицією проведення гарнізонними будинками офіцерів офіцерських балів, вечорів вшанування кращих військовослужбовців частин. Так, будинок офіцерів Південного

оперативного командування у своїй роботі велику увагу приділяв дітям. У будинку офіцерів працювали колективи художньої самодіяльності та такі студії, як: дитяча вокальна студія "Зоряний час" у складі 25 дітей, дитячий хореографічний ансамбль (16 дітей), дитяча театральна студія "Блакитні дороги" (34 дитини).

На думку дослідника Я. Романовського, наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. усі програми, документи, що приймалися Урядом України, не залишали надії ЗСУ на реалізацію довгострокової програми розвитку військової культури, пріоритетного існування військових установ і підрозділів культури. Виразно окреслилась тенденція до скорочення державної дотації на утримання театрів, ансамблів пісні і танцю, будинків офіцерів, клубів та бібліотек військових частин, військово-оркестрової служби і, як наслідок – їхнє тотальне розформування. На програму "Культурно-виховна робота з особовим складом та членами сімей військовослужбовців Збройних сил України" в 2004 р. було виділено 28249,5 тис. грн, що становило 56% від мінімальної потреби, та на 4% менше, ніж у 2003 р., а у 2005 р. – 81,6%, при цьому 37% із цієї суми припадало на заробітну плату та грошове утримання, питома вага цих витрат в оборонному бюджеті становила менше 1%. Такий стан справ призвів до занепаду інфраструктури КВПР Збройних Сил України [12, с. 250–251].

На 2003 р. із 41 будівлі будинків офіцерів 4 існували в аварійному стані, 16 – потребували капітального ремонту, 17 – поточного. Бібліотечний фонд 350 бібліотек морально застарів, у яких книг, виданих державною мовою, нараховувалося лише 5%. Недостатнім є забезпечення бібліотек періодичними виданнями [13, с. 4].

На 2009 р. залишилось тільки 28 гарнізонних будинків офіцерів, із яких 85% потребували негайного капітального або поточного ремонту. Найгірші справи були у віддалених гарнізонах, де будинок офіцерів чи клуб військової частини був єдиним закладом культури [16, с. 11].

Незважаючи на це, у будинках культури проводилися літературні вечори, як одна із форм організації дозвілля військовослужбовців. Вони присвячувалися творчості окремого автора або групи авторів, окремим художнім творам або низці творів з однієї теми. У програму вечорів дуже часто включались музичні номери художньої самодіяльності з показом слайдів, фрагментів відеофільмів, організовували їхнє чергування з розповідями про книгу або творчість письменника, поета з читанням його віршів, уривків із творів. Ці вечори тільки вигравали, якщо на них вдавалося запросити поетів, письменників, акторів.

Переважаюча більшість начальників клубів військових частин не мала відповідної фахової підготовки, а тому була не здатна професійно організувати повноцінну діяльність військових закладів культури, а також дозвілля військовослужбовців та членів їхніх сімей.

Своєрідний кадровий вакуум у військової культурній сфері настав у 2004 р., коли досвідчені офіцери, що займалися культурно-виховною роботою, звільнялися у запас, а на їхнє місце призначалися офіцери, у яких не було достатньо професійних навичок. До того ж, в органи з гуманітарних питань потрапило 196 офіцерів із командних посад, що аж ніяк не сприяло поліпшенню розвитку військової культури [7, с. 3].

Потрібно також сказати, що з 1991 по 2003 р. військовий кінопрокат практично не фінансувався [14, с. 4]. У клубах військових частин кінопрокат фактично не здійснювався, наявний військовий кінофонд не міг запропо-

нувати показ сучасних кінофільмів. Тематика наявних відеофільмів не сприяла військово-патріотичному вихованню військовослужбовців. У ЗСУ не вистачало 2,5 тисячі телевізорів [15, с. 4].

Директивою Міністра оборони України від 29 грудня 2006 р. № Д-57 "Про організацію культурно-виховної, просвітницької роботи та дозвілля військовослужбовців, членів їхніх сімей, працівників Збройних Сил України" пропонувалося: "...розвивати бібліотечну роботу, створювати належні умови для відвідування бібліотек військовослужбовцями та членами їхніх сімей; протягом 2007–2008 рр. забезпечити оновлення бібліотечного фонду літературою на державній мові, передбачивши виділення на зазначені цілі відповідних асигнувань у кошторисах Міністерства оборони України..." [11].

Однак потрібно зауважити, що бібліотечний фонд 241 бібліотеки, що існували в ЗСУ у 2009 р., морально застарів, лише близько 10% наявних книг були державною мовою, а кількість видань, випущених за роки незалежності, становила 8%. Централізоване ж поновлення бібліотечного фонду практично не здійснювалося [16, с. 11].

Протягом 2011 р. на базі 29 будинків офіцерів Збройних сил діяла мережа з 226 клубних утворень військово-патріотичного та культурно-виховного спрямування (гуртки, курси, студії, секції тощо) та 61 об'єкта дозвілля (бібліотеки, музеї, кіно-, спортивні зали, спортмайданчики), у яких займалося понад 4,1 тис. осіб, із яких майже 3,3 тис. дітей військовослужбовців [2, с. 43].

У ЗСУ відзначався низький рівень задоволеності якістю і доступністю культурно-розважальними та інформаційними послугами. Багато послуг сфери культури залишалися недоступними у віддалених і закритих військових містечках. При цьому недостатньо ефективно використовувалися можливості, що надавалися глобальною інформаційною мережею Інтернет. На надзвичайно низькому рівні знаходилася матеріально-технічна забезпеченість культурно-розважальних закладів. Тільки 8% із них були оснащені сучасними технічними засобами (кінопрокату, звукомовлення та ін.), близько половини установ перебували в аварійному стані й потребували капітального ремонту. У військових бібліотеках до 80% книжкового фонду застаріло. Як наслідок, ситуація, що склалася, і ті культурно-розважальні та інформаційні послуги, що надавалися, не відповідали зростаючим потребам військовослужбовців, цивільного персоналу та членів їхніх сімей, а в значної частини військовослужбовців практично була відсутня можливість заповнення свого вільного часу культурним дозвіллям.

Культурна діяльність, що проводиться у Збройних силах, впливає на стан, рівень бойової готовності, повсякденний побут, духовно-моральні якості особистості військовослужбовця. Таким чином, вона спрямована, з одного боку, на зміцнення Збройних сил, а з іншого – на задоволення потреб військовослужбовців у культурному розвитку.

Популярною формою організації дозвілля офіцерів, прапорщиків, військовослужбовців військової служби за контрактом у передвихідні, вихідні та святкові дні були вечори відпочинку. Вони мали комплексний розважальний характер і призначалися для зняття фізичного і розумового напруження після службових буднів.

Вечір відпочинку присвячувався певній події, наприклад, Новому року, Дню Збройних Сил України тощо. Насичена концертна або танцювальна програма чергувалася з іграми та вікторинами. Вечори не повинні були повторюватися за змістом і формою, проте мали

відрізнитися високою ідейністю, яскравою виразністю і невимушеністю.

Наприклад, у Київському інституті Військово-Повітряних Сил були доброю традицією концерти художньої самодіяльності, участь у яких брали офіцери інституту та колективи інших навчальних закладів. Частими гостями там були колективи Палацу творчості та юнацтва Залізничного району столиці. Нерідкі були зустрічі із заслуженими артистами України Володимиром Талашком, Вілорієм Пащенко, завдяки яким між клубом КІВПС і Будинком кіно було налагоджено тісну співпрацю. Це, у свою чергу, давало змогу проводити спільні заходи, у тому числі й благодійні, із залученням до них офіцерів і членів їхніх сімей [3, с. 4].

Активним учасником цих заходів був старший викладач факультету авіаційного озброєння підполковник Олександр Бількін, автор та виконавець власних пісень (виконувати їх йому допомагала донька). А Олена Марценківська, донька заступника начальника КІВПС із озброєння, у художній самодіяльності інституту була відома як піаністка й виконавиця вокальних композицій. Активістами культурної діяльності інституту можна назвати і сім'ю майора Андрія Кукузея, яка брала участь в усіх заходах художньої самодіяльності КІВПС.

На визначні державні свята офіцери інституту та члени їхніх сімей мали змогу відвідувати святкові концерти, які відбувалися у Палаці культури "Україна", Центральному будинку офіцерів, міському Будинку вчителя. Водночас, молоді неодружені офіцери залучалися до різних заходів, які проводилися Державним комітетом молодіжної політики та туризму України. Гордістю КІВПС був танцювальний колектив сучасного бального танцю "Глорія", учасниками якого були офіцери та члени їхніх сімей [3, с. 4].

Отже, попри численні проблеми та негаразди, які були у війську наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр., офіцери та їхні сім'ї жили повноцінним культурним і духовним життям, та виконували службові обов'язки на належному рівні. Прикладом цього можна назвати КІВПС, де віднаходилися можливості для того, щоб не залишитися сам на сам із проблемами культурного та духовного розвитку. А це, у свою чергу, позитивно впливало на ставлення офіцерів до виконання своїх службових обов'язків і на стосунки в їхніх сім'ях.

Отже, можна говорити, що культурологічна робота в ЗСУ є комплексом заходів, організованих у військових частинах, підрозділах, установах з метою формування світогляду, створення і поширення культурних цінностей, задоволення культурних потреб, розвитку творчих здібностей і зняття психічної напруженості у військовослужбовців та членів їхніх сімей. Саме від організації та проведення культурно-мистецьких заходів, організації дозвілля й відпочинку військовослужбовців та членів їхніх сімей залежить формування у них високих морально-психологічних і бойових якостей, а також виконання поставлених службово-бойових завдань.

Список використаних джерел:

1. Галузевий державний архів Міністерства оборони України м. Київ, ф. 3697, оп. 25284, спр. 30, 124 арк.
2. Біла книга – 2011. Збройні Сили України / Затинайко О., Клубань О., Кушнір І., Омелянчук В.; за ред. В. Можаровський. – К.: МОУ, 2012. – 84 с.
3. Бондаренко А. Служба службою, та й про відпочинок не забувають / А. Бондаренко // Народна армія. – 2000. – 4 квітня. – С. 4.
4. Верболюз М. "Ми – офіцери Української армії" / М. Верболюз // Народна армія. – 1994. – 28 жовтня. – С. 2.
5. Вирва В. І шефи не залишились осторонь / В. Вирва // Народна армія. – 1994. – 20 травня. – С. 2.

6. Воронков В., Вацаєв О. Духовне збагачення офіцера – не самоціль. Головне, щоб від цього він ставав кращим, гармонійно розвиненим, був завжди відповідальним за свої вчинки / В. Воронков, О. Вацаєв // Народна армія. – 2000. – 28 березня. – С. 4-5.
7. Гевко І. Головна увага – стану військової дисципліни, законності та правопорядку / І. Гевко // Армія України. – 2004. – 12 жовтня. – С. 3.
8. Горішняк В. Феєрверк армійського гумору / В. Горішняк // Військо України. – 2001. – № 5-6. – С. 48.
9. Інструкція з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України: Наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 4.01.2017 № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dovidnykmpz.info/wp-content/uploads/2018/07/> – Дата звернення: 20.12.2017.
10. Кондратюк І. Дискотеки, КВК, що далі? / І. Кондратюк // Народна армія. – 1994. – 5 травня. – С. 4.
11. Про організацію культурно-виховної, просвітницької роботи та дозвілля військовослужбовців, членів їхніх сімей, працівників Збройних Сил України: Директива Міністра оборони України від 29 грудня 2006 р. № Д-57 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mil.univ.kiev.ua/files/159_313621115.pdf. (дата звернення: 11.12.2017). – Назва з екрана.
12. Романовський Я. Тенденції розвитку військової культури у Збройних Силах України / Я. Романовський // Українознавство. – 2006. – №1. – С. 250-252.
13. Росляк Р. Скарбниці мудрості та знань / Р. Росляк // Народна армія. – 2003. – 30 вересня. – С. 3.
14. Росляк Р. Військовий кінопрокат на "пенсію" не збирається / Р. Росляк // Народна армія. – 2003. – 20 грудня. – С. 4.
15. Росляк Р. Чутки про смерть військового кінопрокату перебільшені, але певне підґрунтя під собою все ж мають / Р. Росляк // Народна армія. – 2003. – 2 жовтня. – С. 4.
16. Через нехтування таким феноменом, як "військова культура", суспільство вже давно не розглядає офіцерський корпус як корпоративне об'єднання найбільш освічених і талановитих представників своєї нації": [Інтерв'ю з полковником Головним інспектором з гуманітарного та соціального забезпечення Головної інспекції Міністерства оборони України В. Федічевим] / бесіду вела Л. Шпитець // Військо України. – 2009. – № 11. – С. 8-11.
17. Якименко В. І знову свято пісні / В. Якименко // Народна армія. – 1994. – 16 серпня. – С. 4.

References:

1. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva oborony Ukrainy (HDA MOU). [Sectoral State Archive of the Ministry of Defense of Ukraine], m. Kyiv, fond 3697, opys 25284, sprava 30, 124 arkushi.
2. ZATYNAIKO, O. et. al. (2012) *Bila knyga – 2011. Zbroini Syl Ukrainy*. [White Book – 2011. Armed Forces of Ukraine]. Kyiv: Ministerstvo oborony Ukrainy. [In Ukrainian]
3. BONDARENKO, A. (2000, April 4). Sluzhba sluzhboiu, ta i pro vidpochynok ne zabuvaiut. [Service, and do not forget about the rest from service]. *Narodna armia*, p. 4. [In Ukrainian]
4. VERBOLOZ, M. (1994, October 28). My – ofitsery Ukrainskoi armii. [We are officers of the Ukrainian Army]. *Narodna armia*, p. 2. [In Ukrainian]
5. VYRVA, V. (1994, May 20). I shefy ne zalyshyly oston. [And the Chiefs did not Stay aloof]. *Narodna armia*, p. 2. [In Ukrainian]
6. VORONKOV, V. & VACHAYEV, O. (2000, March 28). Dukhovne zbagachennia ofitsera – ne samotsil. Golovne, shchob vid tsioho vin stavav

- krashchym, garmoniino rozvynenym, buv zavzhdy vidpovidalnym za svoi vchynky. [The Spiritual Enrichment of the Officer is not an End in Itself. The Main Thing are that from this he Became Better, Harmoniously Developed and Always Responsible for His Actions]. *Narodna armia*, pp. 4-5. [In Ukrainian]
7. GEVKO, I. (2004, October 12). Golovna uvaga – stanu viiskovoi dystsipliny, zakonnosti ta pravoporiadku. [The Main Focus is on the Military Discipline, Law and Order]. *Armia Ukrainy*, p. 3. [In Ukrainian]
8. GORISHNIAK, V. (2001). Feierverk armiiskogo gumoru. [Fireworks of the Army Humor]. *Viisko Ukrainy*, 5-6, 48. [In Ukrainian]
9. *Instruktsia z organizatsii informatsiino-propagandystskoho zabezpechennia u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: Nakaz Generalnogo shtabu Zbroinykh Syl Ukrainy*. (2017). [The Instruction on the organization of information and advocacy in the Armed Forces of Ukraine: The Order of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine]. [Online]. Retrieved from: <https://dovidnykmpz.info/wp-content/uploads/2018/07/> [Accessed: 20 December 2017]. [In Ukrainian]
10. KONDRATIUK, I. (1994, May 5). Dyskoteke, KVK, shho dali? [Disco, KVN, what's next?]. *Narodna armia*, p. 4. [In Ukrainian]
11. Pro organizatsiiu kulturno-vykhovnoi, prosvitnytskoi roboty ta dozvillia viiskovosluzhbovtiv, chleniv yikhnikh simey, pratsivnykiv Zbroinykh Syl Ukrainy: Dyrektyva Ministra oborony Ukrainy. (2006). [About the Organization of Cultural-Educational, Educational Work and Leisure of Servicemen, Members of their Families, Employees of the Armed Forces of Ukraine: The Directive of the Minister of Defense of Ukraine]. [Online]. Retrieved from: http://www.mil.univ.kiev.ua/files/159_313621115.pdf. [Accessed: 12 December 2017]. [In Ukrainian]
12. ROMANOVSKYI, Ya. (2006). Tendentsii rozvytku viiskovoi kultury u Zbroinykh Sylakh Ukrainy. [The Trends in the Development of Military Culture in the Armed Forces of Ukraine]. *Ukrayinoznavstvo*, 1, 250-252. [In Ukrainian]
13. ROSLIAK, R. (2003, September 30). Skarbnytsi mudrosti ta znan. [The Treasures of Wisdom and Knowledge]. *Narodna armia*, p. 3. [In Ukrainian]
14. ROSLIAK, R. (2003, December 20). Viiskovy kinoprokat na "pensiiu" ne zbiraetsia. [The Military Movie Rental is not Going for "Retirement"]. *Narodna armia*, p. 4. [In Ukrainian]
15. ROSLIAK, R. (2003, October 2). Chutky pro smert viiskovoho kinoprokату perebilsheni, ale pevne pidgruntia pid soboiu vse zh maiut. [Rumors about the Death of Military Cinematography are Exaggerated, but a Certain Ground Underneath Still Have]. *Narodna armia*, p. 4. [In Ukrainian]
16. SHPYTIAK, L. (2009) "Cherez nektuvannia takym fenomenom, yak "viiskova kultura", suspilstvo vzhe davno ne rozhladaie ofitserskyi korpus yak korporatyvne obiednannia naibilsh osvichenykh i talanovytykh predstavnykiv svoiei natsii": [Interviu z polkovnykom Holovnym inspektorem z humanitarnoho ta socialnoho zabezpechennia Golovnoi inspektsii Ministerstva oborony Ukrainy V. Fedichevym]. ["The Society has not Considered the Officer Corps as a Corporate Association of the Most Educated and Talented Representatives of Their Nation for a Long Time Because of the Neglect of such a Phenomenon as a "Military Culture": Interview with Colonel Chief Inspector of Humanitarian and Social Security of the Main Inspectorate of the Ministry of Defense of Ukraine V. Fedichev]. *Viisko Ukrainy*, 11, 8-11. [In Ukrainian]
17. YAKYMENKO, V. (1994, August 16). I zнову sviato pisni. [A Holiday of Song Again]. *Narodna armia*, p. 4. [In Ukrainian]

Надійшла до редакції 18.01.19

I. Avtushenko, PhD in History, Associate Professor
National Transport University, Kyiv, Ukraine

THE CULTURAL WORK IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE (1991–2013)

The main forms of cultural work in the Armed Forces of Ukraine for the period from 1991 to 2013 and their influence on the moral and psychological state of the servicemen and members of their families are analyzed in the article on the basis of archival sources and publications. The leisure and recreation of the servicemen play a vital role in removing the psychological burden that accumulates during the performance of military duties. In the organization of leisure of servicemen and their families a vital role was assigned to the houses of officers, clubs and houses of culture. For the organization of free time and rest of the personnel of the Armed Forces of Ukraine, centralized activities were cared out by educational bodies. However, no less important role was played by the personal initiatives of servicemen and army workers to create entertainment and recreation for themselves and their peers. It should be noted that many cultural services remained inaccessible in remote and military camps with restricted access. The financial assistance in the organization of leisure and recreation was provided by the authorities and philanthropists. Nevertheless, there were not enough specialists capable of professionally organizing the work of military cultural institutions, as well as leisure of servicemen and their family members.

Key words: servicemen, cultural work, leisure, recreation, house officers, the Armed Forces of Ukraine.

УДК 94(477):070.448"Наша культура"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.140.2>

Т. Василик, здобувач
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЧАСОПИС "НАША КУЛЬТУРА": ІСТОРІЯ ЗАСНУВАННЯ, ПРОБЛЕМАТИКА, ІНФОРМАЦІЙНЕ НАСИЧЕННЯ

Розглянуто часопис "Наша культура", який редагував та видавав Іван Огієнко (митрополит Іларіон) у Канаді протягом 1951–1953 рр. Видатний український діяч залишив величезну творчу спадщину. Але через численні заборони велика її частина й досі залишається маловивченою науковцями і недоступною пересічному читачеві. Періодичним виданням належить провідне місце в джерельній базі історії України, адже в них представлено багато форм інформації, що забезпечує різнопланове висвітлення подій. Важливим джерелом вивчення життя українців поза межами України є діаспорна преса. Канадський україномовний часопис "Наша культура" був осередком поширення інформації рідною мовою та дієвим засобом консолідації розпорошених по різних регіонах переселенців. Проте, як і більша частина творчого доробку Івана Огієнка, часопис є недостатньо вивченим. У статті висвітлено історію заснування науково-популярного місячника "Наша культура". Проаналізовано інформаційне насичення журналу та розглянуто проблематику видання, основним завданням якого було служити українцям в еміграції та стояти на сторожі української культури, що має здатність об'єднувати як національні сили, так і суспільство загалом, сприяти формуванню національної ідентичності.

Ключові слова: часопис "Наша культура", консолідація, порадник, духовна культура, Іван Огієнко.

Масова еміграція українців з рідних земель має більш ніж столітню історію. Тисячі громадських, політичних діячів, науковців, діячів культури, літератури були вимушені покинути Батьківщину. Багато з них у пошуках кращої долі виїхали за океан. Нелегка доля українського народу в ХХ ст. зафіксована на шпальтах діаспорних періодичних видань, ретельне дослідження яких дає можливість науковцям вивчати життя і діяльність наших земляків в еміграції, викристалізовувати об'єктивну правду історію українського народу. Протягом тривалого часу ця частина національної періодики зберігалася у спецфондах бібліотек і архівів, але через несумісність із радянською ідеологією майже не досліджувалася.

Канадський україномовний часопис "Наша культура", що видавався Іваном Огієнком (митрополит Іларіон) у Вінніпезі протягом 1951–1953 рр., як і більшість його діаспорних видань, належав до забороненої тематики. Хоча постать Івана Огієнка вже реабілітована історією, а його творча спадщина через дослідження М. Тимошика, В. Ляхоща, І. Тюрменко, А. Марушкевич, Є. Сохачко повертається до українського читача, все ж часопис "Наша культура" залишається маловивченим. Мета статті – дати загальну характеристику часопису, визначити його проблематику, дослідити інформаційну насиченість.

Восени 1951 р. у Вінніпезі Іван Огієнко заснував новий науково-популярний місячник "Наша культура", перший номер якого побачив світ у листопаді. У першому числі журналу в редакційній статті "Творимо українську культуру усіма силами нації" подано програмне звернення. Майбутній читач мав змогу познайомитися з мотивами і передумовами створення часопису, його метою, завданням і тематичним колом майбутніх публікацій.

Власне, часопис був новий лише за місцем видання. "Новий місячник "Наша культура", новий тільки місцем своєї редакції, – ми його довгі роки видавали вже на західно-українських землях, під тією ж назвою, та назвою "Рідна Мова", а на землі канадській він виходив під назвою "Слово Істини", – ідеться у статті [14].

Принагідно зазначимо, що часопис "Наша культура", редагований І. Огієнком, протягом 1935–1937 рр. друкувався у Варшаві як науково-літературний місячник, користувався авторитетом серед науковців і завоював прихильність широкого кола читачів, але через три роки припинив своє існування.

Після Другої світової війни, коли українська культура творилася під пильним наглядом радянської тоталітарної влади, виникла потреба відновити часопис. Її нагальність редакція часопису пояснила таким чином: "Правдива українська культура, – християнська й національна

культура, – в великій небезпеці. Виростають нові покоління в задусі чадного поганства, які тільки зовнішньо зветься українцями, – ворог свідомо вбиває їм віковічну їхню культуру, цебто вбиває саме їхнє серце, саму їхню душу..." [14]. Редакція фактично відкрито звернулася і закликала до участі у виданні часопису національно свідому інтелігенцію, аргументуючи це тим, що українську культуру потрібно творити всіма патріотичними, духовно здоровими силами нації. Тут же читач мав змогу ознайомитися із метою, тематикою, завданнями часопису.

"Наша культура" – це науково-популярний місячник, його покликання – служити широкій українській людині в еміграції і стояти на сторожі української культури. І. Огієнко вважав, що культура має здатність об'єднувати як національні сили, так і суспільство загалом, що сприяє формуванню національної ідентичності. Журнал виходив обсягом у 40 двоколонних сторінок. Обкладинка друкувалась двома кольорами. Програма часопису включала:

- наукові й науково-популярні статті з усіх сфер української духовної й матеріальної культури: література, історія, історія церкви, мистецтво, філософія, богослов'я, театр, мовознавство, етнографія, право, археологія, педагогіка та ін.;

- короткі спогади про українське життя;

- критичні огляди наукових праць і літературних новин.

Через відсутність коштів редакція не могла виплачувати гонорар своїм дописувачам, та незважаючи на це, І. Огієнко щоразу виявляв неабиякі організаторські здібності. За короткий час йому вдалося залучити до співпраці авторитетних українських літераторів, мовознавців та істориків. У часописі публікувались Степан Килимник, Дмитро Чуб, Ярослав Рудницький, Сергій Парамонів, Наталія Полонська-Василенко та ін.

Рубрикація була насичена різноманітними матеріалами. Серед основних рубрик – "Хроніка українського культурного життя", "Нові книжки", "Читачі про "Нашу культуру"". У 1952 р. було започатковано нову рубрику "Хроніка церковного життя" (у деяких числах – "Церковна хроніка"), а починаючи з 4–5 (181–182) числа за 1953 р. її замінили дві інші рубрики – "Українська православна церква" та "Вселенська церква". У цьому ж номері вперше з'явилася нова рубрика "Наші церковні обряди і звичаї та богослужіння". Існували такі актуальні рубрики: "Наукові замітки", "Рецензії", "Меценати та приятелі "Нашої культури", "Різне", "Для розваги"; вони з'являлися у виданні періодично, змінюючи одна одну.

Журналістська палітра "Нашої культури" представлена інформаційними жанрами (замітка, звіт), аналітич-

ними (стаття, рецензія, відкритий лист) та різними жанрами релігійної комунікації: проповідь, промова, звернення тощо. Останні не входять до традиційної класифікації жанрів журналістики, проте широко використовуються в релігійній пресі.

Вдаючись до одного з найстаріших, найуніверсальніших і найоперативніших жанрів журналістики – замітки – редакційна колегія часопису виконувала роль ретранслятора українського культурного життя в різних країнах планети. Більшість заміток у часописі – хронікальні. За визначенням В. Здоровеги, хронікальна замітка відповідає на запитання "Що відбулося?", "Де?", "Коли?". У таких замітках подія висвітлюється гранично стисло. Хронікальні повідомлення зазвичай друкуються без заголовків під певними рубриками [5, с. 171]. У часописі "Наша культура" хронікальні замітки об'єднувалися під рубрикою "Хроніка українського культурного життя", якою розпочинався номер журналу. Попри те, що хронікальні повідомлення здебільшого не мають заголовків, у "Хроніці українського культурного життя" перше речення (інколи перші слова) замітки виділялися жирним шрифтом, що дало підстави розпізнавати його як заголовок. Повідомлення, що друкувалися під цією рубрикою, знайомили емігрантів-українців з найрізноманітнішими культурними подіями з життя українців у різних частинах світу.

Для прикладу, в одній із заміток розповідалося: "Київська Археологічна Експедиція розгорне роботу в стародавньому місті Вишгороді, розкопки якого проводились Інститутом Археології академії Наук СССР в 1935-37 роках. Під час попередньої експедиції були виявлені численні житла, майстерні XII–XVII століть, а також руїни старовинного храму Бориса і Гліба, спорудженого наприкінці II ст. Згадувана експедиція якраз займеться дослідженням цих руїн". Дане повідомлення не тільки знайомить читача з подіями археологічного життя на Батьківщині, а й спонукає його до думки про своєрідну, високу та давню культуру українського народу [12]. Така подія, як відкриття пам'ятника видатному українському письменникові Марку Черемшині в українському селі Кобаки, що на Івано-Франківщині, теж знайшла відображення на сторінках часопису.

У першому номері часопису за 1951 р. "Хроніка ..." інформує громадськість про долю, яка спіткала одну з найбільших київських святинь – Михайлівський монастир. Зокрема, тут йшлося про те, що на території Михайлівського монастиря, який більшовики висадили в повітря ще в 1934 р., радянська влада планувала побудувати Державну Публічну Бібліотеку Академії Наук УРСР. Повідомлялося, що висота центральної частини запроєктованої будівлі мала бути вища на 30 метрів від дзвіниці Києво-Печерської Лаври.

У багатьох номерах журналу "Хроніка..." вміщувала більше двадцяти різних за тематикою інформацій. Зокрема, у "Хроніці українського культурного життя", надрукованій у шостій частині місячника за 1953 р., подавалися такі відомості:

– "Високошкільний курс українознавства" – у замітці розповідалось про прочитані виклади в м. Торонто з 16 лютого по 11 березня 1953 р. з різних сфер української культури;

– "Перебудова Дому Української Культури в Нью-Йорку" – поданий матеріал особливо актуальний був на той час для української громади в Америці, оскільки повідомлялося, що в отриманому ще у другій половині 1952 р. будиночку, який повинен стати Домом Української Культури в Америці, розпочалися ремонтні роботи;

– "Українська назва для площі в Маямі" – матеріал розкриває події з життя українців у Маямі, зокрема йшлося про останні рішення міської ради, відповідно до

якого одні з кращих площ міста носитимуть імена національних героїв найсильніших національних меншин, які проживають у Маямі, а саме: угорської, української, польської, італійської та іспанської; представники української меншини запропонували для назви площі ім'я видатного українського поета, борця за ідеї свободи і демократії Тараса Шевченка;

– "Погруддя Т. Шевченка" – в опублікованій замітці говориться про відомого різьбяр Олександра Архипенка, який завершив роботу над погруддям Тараса Шевченка; зазначалось, що це вже третє погруддя письменника, яке виконав різьбяр;

– "Населення міста Вінніпегу" – опубліковано інформацію про те, що у Вінніпегу проживає понад 354 000 жителів, серед них 41 537 осіб – українці;

– "Сорочинський ярмарок" у Буенос-Айрес" – повідомлялось, що Український Музично-Драматичний Театр ім. Тараса Шевченка успішно відіграв комедію на 4 дії М. Гоголя "Сорочинський ярмарок";

– "Українець на чолі" – подано інформацію про те, що українець за походженням Євген Деслав очолив "екіпу, призначену для створення короткометражних фільмів для телевізії", створену об'єднанням французьких кіностудій у Ніцці;

– "Досліди над космічними проміннями" – читачам розповідалось про молодого українського вченого з Канади Григорія Месила, зокрема говорилось про те, що він довів, що атом, крім протона, нейтрона, електрона, має ще 16 інших складників і звів склад атому на низку математичних формул;

– "Назар Стодоля" на чуваській сцені" – замітка інформувала про успішну прем'єру Чуваського державного академічного театру п'єси Т. Шевченка "Назар Стодоля";

– "Українське малярство в Ірані" – повідомлялось і про те, що в Тегерані було відкрито виставку сучасного (на той час) малярства України та зазначалось, що в основному виставлено твори художників Київської Художньої Академії;

– "Виставка китайського мистецтва" у Львові" – у матеріалі розкривалось, як скрізь і всюди насаджувалась комуністична ідеологія; зазначалось, що у Львові відбулась виставка китайського мистецтва, але на виставці були представлені праці Леніна і Сталіна, видані китайською мовою, китайська комуністична література, і лише кілька фарфорових ваз;

– "Слово о полку Ігореві" – у повідомленні говорилось про те, що поет Максим Рильський переклав у віршах "Слово о полку Ігореві"; повідомлялось, що переклад М. Рильського увійшов у книгу, яку видає київське Державне Видавництво художньої літератури; "Слово о полку Ігореві" – фотокопія видання 1800 р.; у цій же книзі надруковано прозовий переклад М. Груського;

– "Ювілейна виставка робіт художниці Олени Кульчицької" – подано інформацію про те, що в Українському Державному музеї етнографії та художнього промислу Львівського філіалу УРСР відбулась виставка творів Олени Кульчицької, присвячена 75-річчю від дня народження і 45-річчю творчої діяльності;

– "Вирубують карпатські ліси" – в інформації звернено увагу на те, що на материковій Україні почали швидкими темпами вирубувати ліси у Карпатах;

– "Нові фільми українських кіностудій" – повідомлялось, що на екранах українських кінотеатрів транслюють чергові фільми пропагандистського характеру, серед них – фільм-спектакль за однойменною п'єсою О. Корнійчука "В степах України", документальний фільм "Концерт майстрів українського мистецтва" тощо.

У сьомому номері за 1953 р. подана інформація про участь кореспондентки українського журналу "Наше

Життя" в Канаді Марії Томашівської в Міжнародному конгресі журналісток: "В інтернаціональному конгресі журналісток, який відбувся в Гамбургу при участі коло 200 осіб, взяла участь також українська представниця Марія Томашівська, що її з ініціативи СФУЖО вислав журнал "Наше Життя"".

Отже, лише одна ця рубрика висвітлювала найрізноманітніші події з багатьох сфер українського культурного життя, що у свою чергу свідчить про високу інформаційну насиченість часопису.

Інколи в замітках зустрічаються посилання на радянську пресу чи радіо: "Київське радіо подає, що в столиці Ірану відкрито виставку сучасного малярства України. Виставлено образи в першу чергу малярів Київської Художньої Академії" [15]. "Рад. Україна" подає, що "контролером-доглядачем в Музеї Т. Шевченка в с. Шевченковому працює 75-літній онук брата поета, – Терентій Трохимович Шевченко" [9]. У матеріалі "Харківський Університет у новому приміщенні", опублікованому в дев'ятому номері часопису "Наша культура" за 1952 р., посилаючись на газету "Радянська Україна", редакція розповідає про подальшу долю одного з найстаріших українських закладів вищої освіти – Харківського університету ім. В. Каразіна. Зокрема, зазначалось, що "університет розташований у старих, не пристосованих будівлях 18 століття, а під час німецької окупації було зруйновано корпуси географічного й геологічного факультетів. Планується, що в 1955 році всі 9 факультетів, 3 музеї, лабораторії, бібліотека і зала засідань університету функціонуватимуть у новому приміщенні – "Будинку Проектів", який відбудують. За інформацією "Радянської України", це буде вісімнадцятиповерхова будівля із 2000 кімнат і зал" [16].

Однією з характерних рис оновленого часопису було звернення до витоків культури, сприйняття її не тільки як національної, але і як християнської. Це засвідчують матеріали першого числа видання. У ньому було вміщено: розвідку головного редактора "Наш символ віри" (с. 7–14), замітку "Незабутня хвилина" (про обрання Іларіона Митрополитом Канади, с. 15–21), статтю проф. П. Одарченка "Переклади Лесі України з Біблії" (с. 22–25), літературний огляд К. Біди "Ідеологія совєтської літератури" (с. 25–30), матеріал А. Романенка "Спомин з життя на Холмщині" (с. 30–35).

Матеріали здебільшого друкувались відповідно до надходження їх до редакції. Були спроби структурувати дописи, витримати програмну лінію часопису. Та видання поступово набрало релігійного спрямування. У 1952 р. в 10–11 числі друкується нова рубрика "Хроніка церковного життя". У лютому 1953 р. замість неї з'явилися дві інші: "Українська православна церква" та "Вселенська церква".

Згодом часопис набув значення своєрідного poradnika, домашнього популярного довідника для віруючих. У 4–5 (181–182) номері за 1953 р. митрополит Іларіон запровадив рубрику "Наші церковні обряди й звичаї та богослужіння", що виконувала роль діалогу владики з читачами. Кожен пересічний громадянин міг поставити редакції запитання і отримати вичерпну відповідь. До прикладу, Д. Бартошук надіслав до редакції листа з проханням роз'яснити, як потрібно підходити до Святого Причастя: "Прошу в'яснити моє запитання: Як підходити до Св. Причастя: чи со свічкою в руках, та чи старша жінка з відкритою головою. Соборинян Св. Покрови Д. Бартошук" [11].

Оскільки Святе Причастя – одне з найважливіших християнських таїнств і є одним із головних засобів підтримки душевних сил людини, дописувач отримав чітку відповідь на запитання. Зокрема, зазначалось: "Згідно з

віковою православною традицією Причастя вірних робиться на Солеї перед Святими Вратами, а Священник стоїть у цих Вратах. До Чаші треба підходити з молитовно схрещеними на грудях руками. Причастившись, причасник побожно цілує долішній край Чаші (а не руку Священника) [...] За православним звичаєм жінки в церкві стоять з "покритою головою" (1 Кор. 11. 13), так підходять і до Св. Причастя; але нерідко в цьому випадку жінки здійснюють капелюхи" [19].

Крім звичайних віруючих, за порадою до редакції зверталися й духовні особи. Так, протоєрей М. Фляк у своєму листі писав: "По деяких канадійських Громадах окремі члени часом вимагають, щоб їхніх молодих вінчати за протестантським звичаєм, – без вінців. Чи це можливе?". Розуміючи, що через скрутне, нужденне життя на чужині багато священників не мають можливості вивчати праці святих отців, а проповідування православної віри в багаторелігійному соціумі вимагає неабияких знань, редактор ретельно стежив за тим, щоб кожне запитання отримувало якомога досконалішу відповідь. Зокрема, роз'яснюючи, що вінчати молоду пару без вінців неможливо, редактор посилається на вчення Івана Злотоустого і пише: "Сам чин зветься "Таїнство Вінчання", і вже це саме свідчить, що накладання вінців – це наш необхідний православний звичай, який дав назву самому Чинowi. [...] Іван Злотоустий, Святий Отець IV-го віку, так з'ясовує значення вінців (9-та Бесіда на Послання до Тимофія): "Вінці кладуться на тих, що вінчаються, на знак перемоги, щоб показати, що вони переможні пристрасно до Вінчання, такими приступають й до весільного ложа", – зазначає він і додає, – Про історії Вінців для вінчання буде ще окрема стаття в "Нашій Культурі" [3, с. 65].

Запитання були різні: Як освячується та чи інша річ? Чи жінки можуть входити до Вівтаря? Де можна правити Святу Літургію? Відповіді на них поглиблювали знання громадян в релігійній царині. Крім того, митрополит вів цикл розповідей про "Піст", "Благовіщення", "Великдень-Пасху", "Стрітення Господнє". Оскільки піст вважається необхідним чинником найкращого виховання душі людської, то редактор подав докладну інформацію про християнські пости на сторінках часопису "Наша культура" за 1953 р. Починав митрополит свою розповідь твердженням, що у всіх релігіях практикувався піст як спосіб піднесення духа.

У 4–5 (181–182) числі журналу за 1953 р. йшлося про появу посту, а також подана унікальна інформація про Великий Піст. Митрополит Іларіон писав: "Найдавніший піст і найбільше виконуваний – це Великий Піст. Установлений він був на пам'ятку 40 денного посту Самого Ісуса Христа, а його ціль віддавна – належно підготувитися до Пасхи, як найбільшого Свята" [...]. Далі редактор зазначає, що Великий Піст – це десятина нашого життя для Господа і пояснює: "В Законі Господь наказав ізраїлевим синам давати десятину зо всього, що здобудуть. І виконуючи це, вони були благословенні в усіх ділах своїх. Знаючи це, святі Апостоли вважали за добре відділити десятю частину всього нашого життя й присвятити її Богові, щоб ми були благословенні в ділах наших й очищали гріхи свої, зроблені протягом кожного року. Тому вони й постановили від 365 день освятити ці 7 тижнів, і відділити їх. Але Отці пізніш надумали прибавити до них ще один тиждень (масляну) почасти для того, щоб у ньому навчитися і підготувитися до трудів Посту, а почасти і рахуючи число днів, які постив Господь наш" [7].

У сьомому номері часопису "Наша культура" за 1953 р. розповідається про Петрів і Успенський пости. Зокрема, митрополит Іларіон інформував, що, оскільки Петрівка починається через тиждень після Зелених

Свят і триває до 12 липня (Свято Апостолів Петра і Павла), то багато православних вважає цей піст на честь саме цих двох апостолів, але це твердження помилкове. Звертаючись до вчень богослова початку XV ст. Єпископа Симеона Сулунського, редактор пояснював: "Установлений цей піст на пам'ятку, що всі Апостоли, по шесті на них Духа Святого, постили (Дії 13.2) й розійшлися на проповідь. Тому в давнину цей піст частіше звався Апостольським [...] Піст Апостолів встановлений на честь їм, як учителям посту, стримання та послуху. Після дня шестого Святого Духа ми повинні один тиждень святкувати, а потім постити", – пише він [8]. У цьому ж матеріалі автор звертає увагу читачів на те, що, на відміну від Петрівки, яка не є суворим постом, Успенський піст виконується суворо, як і Великий піст. За його словами, "дотриманням Успенського посту ми наслідуємо Божу Матір, яка багато постила".

Рубрика "Наші церковні обряди й звичаї та богослужіння", як і розповіді про піст, були корисні для більшості українців діаспори, оскільки поглиблювали їхні знання. Один із читачів, Н. Байдола, писав: "Наша культура" цікава, вона – повчає про православні обряди, про Церкву, про пости, подає Устав Церковний. Усе це треба знати православним християнам" [18].

Українська церква завжди була осередком патріотизму та становила певну загрозу для радянської влади, що намагалася побудувати безрелігійне суспільство. Тож церква зазнавала нищення та переслідувань з боку влади. Матеріали, що відображали антирелігійну політику радянського уряду, теж мали місце в часописі. Редактор звертає увагу, що відбувалося навмисне нищення православної віри, видавалися антирелігійні книжки. Зокрема, в замітці "Боротьба з релігією", опублікованій у 10–11 (175–176) числі часопису за 1952 р., зазначається: "Боротьба з релігією в Україні в 1952 р. значно посилюється. Вийшли з друку протирелігійні книжки: С. Худяков: Релігійні забобони і боротьба з ними, В. Прокоф'їв: Великі російські природознавці в боротьбі з ідеалізмом і релігією, А. Емме: Наука й релігія про постання життя на землі. Ці протирелігійні книжки видані в мільйонах накладу, головню для молоді [...] Большевики нищать Православну Віру, щоб тим знищити Україну!" [2, с. 34–35].

У замітці "Стан Церкви в Советській Україні не змінюється", надрукованій у сьомому числі часопису "Наша культура" за 1953 р., читаємо: "...Церкву менше обкладають податками, не переслідують Священників і вірних, і дозволено в кожному районі відкрити одну церкву [...] В СССР у такі найбільші рокові Свята, як Різдво Христове чи Воскресення Христове люди повинні йти до праці, і нехай хтось спробує в ці дні не піти! А якщо релігійні свята припадають на неділю, то в цей день по всіх СССР влаштовують "воскреснік" [...]. У Великодню суботу увечері місцева церква була переповнена, й то переважно молоддю. Це було не до смаку місцевим верховодам. Тоді начальник МВД Кандауров зібрав дві оркестри музикантів, підвів їх під двері до церкви й зробив баль на вулиці..." [13]. Щоб проілюструвати тогочасне антирелігійне виховання, яке здійснювала комуністична влада, в журналі наведено уривок з редакційної статті газети "Комсомольська Правда" за 4 липня 1952 р.: "В нашій землі знищене саме соціальне коріння релігії, – поторощені визискувальні класи. Комуністична партія і советська влада не вважають релігійних залишків нешкідливими. Партія ніколи не мирилась з релігійними забобонами. Устав комсомола вимагає від кожного комсомольця активної боротьби з релігійними забобонами. Комсомолець – це активний борець проти релігії. Релігія – ворога до трудящих [...], – так навчає своїх читачів офіційний орган..." – пише часопис "Наша

культура" й звертає увагу на те, що погляд комуністів на релігію не змінився і вони усіма способами намагаються викоринити віру в Бога [10].

Заслугою І. Огієнка також є те, що він сприяв поширенню знань з історії церкви, канонічного права, богословського мистецтва тощо. У часописі "Наша культура" на релігійну тему, окрім її редактора, писали: архієпископ Михаїл "Про ікони й іконографію" [1952. – №2(179). – С. 7–12]; В. Сенютювич-Бережний "Іоаникій Сенютювич" [1952. – №1 (178). – С. 21–26]; М. Міллер "Таємниці Десятинної церкви" [1952. – № 9 (174). – С. 19–26]; Н. Полонська-Василенко "Князь Київський Аскольд і перше хрещення Руси" [1952. – №8 (173). – С. 23–30]; М. Садиленко "Перша Українська Парафія в Полтаві" [1952. – №8 (173). – С. 31–32]; І. Волинський "Національне церковне право" [1952. – №6 (171). – С. 9–16]; М. Смик "Не перебільшуймо московського впливу на Українську Православну Церкву" [1953. – №9 (186) – С. 21–24]; Онезький "Про релігію в СССР" [1953. – №3 (180). – С. 19–22].

Більшість наведених матеріалів залишається актуальною й сьогодні. Так, у статті архієпископа УГПЦ в Канаді Михаїла зібрано унікальні факти про ікони та іконографію. Наприклад, автор розповідає про відтворення образу Діви Марії та про нерукотворний образ Ісуса Христа: "Передання говорить, що маляр кн. Едеського Аваргара, на ім'я Ананія, бажав змалювати Ісуса Христа, але хотів Ісуса бачити (Ів. 12. 21), тоді Ісус Христос дав йому нерукотворний образ на обрусі. Цей факт показує, що Богові угоднo, щоб образи Його, написані рукою людей, були шановані людьми на землі. Також Церковне Передання вважає, що євангеліст Лука відтворив образ Пренепорочної Діви Марії з Божественним Дитятком Ісусом Христом. У статті говориться, що цей образ він показав Пресвятій Діві, а побачивши його, Вона сказала, що з цим образом моя благодать і сила" [1]. Також автор розповідає читачам, що у зв'язку з постійними переслідуваннями, тримати ікони було небезпечно. Тоді почали малювати ікони символічно: Христос – як Пастух із ягнятком, Діву Марію з дитятком на руках як Діву з рибкою в руці (бо слово "риба" з грецької мови має всі літери зі слів Ісус Христос, Син Божий). Крім того, автор пояснює, що ікона не належить до портретів: "Малювання Ікон не є ремесло, – то проповідь величності Бога" [1, с. 11].

Домінування релігійної тематики текстів часопису пояснюється переконаннями редактора. І. Огієнко вважав, що український народ і Українська Православна Церква – це синоніми. Він зазначав: "Це наша Православна Церква створила українську націю. Вона завжди була глибоко народня, – в ній міцно поєдналися усі українські класи: і інтелігенція, і селянство, і купецтво, і робітництво. І цим правдивим поєднанням створився український народ, ця нація. Ось тому ще з глибокої давнини в нас стали синонімами: православний і українець. Віра й нація злилися в Українського Народу в одне неподільне ціле. Це наша Церква створила нам усю українську культуру, – культуру духову, соціальну й матеріальну. І нема в нашому житті жодної культурної ділянки, якої не створила б або не започаткувала власне наша Церква", – підкреслює митрополит Іларіон [6, с. 17–20]. Як бачимо, часопис "Наша культура" був науково-популярним.

У часописі за 1952 р. вміщено чотири статті митрополита Іларіона про мову: "Перші записані слов'янські слова" (№ 5 (170). – С. 30), "Рідна мова і Біблія" (№ 6 (171). – С. 22), "Гebraїзми в старослов'янській мові" (№ 8 (173). – С. 18), "Слово "глум" (№ 10–11(175–176). – С. 26). У № 8 (185), № 9 (186), № 12 (189) часопису за 1953 р. надруковано також матеріали І. Огієнка "Гebraїзми в старослов'янській біблійній мові".

Часопис "Наша культура" за дворічний час існування, виконуючи просвітницьку й виховну місію, користувався великою популярністю серед українських переселенців.

Про це свідчать численні відгуки вдячних читачів. Так, Ф. Кульчинський вважав "Нашу культуру" духовною стравою, яка "дає найбільшу насолоду тим паче в далекій Бразилії. Цей місячник переносить мене думками в ті часи, коли він із Варшави ніс світло просвіти й на нашу незабутню Волинь, а тепер він єднає мене з високою церковно-духовною культурою в Канаді" [4, с. 36]. Н. Байдола дає свою оцінку журналу: "Наша Культура" цікава, – повчає про православні обряди, про Церкву, про пости, подає Устав Церковний. Усе це треба знати православним християнам..." [17].

Отже, канадський українськомовний науково-популярний часопис "Наша культура", що виходив з листопада 1951 р. по жовтень 1953 р., відстоював загальну ідею національного відродження, збереження української національної культури, основою якого є громада, родина, школа, церква. Був важливим і корисним порадником для віруючих. Вагомим напрямком роботи часопису було висвітлення життя різних конфесій світу, насамперед християнських. Систематично інформував діаспору українську громадськість світу про цікаві події в галузі культури, релігії, освіти, науки. Значне місце відводилось матеріалам про Радянський Союз і Україну зокрема. На його шпальтах опубліковано наукові та науково-популярні статті з усіх ділянок української духовної та матеріальної культури: літератури, історії церкви, мистецтва, філософії, богослов'я, театру, мовознавства, етнології, археології, педагогіки. Ідея культурологічного часопису "Наша культура" в Канаді згодом набула релігійного спрямування, це насамперед, пов'язано зі світоглядними позиціями Івана Огієнка, з обранням його Митрополитом Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Часопис дотримувався важливої програмної лінії і виконав своє найголовніше завдання – служити широкій українській людині в еміграції і стояти на сторожі української культури.

Список використаних джерел:

1. Архієпископ Михаїл. Про ікони й іконографію // Наша культура. – 1952. – № 2 (179). – С. 7-12.
2. Боротьба з релігією // Наша культура. – 1952. – № 10-11 (175-176). – С. 34-35.
3. Вінці на вінчанні // Наша культура. – 1953. – № 4-5 (181-182). – С. 65.
4. Голос громадянства про "Нашу культуру" // Наша культура. – 1952. – № 6 (171). – С. 36.
5. Здоровега В. Й. Теорія і методика журналістської творчості: Підручник / В. Й. Здоровега. – Л.: ПАІС, 2008. – 276 с.
6. Іларіон. Любімо свою церкву // Наша культура. – 1952. – № 9 (174). – С. 17-20.
7. Іларіон. Пости // Наша культура. – 1953. – № 4-5 (181-182). – С. 41-48.
8. Іларіон. Пости // Наша культура. – 1953. – № 7 (184). – С. 15-16.
9. Онук Шевченкового брата // Наша культура. – 1952. – № 10-11 (175-176). – С. 3.

10. Погляд комуністів на релігію // Наша культура. – 1952. – № 2 (179). – С. 32.
11. Прошу пояснити // Наша культура. – 1953. – № 8 (185) – С. 32.
12. Розкопки стародавнього міста Вишгорода // Наша культура. – 1952. – № 9 (174). – С. 4.
13. Стан церкви в Советській Україні не змінився // Наша культура. – 1953. – № 7 (184). – С. 34-35.
14. Творімо українську культуру всіма силами нації // Наша культура. – 1951. – № 1. – С. 5-6.
15. Українське малярство в Ірані // Наша культура. – 1953. – № 6 (183). – С. 4.
16. Харківський Університет у новому приміщенні // Наша культура. – 1952. – № 9 (174). – С. 3.
17. Читачі про "Нашу культуру" та її видання // Наша культура. – 1953. – № 10-11 (187-188). – С. 38.
18. Читачі про "Нашу культуру" та її видання, і про "Поділ" // Наша культура. – 1953. – № 10-11 (187-188). – С. 38.
19. Як підходити до Св. Причастя // Наша культура. – 1953. – № 8 (185). – С. 32.

References:

1. Arkhiiepyskop Mykhail. (1952). Pro ikony i ikonohrafiu. [About the icons and iconography]. *Nasha kultura*, 2 (179), 7-12. [In Ukrainian]
2. Borotba z relihiiei. (1952). [Struggle against the Religion]. *Nasha kultura*, 10-11 (175-176), 34-35. [In Ukrainian]
3. Vints na vinchanni. (1953). [Crowns in the Wedding Ceremony]. *Nasha kultura*, 4-5 (181-182), 65. [In Ukrainian]
4. Holos hromadianstva pro "Nashu kulturu". (1952). [Citizens' Voices about the "Our Culture" Magazine]. *Nasha kultura*, 6 (171), 36. [In Ukrainian]
5. ZDOROVEHA, V. I. (2008). *Teoriia i metodyka zhurnalistskoi tvorchosti: pidruchnyk*. [The Theory and Methodology of Journalism: A Course Book]. Lviv: PAIS. [In Ukrainian]
6. ILARION. (1952). Liubimo svoiu tserkvu. [Let's Love our Church]. *Nasha kultura*, 9 (174), 17-20. [In Ukrainian]
7. ILARION. (1953). Posty. [Fasting]. *Nasha kultura*, 4-5 (181-182), 41-48. [In Ukrainian]
8. ILARION. (1953). Posty. [Fasting]. *Nasha kultura*, 7 (184), 15-16. [In Ukrainian]
9. Onuk Shevchenkovoho brata. (1952). [Grandson of Shevchenko's Brother]. *Nasha kultura*, 10-11 (175-176), 3. [In Ukrainian]
10. Pohliad komunistiv na relihiu. (1952). [Communists' View on Religion]. *Nasha kultura*, 2 (179), 32. [In Ukrainian]
11. Proshu poiasnyty. (1953). [Explain, Please]. *Nasha kultura*, 8 (185), 32. [In Ukrainian]
12. Rozkopky starodavniho mista Vyshhorodu. (1952). [Excavations of Ancient Vyshhorod]. *Nasha kultura*, 9 (174), 4. [In Ukrainian]
13. Stan tserkvy v Sovetskii Ukraini ne zminyvsia. (1953). [Status of Church didn't Change in the Soviet Ukraine]. *Nasha kultura*, 7 (184), 34-35. [In Ukrainian]
14. Tvorimo ukrainsku kulturu vsima sylamy natsii. (1951). [Let's Create Ukrainian Culture with All Strength of Nation]. *Nasha kultura*, 1, 5-6. [In Ukrainian]
15. Ukrainske maliarstvo v Irani. (1953). [Ukrainian Painting in Iran]. *Nasha kultura*, 6 (183), 4. [In Ukrainian]
16. Kharkivskiy universytet u novomu prymishchenni. (1952). [New Building of the University of Kharkiv]. *Nasha kultura*, 9(174), 3. [In Ukrainian]
17. Chytachi pro "Nashu kulturu" ta ii vydannia. (1953). [Readers about the "Our Culture" and its Publication]. *Nasha kultura*, 10-11 (187-188), 38. [In Ukrainian]
18. Chytachi pro "Nashu kulturu" ta ii vydannia, i pro Podil. (1953). [Readers about the "Our Culture" and its Publication, and "Podil"]. *Nasha kultura*, 10-11 (187-188), 38. [In Ukrainian]
19. Yak pidkhydyty do sviatoho Prychastia. (1953). [How to Partake of the Sacrament]. *Nasha kultura*, 8 (185), 32. [In Ukrainian]

Надійшло до редколегії 10.02.19

T. Vasylyk, PhD student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"OUR CULTURE" MAGAZINE: HISTORY OF ESTABLISHMENT, TOPICS, INFORMATIONAL CONTENT

The paper examines the "Our Culture" magazine which was edited and published by Ivan Ohienko (Metropolitan Ilarion) in Canada (1951–1953). The outstanding Ukrainian figure left a huge creative heritage. His works were forbidden and most of them still remain little-known among researchers and readers. Periodical editions have a leading place among the sources of the history of Ukraine and present many forms of information about various events. The diaspora press was an important source of studying Ukrainians lives outside of Ukraine. The Canadian-Ukrainian magazine "Our culture" was the information center for the settlers from different regions. The most part of Ivan Ohienko's creative heritage is not well-studied. The main attention of the article is concentrated on the history of foundation the periodical "Our Culture". The author of the paper analyzes the information content of the magazine and examines the issues of the publication, the main task of which was to serve Ukrainians in emigration, their culture, which has the ability to unite national forces and society, to make a contribution to the formation of national identity.

Key words: magazine "Our culture", consolidation, advisor, spiritual culture, Ivan Ohienko.

УДК 94(477)"1914/1917"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.140.3>

М. Гук, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЖІНОК У МІСТАХ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Проаналізовано дослідження, які розкривають окремі питання повсякденного життя жінок, що проживали в містах у 1914–1917 рр. Було з'ясовано, що більшість дослідників звертають увагу в історії гендерної повсякденності воєнного лихоліття на сферу зайнятості, моду й девіантну поведінку, яка розквітала в містах у роки Першої світової війни. Установлено, що більшість авторів відмічають кардинальні зміни в традиційних укладах життя мешканок міст. Більшість жінок, які втратили годувальника, були змушені шукати роботу для забезпечення своїх родин. Вони не відмовлялися від тяжкої роботи, заміщуючи відсутніх чоловіків на їхніх робочих місцях, а також опановували нові для себе професії – кондуктори, водії, підприємці, господарська діяльність та ін. Жінки, які не змогли пристосуватися до нових умов, влаштувати своє життя, а також біженки, ставали жертвами шахраїв, що збільшило показники злочинності, шахрайства й девіантної поведінки в містах. Утім, війна зробила жінок упевненішими у відстоюванні своїх прав і свобод, про що говорять численні маніфестації за їхньої участі.

Ключові слова: повсякдення, біженці, жінки, Перша світова війна, історіографія, урбаністика.

У сучасній історичній науці популярним напрямком досліджень залишається тема повсякденності в різні епохи. Історики все частіше звертають увагу на "звичайних" людей. Якщо історія Першої світової війни досить детально вивчена на макрорівні, то інтерес до того, як проходило життя населення, а особливо – жіночої половини в роки війни, тільки набирає обертів. Для жінок у містах роки війни принесли кардинальну трансформацію їхнього життя, побуту, сімейних відносин, професійної зайнятості.

Досить ґрунтовні зміни відбулися у гендерній структурі міст. Наприклад, у Києві кількість жіночого населення стала переважати, що на основі історіографічних джерел визначив Т. Ю. Герасимов [8]. Якщо в 1987 р. чоловіків було 50,1%, а жінок – 49,9%, то на 1917 р. показники становили 44,7% і 55,3% відповідно. А жінки у віці від 15 до 40 років переважали чоловіче населення у 1,5 рази [с. 172]. А у Львові за переписом населення у 1920 р. мешкало 219388 осіб: із них 99266 – чоловіки і 120122 – жінки [2, с. 331]. Подібна тенденція спостерігалася по всіх містах України, з яких чоловіки призивалися на фронт.

Вплив мобілізації чоловіків на життя, а особливо – працевлаштування жінок, умови праці й заробітну плату в Одесі дослідив Є. Ю. Джумига у своїй статті "Трудова мобілізація та умови праці жінок у передреволюційний період Першої світової війни 1914–1916 рр." [11]. Використовуючи підрахунки попередніх досліджень, він прийшов до висновків, що кількість працюючих жінок на промислових підприємствах зросла до 77% [11, с. 117]. Такі зміни були зумовлені відсутністю чоловічих рук на виробництвах, а також тим, що жіноча робоча сила була дешевшою (робітниці отримували меншу заробітну плату). Відбулося опанування жінками "чоловічих професій" на фабриках, заводах і в міському транспорті. Оскільки робота дослідника акцентована саме на жіночій половині Одеси, він зазначив, що одеситки лише в 1916 р. отримали дозвіл працювати візниками, кондукторами і водіями трамваїв, станційними сторожами, але до офіційного указу працювали нелегально: розчищали колії й виконували "чорну" роботу. Дослідник відмітив, що жінок, зайнятих у "чоловічих" професіях, сприймали досить неоднозначно: "Одеські газети писали, що жінки у візницькому каптані та картузі виглядають доволі дивно, хоча справляються зі своїми обов'язками успішно, принаймні вони більш ввічливі зі своїми клієнтами" [11, с. 118]. Не менш цікаві дані в статті Є. Джумиги про умови і заробітну плату, яку отримували робітниці. Дослідник зазначив, що, незважаючи на декрет від 15 жовтня 1915 р., який мав захищати працюючих жінок і підлі-

тків, умови праці були досить важкими, а зарплата маленькою. На більшості підприємств, заводів робочий день починався о 6:00 ранку і тривав до 18:00, а середня заробітна плата становила 40–50 коп. за день.

Про жінок-кондукторів Київських трамваїв писав Т. Ю. Герасимов [8]. Він зазначив, що вони "стали невід'ємною частиною повсякденного життя міського населення, будучи яскравим проявом емансипації жінок у тогочасному суспільстві, які все частіше займали місця мобілізованих чоловіків" [8, с. 350]. Але, як зазначив дослідник, у Києві, на відміну від Одеси, жінкам дорікали за принциповість і безкомпромісність у роботі, надто суворому дотриманні своїх обов'язків. Преса висміювала їх у фейлетонах, називаючи "злочими церберами", "трамвайними мегерушками".

Охопила жіночу професійну зайнятість у воєнному Львові у своєму дослідженні "Львів у роки Першої світової війни: простори жіночих можливостей, конфліктів та компромісів" львівська дослідниця М. С. Байдак [3]. На основі використаних тогочасних газетних оголошень про вакантні посади і пропозиції авторка зазначила, що поділ сфер зайнятості за статеву ознакою все таки зберігався. Жінкам пропонувалися робота служницями, кухарками, прибиральницями, економками, няньками, прачками, продавщицями, учительками [3, с. 340]. Найбільш потрібними жінки були у медицині та швейній справі. "Новинками" стали жінки-підприємці, які здавали житло в оренду, управляли кав'ярнями. З'явилися жінки-кондуктори і у львівських трамваях. Громадськість вітала представниць прекрасної статі у транспортній сфері, відмітила дослідниця. Для бажаючих (від 25 років) було організовано курси з подальшим працевлаштуванням. Практика організації курсів для жінок поширилася і в господарстві. Для всіх бажаючих було організовано курси з городництва.

Про необхідність жінкам з неможлих родин працювати згадує київська дослідниця повсякдення О. Л. Вільшанська у своїй статті "Зміни у громадському житті Києва в роки Першої світової війни" [6]. Дослідниця зазначила, що останні працювали за плату в лазаретах, в майстернях пошиття білизни та виготовлення теплих речей для солдатів; майстерні відкривалися дамами з вищого світу. Найтяжчою була робота саме в лазаретах, де щоденно жінки бачили "кров, рани і смерть" [6, с. 246]. Найменш захищеними були дружини запасних. Для них міські управи видавали матеріальну допомогу, а також забезпечували роботою вдома – замовляли пошиття одягу. Автор визначила, що "за два роки Трудовою комісією було здано 1 576 616 шт. речей на суму 2 114 589 руб. У липні 1917 р. в Києві роботою було забезпечено 1011 дружин запасних" [6, с. 59]. Необхідність жінкам працювати та нестача

робочих рук призвели до того, що спеціальний наказ міністра сполучених шляхів дозволив жінкам займати посади дорожніх робітників, двірників, посильних, лампівників та сигнальників.

Дослідник історії цензури та інформаційної політики О. Ю. Кириєнко у своїй статті "Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених" [12] також порушує питання працевлаштування жінок у роки війни. За його словами, жінки замінювали мобілізованих чоловіків навіть на металургійних заводах і копальнях. Заслугує на увагу його дослідження діяльності військової цензури в Першу світову війну. На основі архівних даних він встановив, що військові цензори досить часто залучали своїх освічених дружин або інших родичів жіночої статі як перекладачів. А з 1917 р. жінки могли самі обіймати посаду цензора [12, с. 476].

Досліджуючи становище польських біженців-інтелігентів, О. М. Білобровець [4] зазначила, що полячки зверталися до Польських комітетів допомоги біженцям, а ті, у свою чергу, влаштовували їх як на тимчасову роботу (виготовлення ялинкових прикрас, іграшок, пошиття білизни, одягу), так і підшукували постійну. Найбільшим попитом користувалися вчителі. У 1915 р. було працевлаштовано 375 кандидаток, а у 1917 р. – 693 із 1050 записаних у Бюро працевлаштування при Колі жінок м. Київ [4, с. 26].

У Першу світову війну в містах зростала динаміка девіантної поведінки як чоловіків, так і жінок. На конкретних прикладах на матеріалах Правобережної України ситуацію описав віничий історик Т. Ю. Герасимов у своєму дисертаційному дослідженні на здобуття ступеня доктора наук. У його фундаментальній роботі знаходимо, що аферисти використовували різні форми обману населення: "у Житомирі потрапила під арешт 17-річна дівчина, котра у формі сестри милосердя ходила по помешканнях з проханням жертвувати на користь родин моряків, що нібито загинули під час затоплення пароплаву біля Риги", а в Києві панянка в 1915 р. намагалася вкрати кружку з пожертвуваннями під час зборів коштів "Сербії та Чорногорії" [8, с. 166]. Відмічає зростання жіночої злочинності у Львові М. С. Байдак: "Найчастіше жінки у Львові потрапляли за ґрати через спекуляцію продуктами, незаконну торгівлю спиртними напоями, крадіжки, шахрайство, тілесні ушкодження, іноді вбивство" [3, с. 348–349].

У роки війни в більшості міст процвітала проституція. Т. Ю. Герасимов виділив такі причини розповсюдження цього негативного явища: економічні, психологічні, міграційні, релігійні, мобілізаційні. Жінки часто не могли забезпечити родину через втрату годувальника, біженки і переселенки шукали будь-яку роботу або просто потрапляли до рук шахраїв, які заманювали обіцянками працевлаштування. А також розташування армії у містах збільшило попит на подібні послуги [8, с. 173]. Дослідник відмітив зниження вікового цензу в даній "професії". Діти біженців, які губилися або залишалися без батьків, за коробку цукерок потрапляли до рук шахраїв, які відправляли їх на "роботу" [8, с. 176].

Є. Ю. Кириєнко поділяє проституцію на стихійну й організовану. До першої він відносить жінок і дівчат, які були змушені займатися цією справою через безвихідь, а до другої – представниць древнішої професії, які працювали ще до війни в будинках побачень. Автор відмітив, якщо з першою категорією місцева вдала намагалася боротися, то "представниці борделів перебували на особливому рахунку в контррозвідувальних і жандармських управліннях і часто під прикриттям "публічних жінок" працювали професійні розвідниці" [12, с. 474–475].

Є. Ю. Джумига у своїй статті "Вплив Першої світової війни на криміногенну ситуацію в Одесі (липень 1914 – лютий 1917)" [9], використовуючи повідомлення одеських газет, також відмічає збільшення кількості повій у місті. Зростання було зумовлене потоком жінок-біженок, які втрачали зв'язки зі своєю ріднею, а дорожня та нестача коштів примушували їх займатися проституцією. "Знайомі" на вулиці пропонували дівчатам гарну роботу, а насправді продавали їх у "будинки побачень" або "чайні будиночки". На основі спогадів служителів закону, автор відмітив, що зростала кількість малолітніх дівчаток-повій [9, с. 101]. Боротися з проблемою намагалися адміністрація та громадські організації. Поліція влаштовувала облави, хворих жінок відправляли на лікування, а інших висилали з міста [9, с. 102]. Але їхнє місце одразу займали інші. Іншими способами намагалося допомагати Російське товариство захисту жінок. В Одесі члени товариства влаштовували чергування на вокзалах і пристанях з метою уберегти біженок від аферистів [9, с. 101]. А Київське товариство відкрило притулок для біженок та безкоштовну їдальню для дітей-сиріт – зазначила Л. О. Смоляр, яка присвятила цілу статтю діяльності цієї організації з моменту заснування до 1917 р. [13, с. 98].

Збільшення кількості повій відмітила у своїй розвідці про щоденні практики у Львові О. Винник [5]. Велика кількість жінок втратила годувальника і, у зв'язку з окупацією, у місті перебувала велика кількість військових. Російська влада намагалася контролювати ситуацію, забороняла повіям з'являтися на площах, вулицях, кав'ярнях. Влаштовували постійні облави. Дослідниця відмітила, що венеричні хвороби стали поширеним явищем і підрахувала, що кількість хворих жінок з 1914 р. зросла більш ніж у 2 рази: у 1914 р. їх нараховувалося 714 осіб, а в 1915 р. – 1615 осіб. Авторка охарактеризувала досить незвичну практику – львівські лікарі виступали за легальні заклади розпусти, оскільки їх було легше контролювати [5, с. 17].

В історії повсякденного життя, навіть у роки війни, не обходять увагою дослідники одяг і модні тенденції. За словами дослідниці життя киян у 1914–1917 рр. О. Л. Вільшанської, "модним стало відмовитися від моди" [7, с. 67]. Слідом за коронованими особами, жіноча половина відмовлялася від бальних суконь, хутра і дорогіших прикрас. По-перше, це вважалося недоречним у такий час, а по-друге – для більшості населення купувати нові речі стало дорого [7, с. 67]. Т. Ю. Герасимов відмітив, що чимало жінок все ж продовжували наряджатися, що приносило досить чималі кошти для місцевих виробників одягу, оскільки закордонні поставки бойкотувалися [8, с. 260]. О. Л. Вільшанська відмітила, що київські дами вирішили не носити жалоби вслід за Петербурзькими, але в газетах частіше стала зустрічатись реклама жалобних суконь [7, с. 254].

Цікаві факти змін жіночого життя, які принесла війна, подала у своїй статті "Простори жіночого повсякдення в роки Першої світової війни (на прикладі Галичини і в світлі особових джерел)" М. С. Байдак [3]. Вона зазначила, що на прифронтові території активно поширювався побут фронту. Плаття і спідниці стали коротшими. Усе частіше можна було зустріти жінку із сигаретою. Поява на вулиці дівчини без супроводу чоловіка не викликала обурення, а стала звичною нормою [3, с. 128]. Перша світова війна, за висновком авторки, звільнила жінку від усталених патріархальних норм і правил, і жінки отримали можливість жити "повним життям".

M. Huk, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

WOMEN EVERYDAY LIFE IN UKRAINIAN CITIES DURING THE FIRST WORLD WAR: MODERN HISTORIOGRAPHY

The article is dedicated to the modern historical researches, that were developing some issues of women everyday life of 1914–1917 in Ukrainian cities. It is defined that the most of scholars pay their attention in gender and everyday life studies to the issues of employment, fashion and deviant behavior in cities during the First World War. In this period traditional living habits of women in urban areas had been radically changed. Many of women, who had lost their husbands, had to seek employment to feed their families. They hadn't given up hard work and mastered traditional 'man' professions, such as trainman, driver, merchants etc. Some women and refugees who hadn't been able to adjust to new realities, became a victim of rogues; the number of crimes, frauds and deviance behavior in cities had increased. Nonetheless, during the war women became more confident to maintain their rights and liberties.

Keywords: everyday life, refugees, women, First World War, historiography, urban studies.

УДК 94(477+438) "1932/1933"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.140.4>

С. Гуменний, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НЕЛЕГАЛЬНІ МІГРАЦІЇ НА КОРДОНІ МІЖ РЕСПУБЛІКОЮ ПОЛЬЩА ТА УСРР НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

На основі аналізу наявної історіографії, документів і матеріалів, які зберігаються в архівах України та за кордоном, відслідковуються випадки нелегальних міграцій селянства, духовенства та робітників з території УСРР до Республіки Польща на початку 30-х рр. XX ст., зокрема під час Голодомору 1932–1933 рр. Для розуміння причин різкого зростання кількості спроб незаконних втеч з УСРР через західний кордон, проаналізовано випадки нелегальної міграції та опору селянства Шепетівської округи (Антонінський, Теофіпольський, Плужнянський та Ізяславський райони) колективізаційній та репресивній діяльності радянської влади в умовах безпосередньої близькості сусідньої держави і посилення режиму охорони державного кордону. Акцентовано увагу на утворенні громадських комітетів, які об'єднували політично активний елемент українського соціуму Тарнопольського (зокрема Борщівського, Чортківського та Скалатського повітів) і Волинського воєводства Другої Речі Посполитої для допомоги голодуючим та втікачам з території СРСР. Висвітлено протидію державних структур Республіки Польща та УСРР нелегальним міграційним процесам через кордон на річці Збруч. Проаналізовано заходи, єжиті повітовими відділеннями Українського громадського комітету рятунку України для збору інформації про економічне, політичне та продовольче становище населення УСРР. Також введено в науковий обіг зразки документації громадських комітетів, які використовувалися для отримання інформації від нелегальних мігрантів та з метою формування доказової бази стосовно штучного характеру голоду в УСРР. Особливо розглядається питання можливості внесення коштів для дозволу на виїзд радянських громадян, які перебували у родинних зв'язках із жителями Республіки Польща, або з метою недопущення депортації нелегального мігранта з СРСР прикордонними та силовими структурами Другої Речі Посполитої.

Ключові слова: українське селянство, колективізація, нелегальна міграція, опір, Голодомор 1932–1933 рр., Український громадський комітет рятунку.

Метою наукової розвідки є комплексне дослідження нелегальних міграцій та порушення режиму радянсько-польського кордону і його вплив на посилення політичної напруги між Республікою Польща, західноукраїнською громадськістю та СРСР у період, що передував Голодомору 1932–1933 рр. і під час організованого радянською владою геноциду українців. Для того, щоб досягти поставленої мети, ставимо перед собою наступні завдання: дослідити наявну джерельну базу та виокремити характерні особливості ставлення державних структур Другої Речі Посполитої до нелегальних мігрантів з-за Збруча в період Голодомору 1932–1933 рр.; окреслити взаємодії між фактором кордону, його нелегальними порушеннями та політичною ситуацією в країні й українському суспільстві зокрема; проаналізувати явище нелегальної міграції на радянсько-польському кордоні в означений хронологічний період.

Відповідно, об'єктом дослідження є радянсько-польський кордон як чинник ескалації конфлікту та політичної напруги між "санаційною" Другою Річчю Посполитою, активною частиною західноукраїнського соціуму з однієї сторони та СРСР – з іншої. Предметом дослідження, у свою чергу, виступають нелегальні переходи радянсько-польського кордону протягом 1930–1933 рр.

Однією із причин Голодомору 1932–1933 рр. сучасна історіографія схильна вважати опір українського селянства суцільній колективізації, розгорнутій радянським режимом. Кількість колективізованих господарств зростала у геометричній прогресії (якщо на 1 жовтня 1929 р. в колгоспи та СОЗи включено близько 8,6% селянських

господарств, то станом на 1 березня 1930 р. було колективізовано вже 62,8% [32, с. 7]), так само як пропорційно ширився розмах селянського незадоволення, набуваючи загрозливих для більшовицької державності в Україні розмірів [1, с. 437–472].

Значного масштабу селянські виступи досягли у прикордонній Шепетівській округі, яка характеризувалася в донесенні ЦК КП(б)У від 7 березня 1930 р., як "округ [який] межує з Польщею, в минулому був ареною боротьби [...] з петлюрівцями / насичений у великій кількості учасниками петлюрівського руху, учасниками банд різного штибу, [колишніми] жандармами, поліцейськими, особливо в достатку контрабандистами, які в наших прикордонних умовах неминуче, в абсолютній більшості випадків, поступово стають чи вже стали шпигунами польської дефінізиви [розвідки]" [15, арк. 68–99]. Радянська колективізаційна політика на прикордонні не знаходила підґрунтя також з тієї причини, що проводилася лише насильницькими методами, а "рівень праці партійних організацій, радянської праці нижчий ніж в інших округах України, робітничі кадри невеликі, біднота слабо зорганізована" [37, арк. 1–3]. Аналогічною ситуація для радянських державних службовців та партфункціонерів залишалася на усій протяжності кордону з Республікою Польща. "Саме прикордонне розташування одночасно рятувало і погіршувало ситуацію на селі. З одного боку існування розгалуженої контрабандної мережі в районі рятувало його мешканців від голоду, а з іншого – участь прикордонних загонів ДПУ у контролі за соціально-політичною ситуацією на цих теренах лише посилював

компартиїно-радянський тиск на селянина", – підсумовує дослідник В. Берковський [20, с. 13].

У Теофіпольському районі Шепетівської округи перманентні селянські заворушення переросли у повноцінне повстання (документи ДПУ повідомляють про зростання повстанських загонів і досягнення ними чисельності 200–300 осіб) [12, арк. 8]. 24 лютого 1930 р. у селі Великі Радогощі (тепер Ізяславського району Хмельницької області) зі змішаним українсько-польським населенням натовп жінок розігнав сільраду, у селянській масі лунали заклики: "Геть радвладу, бий комуністів, забираймо дітей і йдемо до Польщі" [13, арк. 8]. У селах Залужна, Добринь та М'якоти Антонінського району тієї ж таки Шепетівської округи зустрічаємо факти вчинення насильства у відповідь щодо дій представників радянської влади, частішають переходи за кордон [14, арк. 4–8, 18]. Ситуація, що склалася у прикордонному Шепетівському окрузі наприкінці лютого-початку березня 1930 р., викликала безпрецедентне посилення контингенту сил прикордонників УСРР, напередодні прибуття в Шепетівку керівника ДПУ В. Балицького, який очолив збройну боротьбу проти повсталого селянства із застосуванням кулеметів та гармат [4, с. 233]. Загалом протягом лютого-березня 1930 р. антирадянськими виступами було охоплено 63% населених пунктів Шепетівської округи [28, арк. 50–51].

Подальший алгоритм наростання більшовицької реакції, що вилилася у цілковите вилучення продовольчих запасів, посівних фондів у сільського населення, обмеження свободи пересування та сполучення між містом і селом УСРР, репресивні заходи радянської влади, сучасна українська та закордонна історична наука вивчили досить детально. Говорячи про дослідження геноциду українського народу 1932–1933 рр., ми не можемо не згадати праці Р. Конквеста, Дж. Мейса, Т. Снайдера, С. Кульчицького, В. Марочка, В. Сергійчука, М. Лазаровича, Я. Папуги, М. Кугутяка, які розглядали явище Голодомору 1932–1933 рр., його причини та наслідки, значення для подальшого історичного розвитку українських земель [21, 25, 30]. Проте наявна сьогодні історіографія переважно випускає із поля зору той факт, що українське населення використовувало різноманітні форми пасивного та активного опору політиці фізичного знищення. Мешканці прикордонних територій часто вбачали порятунком від голодної смерті у втечі до сусідньої країни – Республіки Польща, адже "скаржитись не можна – терор невиносимий [...] кожний боїться власної тіні. Одинокий рятунок – втеча за кордон...", – читаємо спогади нелегального мігранта з УСРР у газеті "Свобода" від 11 червня 1933 р. [29, с. 102–103]. Ярослав Папуга у праці "Голодомор 1932–1933 рр. і Західна Україна" простежує становлення громадських комітетів у містах та містечках Галичини, які мали на меті надання продовольчої допомоги Наддніпрянщині. Подібно у монографії ґрунтовно звертається увага на міжнародну компанію українських політиків, громадських та релігійних діячів проти замовчування трагедії Голодомору 1932–1933 рр. Проте науковець лише побіжно згадує про випадки безпосереднього контакту західноукраїнських громадських активістів та радянських громадян, які нелегально перетнули кордон і були чи не єдиним джерелом інформації про дійсність по той бік Збруча.

Поява нелегальних мігрантів з УСРР на території східних воеводств Другої Речі Посполитої створила ефект інформаційної бомби. Відомості про голод в Україні зайняли перші шпальти українських газет і не сходили з них аж до 1934 р. Український науковець

Н. Прокіп, підрахувавши кількість публікацій західноукраїнської преси 1932–1933 рр. про Голодомор, зазначає, що часопис "Діло" надрукував 83 публікації про голод в УСРР, "Нова зоря" – 41, а "Нове село" – 6 статей [27, с. 181–187].

Характеристику ситуації цього періоду на радянсько-польському кордоні надає тернопільський адвокат, посилаючись на Республіку Польща, журналіст і громадський діяч Степан Баран (1879–1953) у статті "З нашої трагедії за Збручем", надрукованій газетою "Діло" 21 травня 1933 р., яку наводимо із незначними скороченнями. Автор повідомляв, покликаючись на розповіді біженців з УСРР, що "особистих взаємин між нашим громадянством у Галичині чи на Волині і нашими коннаціоналами* над Дніпром нема сьогодні зовсім [...] Від часу передидраються до нас селяни понад густий більшовицький кордон. Не одну жертву, що старалася вирватися із більшовицького пекла покрили навіки хвилі [...] Кордон обсаджено густо військом московського походження. Східна сторона Збруча виглядає на воєнну лінію, через котру тяжко прорватися. Про це розказують утікачі, що їм вдалося перейти Збруч, бо більшість з них вигибла від куль, або попала в руки сторожі. Прийшли тут живі кістки, бо голод там страшний. Коло трьох тижнів тому втекли до Окопів [в оригіналі назва населеного пункту з малої букви – С. Г.] у Борщівщині до свого рідного брата чоловік з жінкою і двома малими дітьми. Їх доставили до староства в Борщеві, котре наказало їх виселити за Збруч, але на інтервенцію наших місцевих діячів згодилося оставити у краю. Такі випадки, як у Борщівщині, де в останніх днях перейшло Збруч 27 нових утікачів, є у всіх надзбручанських повітах – копичинецькому, скалатському збаразькому. Коли би не надзвичайно сильна більшовицька гранична охорона, озброєна в машині кріси і полеві гармати, то Галичину і Волинь залляли би десятки тисяч наших селян [...] Серед нашого селянства за Збручем настав пряма стихійний рух утеч перед голодом і каторгою на захід, – продовжує С. Баран, – [...] бо на родючій Україні хліба, ні картоплі нема. Комуна забрала зі села все, і українське село безпомічно загибає. Рятунок бачить в утечі за Збруч" [3, с. 1]. Такий крок був украй ризикованим, оскільки радянське законодавство розглядало втечу свого громадянина з території країни виключно як державну зраду і передбачало відповідну кару. Закон "Про доповнення положення про злочини державних (контрреволюційних і особливо небезпечних для Союзу РСР злочинів проти порядку управління) статтями про зраду Батьківщині" від 8 червня 1934 р. постановляє, що: "зрада Батьківщині, тобто дії, вчинені громадянами Союзу РСР на шкоду воєнній могутності Союзу РСР, його державній незалежності або недоторканості його території, як-от: шпигунство [...] втеча або переліт за кордон, караються вищою мірою кримінального покарання – розстрілом з конфіскацією усього майна, а за пом'якшуючих обставин – позбавленням волі на строк 10 років з конфіскацією всього майна" [31, с. 255].

Виходячи з цього, Українська парламентська репрезентація (представники УНДО в сеймі Республіки Польща) 16 липня 1933 р. у Львові скликала нараду діячів місцевих установ для розгляду ситуації у Радянській Україні. На зборах вдалося прийняти рішення про створення комісії, яка мала утворити комітет для допомоги голодуючому населенню УСРР. 25 липня 1933 р. під час наступної наради проголошено утворення "Громадського комітету допомоги страждальній Україні", який згодом змінив назву на Український громадський

* З чеської "konnacionál" – "особа тієї самої національності".

комітет рятунку України (далі – УГКРУ). Головою Громадського Комітету було обрано лідера західноукраїнської партії УНДО Дмитра Левицького (1877–1942). Власне керівництво УГКРУ здійснював Діловий Комітет у складі Василя Мудрого (голова), Зенона Пеленського (секретар), Мілени Рудницької (заступник голови), Володимира Кузьмовича, о. Михайла Блозовського та Володимира Целевича [34, с. 1].

На з'їзді 25 липня 1933 р. було прийнято відозву "Український народ!": "Де б ти не жив поза межами Великої України, – проголошувалось в ній, – ти не можеш спокійно приглядатися на горе та муки твоїх невольних і голодних братів. Ти мусиш сказати своє тверде слово гнобителям, світові цілому про їхню недолю. Бо ж комуністичні московські диктатори завзялися вже на саме життя українського народу. На його землі запанувало наслідком комуністичної господарки людодіство. Це ж найстрашніше явище під сонцем. Щоби в хліборобській країні брат поїдав з голоду брата – цього світ не чував і земля наша досі не знала. Треба поставити на ноги весь світ, щоби він звернув увагу на твоє положення й прийшов з допомогою. Допомагай своїм братам на Великій Україні, чим можеш і як можеш. Громадський Комітет поведе масову рятунову акцію в краю та за кордоном" [35, с. 1]. Особливо цікавим для нас є частина тексту відозви, яка була на чернетці (зберігається у фондах Українського дослідницького інституту в Торонто, Канада), проте до друкованого варіанту не потрапила: "Це не поголоски й сплетні [закреслено], це найчистіша правда! Про цю страшну правду говорять нині голосно світ, про цю болісну правду кажуть наші тамешні брати у численних листах до своїх і знайомих, про цю жажливу правду оповідають і численні втікачі з більшовицької неволі". Сьогодні достеменно не відомо, чому згадку про нелегальних мігрантів було вилучено з остаточної публікації в газеті "Діло". Чи було таке рішення викликане суто друкарською необхідністю наблизити текст до певного обсягу, а чи мало на меті не акцентувати увагу на факторі кордону і фактичного протиборства "збігців з РСРП" та державних структур Республіки Польща – Корпусу охорони прикордоння (КОП) [5].

Польська сторона, подібно до радянської, була не зацікавлена у прибутті та легалізації на своїй території українців з УСРР: "влада старается не допустити тут заграних утікачів, – вважає адвокат Степан Баран, – боячися з огляду на загрозу масовості руху різних комплікацій під оглядом санітарним і виживлення..." [3, с. 1]. Така реакція була цілком зрозуміла, оскільки Республіка Польща не поспішала виконувати взяті на себе перед міжнародною спільнотою зобов'язання забезпечувати вільний культурний та політичний розвиток на підвладних їй українських землях. Намагаючись протидіяти процесам внутрішньонаціональної комунікації українців, яка у 20–30-х рр. ХХ ст. відбувалася переважно нелегальними методами (з огляду на радянсько-польський кордон та відсутність власного національного державного утворення), польська сторона своїми діями неухильно сприяла її ототожненню з окупаційною владою. Практикуючи депортацію нелегальних мігрантів до РСРП, офіційні структури Республіки Польща, з одного боку, виконували національне законодавство, а з іншого – часто не брали до уваги права біженців, опозиційно налаштовуючи до себе громадську думку українського населення. "Так посліdnими часами перейшло через Борщів з виш 250 родин. Де поділися і кілька їх було обіцяв мені вивідатися др. Чировський [місцевий адвокат – С. Г.] мотивуючи це перед старостом тим до українці хотіли би дати тим збігцям якусь допомогу зважаючи на все бувають случаї де збігців кують, збирають на фіру і відвозять

назад до Скали й передають на другий бік. Довозять до середини Збруча а там відбирає їх більшовицька сторожа і патрулі. Діються при тім грозою проймаючі сцени й недавно крик, плач дітей, таки урятував людей від повороту на другий бік а українці борщівчани мусіли взяти на себе доволі великі кошти получені з [...] фондів що збираються на жертви Голодуючій Україні щоб давати поміч у таких випадках", – читаємо у "Документі з інформацією про життя в селі Скала" із фондів Електронного архіву визвольного руху [17]. Здійснимо розбір інформації поданої в документі: анонімний автор стверджує небажання польської влади приймати біженців з УСРП (їх примусово видавали радянським прикордонникам). Поряд із цим з уривку зрозуміло, що польські прикордонники використовували біженців з УСРП, як засіб отримання неправомірної вигоди від українського населення Республіки Польща.

У свою чергу, радянська сторона також практикувала вилучення коштів в українців Польщі, адже наприкінці 1932 р. газета "Діло" публікує відомість про те, що "Інтурист" оголосив можливість виїзду з країни, якщо закордонні родичі громадян РСРП погодяться заплатити за їхній переїзд [38, с. 3]. Дозвіл на переселення робітника вартував 250 доларів, а для представника інтелігенції – удвічі більше. На зайвим буде тут вказати, що тоді робітник у східних воєводствах Республіки Польща заробляв близько одного злотого на день, а долар коштував 5 злотих, тому для переважно сільського населення Галичини та Волині такі грошові суми були достатньо великими [36, с. 28]. Про "викуп" громадян УСРП українцями Другої Речі Посполитої згадувала громадська активістка Ірина Левчанівська (донька відомої сенаторки сейму Республіки Польща – Олени Левчанівської (Гродзінської)), яка залишила свідчення про випадок виїзду з Радянського Союзу сім'ї до родичів у Волинське воєводство. Жінка повідомляє про жахливий стан, у якому перебували майбутні емігранти – фактично виснажений голодом чоловік невдовзі помер, залишивши вдову та дві доньки [7, арк. 3].

Чимало біженців, потрапивши до рук польських прикордонників, давали свідчення, протоколи яких дозволяють нам сформувати картину масових втеч перед страхом голоду та репресій. Наприклад, 3 серпня 1933 р. у повітовому старостві міста Борщів Тернопільського воєводства складено протокол у справі нелегальної втечі з УСРП до Польщі розкуркулених родин Бодяків та Гаврилюків, які 25 липня 1933 р. перейшли кордон у районі с. Підпилип'я Орининського району (сучасний Кам'янець-Подільський район Хмельницької області) "з приводу пануючого [в РСРП] голоду і політичного переслідування" та під загрозою виселення у східні райони РСФРП [11, арк. 9]. Те саме формулювання зустрічаємо в документах польської сторони на території Тернопільського воєводства аж до лютого 1934 р., коли голодом та політичними переслідуваннями пояснює свою втечу з РСРП Станіслав Оленін [8, арк. 15]. Подібні випадки і їх частота не могли не викликати занепокоєння радянської сторони. Зокрема, секретар Славутського райкому КП(б)У (сучасна Хмельницька область) товариш Мотенко 2 червня 1933 р. вважав за потрібне повідомити, що інспірований владою голод спричинився до зростання кількості спроб прориву кордону та втечі до Польщі. Статистика нелегальних міграцій справді була разючою, наприклад, протягом квітня-травня 1933 р. до Польщі, лише в межах Славутського району Шепетівської округи, вдалося перейти 45 селянським родинам [12, арк. 6–8]. Доповнити статистику можна офіційними даними, які надає староста села, розташованого по інший бік Збруча,

Скалатського повіту Станіслав Сухорський, який підрахував, що за період від 1 січня до 1 грудня 1933 р. кордон перейшло 18 біженців лише польської національності [9, арк. 21], а 18 січня 1934 р. у Борщівському повіті протягом одного дня офіційно зафіксовано групу нелегальних мігрантів чисельністю 7 осіб [10, арк. 24].

Слід відзначити, що інформацію про становище українського населення в СРСР збирали не лише державні структури Республіки Польща та УСРР. Український громадський комітет рятунку України (УГКРУ) також розробив кілька зразків анкет, які пропонували заповнити втікачам з "комуністичного раю" для з'ясування особистих даних біженця від голоду, місцевості походження, тривалості періоду голодування, його характеристики – тобто інформації, необхідної для визначення програми поступової адаптації голодуючого до повноцінного харчування, відновлення нормального функціонування організму. Одна із таких анкет надрукована машинописом на бланку, що містить друкарські написи найменування "Український громадський комітет рятунку України" та адреси організації "Львів, ул. Підвалля Ч. 7. III поверх. Тел. 39-48". "Анкета для складання протоколів із біженцями з Радянської України" містить 31 запитання, починаючи зі з'ясування "імені та назвиська", "коли передістався за кордон?" та "де перебував в останніх трьох роках перед втечею за кордон?". Наступний блок питань стосувався участі "збігця" та мешканців його населеного пункту в процесах опору колективізації, розміру та можливості існування індивідуального господарства, наявності продовольчих карток, трудовнів, розміру зібраного врожаю, півного фонду та вилучення продовольчих ресурсів державою (питання 10–20). Укладачі анкети вважали за потрібне отримати відомості про обмеження у політичних правах біженця (питання 8), чим харчувалися голодуючі люди (питання 23), які пошесті викликані голодом спричинили смерть населення (питання 24), яку частину від населення села становлять загиблі від голоду (питання 26). Під номером 28 анкета містить питання: "Чи були випадки людодівства? (назвиська людей подати)". Наступні пункти стосувалися явища втеч населення з населеного пункту біженця та обізнаності його з фактами голоду в інших місцевостях [2]. Варто зазначити, що допомога спеціально створених комітетів відбувалася на межі 1933–1934 рр., коли Голодомор уже завершився. Підтримка ж із боку окремих галичан і волинян надходила до постраждалих постійно від часу виникнення продовольчих проблем в УСРР.

До Республіки Польща втікали переважно або жителі прикордонних територій, або ж ті українці, що проживали на території Галичини і Волині до усталення кордону у 1921 р. Перейти радянсько-польський кордон вдалося небагатьом, адже більшість під час нелегальної міграції гинула від куль. Так, із 18 галичан, які поверталися з Бердичева додому взимку 1933 р., на території Другої Речі Посполитої опинилися лише четверо [6, с. 7; 33, с. 2]. "У березні 1933 р. з 60 втікачів радянсько-польський кордон перейшло 14 осіб", – повідомляє Ярослав Папуга [25, с. 113].

Правничо-політичний захист втікачів від Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій до Польщі взяло на себе українське населення Другої Речі Посполитої, передусім мешканці прикордонних територій. Вони зустрічалися з представниками влади і домагалися, щоби біженцям надали статус політичних емігрантів (це гарантувало можливість залишитися в Польщі) [25, с. 107–115]. Наприклад, у червні 1933 р. газети повідомили про переїзд двох сімей (11 осіб) до Бучацького повіту Тарнопольського воєводства, мешканці якого допомагали бі-

женцям з УСРР [26, с. 2]. Один із місцевих учасників осередку руху громадського порятунку Теодор Данилів згадував про масову появу втікачів, потік яких перевищував фінансові можливості місцевих українських громад: "Навесну 1933 р. майже ціле надзбручанське село перейшло річку Збруч на територію Західної України, втікаючи перед голодовою смертю. Мужчини, жінки, діти – голі, босі... Частину їх залишено в Чортківському повіті, а, решту, душ так з 70, які перейшли до Бучацького повіту, розміщено по селах повіту, і з поміччю місцевого населення вони поволі загосподарювали". Інколи потреба знайти фінансове підґрунтя для можливості залишитися у Другій Речі Посполитій змушувала біженців нелегально добиратися аж до Львова щоб там отримати допомогу від місцевих українців [16, с. 3]. Відчуття, які переживали українці, і ті, що втікали від радянської влади, і ті, які переховували "іноземців" від польської адміністрації, спричинилися до виникнення глибоких психолого-світоглядних зв'язків у середовищі розділеного кордоном українства і можуть бути ілюстрацією утвердження консолідуючих національних тенденцій в українському соціумі.

Кордон вносив свої неоднозначні корективи в реалії голодуючого українського селянства, з одного боку, даючи примарну надію на порятунок, спроби втілити яку принесли велику кількість смертей для і без того знекровленої нації, а з іншого – виливаючись у безпрецедентне посилення колективізації, репресивної, антирелігійної політики та військового контингенту у прикордонні. Польсько-радянський кордон був чи не найбільш закритою міждержавною межею того періоду. З польської сторони для контролю над кордоном ще у 1924 р. було створено окрему мілітарну одиницю – Корпус охорони прикордоння (КОП), який під виглядом дотримання прикордонного режиму часто здійснював заходи репресивного характеру стосовно української сторони. Наприклад, читальні "Просвіти", що розташовувалися на безпосередній близькості до лінії радянсько-польського кордону (села Турильче та Залуччя, Вербівка Борщівського повіту), не могли здійснити постановку вистави, оскільки поліція здійснила затримання глядачів, які прямували на неї. У іншому ж випадку, який мав місце 25 вересня 1929 р., правоохоронці "захищали" не лише кордон, а й оточили кільцем читальню "Просвіти", не допускаючи до неї нікого [18, с. 154–155].

Радянська сторона розглядала кордон як перший рубіж боротьби з капіталістичними країнами і не гребувала ніякими методами, аби зробити його непроникним. Офіційна преса СРСР рясніла ледь чи не військовими закликами, що яскраво ілюстрували крутий поворот державної політики: "Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм! Міцніше вдар по куркулю, по рвачах, по дезорганізаторах хлібозаготівлі! Ні одного центнера приватнику! За виконання плану хлібозаготівлі!" [19, с. 156]. "Заспокоєння" бунтівного селянства радянською владою здійснювалось широким спектром методів і тому західний кордон мав бути абсолютно непроникним, щоб світова громадськість бачила лише усміхнені обличчя населення на пропагандистських плакатах країни, що здійснила карколомний господарський підйом на фоні світової економічної кризи 1929–1932 рр. Така політика знаходила втілення як у фактичному посиленні військового контингенту на кордоні, так і у перманентній агітації, яка здійснювалася засобами масової інформації. "Ех, люде, люде! – розпочинав свою емоційну настанову автор газети "Червоний кордон", – Зрозумійте ж ви нарешті, що йти за кордон – злочинство перед робітничо-селянською державою, що йти за кордон не слід та й небезпечно. Жили в злиднях декілька років, поживемо ще трохи" [22, с. 2].

Для максимальної протидії нелегальним міграціям було прийнято рішення про перетворення прикордонних сіл, зокрема у Південному Надзбруччі, на режимні об'єкти. Для цього навколо населених пунктів зводилися стіни. Про їх зведення у 1934–1935 рр. згадує родич голови кооперативу "Центросоюз" Івана Мартюка Степан, порівнюючи ці споруди із "китайським муром" та "лінією Мажино" [23, с. 6]. До сьогодні залишки подібних укріплень можна побачити у с. Чорнокизинці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [24, с. 95].

Отже, початок 1930-х рр. стає часом одного з найбільших сплесків активності нелегальних міграцій на польсько-радянському кордоні. Активна боротьба селянства проти політики колективізації вилилася у масові бунти, "волинки" та повстання спалах яких припадає на 1930 р. Зазнавши поразки, повстанські загони часто знаходили вихід у розпорошенні та втечі через кордон до Республіки Польща, тобто фактично повторили шлях останніх військових угруповань вірних УНР (загони Я. Гальчевського) десятиліття перед цим. Подальше загострення продовольчого питання, посилення репресивної політики та, врешті, штучний геноцид українського народу – Голодомор 1932–1933 рр., спричинили масові втечі до сусідньої країни. Нелегальні міграції цього періоду охоплювали не лише політично активний і національно свідомий елемент прикордонного українського соціуму, вони стали явищем всезагальним. Переважно інертне до політичних питань українське селянство поставлене в умови неможливості забезпечення власного фізичного існування, керуючись переважно інстинктом до виживання здійснювало все нові спроби перетину кордону. У свою чергу, під впливом постійної прикордонної напруги, гальмування національного та економічного життя, спираючись на аналіз свідчень втікачів з УСРР прикордонне галицьке та волинське українство стало придатним ґрунтом для радикалізації суспільної свідомості. У цих місцевостях максимальні сили набувають антирадянські настрої та формуються зародки українського національного суспільства, що виявляється в утворенні громадських організацій (допомогових комітетів), які були покликані сприяти втікачам з-за кордону, надавати посильну допомогу радянському українству. Подальші скрупульозні дослідження такого трагічного явища, як Голодомор 1932–1933 рр., можемо з певністю сказати, неможливі без врахування фактору нелегальних міграцій у прикордонних територіях УСРР.

Список використаних джерел:

1. Graziosi, A.; Négrel, D. Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouvernementales [à travers les rapports du GPU d'Ukraine de février-mars 1930] // *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*. – 1994. – Vol. 35, N°3. – Pp. 437–472.
2. Анкета складання протоколів біженців із УСРР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12409/> (дата звернення 11.11. 2017). – Назва з екрана.
3. Баран С. З нашої трагедії за Збручем / С. Баран // *Діло*. – 1933. – 21 травня. – Ч. 128. – С. 1.
4. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1919–березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця, 1997. – 536 с.
5. Відозва Українського Громадянського комітету рятунку до українського народу від 25.07.1933 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12285/> (дата звернення 11.11. 2017). – Назва з екрана.
6. Втеча з совітського пекла // *Новий час*. – 1933. – 2 жовтня. – Ч. 218. – С. 7.
7. Державний архів Волинської області, ф. 1261, оп. 6, спр. 4, арк. 3.
8. Державний архів Тернопільської області, ф. 231, оп. 1, спр. 2113, арк. 15.
9. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 2113, арк. 21.
10. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 2113, арк. 24.
11. Там само, ф. 231, оп.1, спр. 2113, арк. 9.
12. Державний архів Хмельницької області, ф. П-364, оп.1, спр.363, арк. 6–8.
13. Там само, ф. П-458, оп. 1, спр. 324, арк. 8.
14. Там само, ф. П-458, оп. 1, спр. 326, арк. 4–8, 18.

15. Там само, ф. П-459, оп. 1, спр. 47, арк. 68–99.
16. Добрянський А. Що день несе: Під вражінням оповідань одного з тих, що вирвалися від більшовиків / А. Добрянський // *Діло*. – 1933. – 18 червня. – Ч. 155. – С. 3.
17. Документ із інформацією про життя в селі Скала [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12411/> (дата звернення 11.11. 2017). – Назва з екрана.
18. Зуляк І. Тернопільщина: історія міст і сіл у 3-х томах. Т. 1: Тернопільщина у міжвоєнний період / І. Зуляк. – Тернопіль : ТЗОВ "Тернограф", 2014. – 668 с.
19. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках / Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмоловський та ін. – К. : Генеза, 2004. – 256 с.
20. Колективізація та голодомор на Славутчині. Збірник документів / Упор. В. Г. Берковський. – К. ; Хмельницький : ПП Цюпак А.А., 2013. – 416 с.
21. Конквест Р. Жива скорботи: радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.
22. Куток пограничника // *Червоний кордон*. – 1924. – 14 вересня. – Ч. 40. – С. 2.
23. Мартюк С. Спогади. – Торонто, 1997. – 6 с.
24. Мизак Н., Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА: Книга п'ята / Н. Мизак, В. Горбатюк. – Чернівці: "Букрек", 2006. – 356 с.
25. Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим / Я. Папуга. – Л., 2008. – 248 с.
26. По тім боці // *Народна справа*. – 1933. – 25 червня. – Ч. 25. – С. 2.
27. Прокіп Н. З. Реакція Західної України та міжнародної спільноти на голодомор 1932–1933 рр. в Україні / Н. Прокіп // *Вісн. Нац. ун-ту "Львівська політехніка"*. – 2011. – № 693: Держава та армія. – С. 181–187.
28. Российский государственный архив экономики (РГAE), Москва, ф. 7486, оп. 37, д. 132, арк. 50–51.
29. Сковчиляс І. Свідчення жителів Борщівщини про голодомор і репресії на Радянській Україні / І. Сковчиляс // *Літопис Борщівщини*. – 1994. – Вип. 5. – С. 96–103.
30. Снайдер Т. Криваві землі. Європа поміж Гітлером та Сталінін: монографія / Т. Снайдер. – К. : Грані-Т, 2011. – 448 с.
31. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик за 1934 г. – М. : Управление делами Совета министров СССР, 1948. – 983 с.
32. Тилишак В. 1930. У.С.Р.П. ПОВСТАННЯ: Науково-популярні нариси / В. Тилишак. – К. : Смолоскип, 2016. – 208 с.
33. Тікають з Радянщини // *Діло*. – 1933. – 28 березня. – Ч. 77. – С. 2.
34. Український Громадський Комітет Допомоги Страждальній Україні // *Діло*. – 1933. – 28 липня. – Ч. 195. – С. 1.
35. Український Народ // *Діло*. – 1933. – 14 серпня. – Ч. 212. – С. 1.
36. Фортуна В. З минулих літ: спомини / В. Фортуна. – Л. : Смолоскип, 2005. – 270 с.
37. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), м. Київ, ф. 1, оп. 20, спр. 2532, арк. 1–3.
38. Як виїхати з СРСР // *Діло*. – 1932. – 29 грудня. – Ч. 289. – С. 3.

References:

1. Graziosi, A. & Négrel, D. (1994). Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouvernementales [à travers les rapports du GPU d'Ukraine de février-mars 1930]. In: *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*. Vol. 35, n°3. Pp. 437–472.
2. Анкета складання протоколів біженців із УСРР. (n.d.). [Online]. [Survey Questionnaire of the Refugees from USSR]. Retrieved from <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12409/> [In Ukrainian]
3. BARAN, S. (1933, May 21). Z nashoi trahedii za Zbruchem. [Our Tragedy behind the Zbruch River]. *Dilo*, 128, 1. [In Ukrainian]
4. VASILIEV, V. & VIOLA, L. (1997). *Kolektivizatsiia i selianskyi opir na Ukraini (lystopad 1919 – berezen 1930 rr.)*. [Collectivization and Peasants' Resistance in Ukraine (November 1919 – March 1930)]. Vinnytsia: [s.n.]. [In Ukrainian]
5. Vidozva Ukrainskoho Hromadianskoho komitetu do ukrainskoho narodu vid 25.07.1933. (n.d.). [Online]. [Proclamation of Ukrainian Civilian Committee to Ukrainian People, July 25, 1933]. Retrieved from <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12285/> [In Ukrainian]
6. Vtecha z sovitskoho pekla. (1933, October 2). [Escape from the Soviet Hell]. *Novyi chas*, 218, 7. [In Ukrainian]
7. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. [State Archive of Volyn Region]. Fond 1261, opys 6, sprava 4, arkush 3.
8. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. [State Archive of Ternopil Region]. Fond 231, opys 1, sprava 2113, arkush 15.
9. Ibidem, fond 231, opys 1, sprava 2113, arkush 21. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 2113, арк. 21.
10. Ibidem, fond 231, opys 1, sprava 2113, arkush 24.
11. Ibidem, fond 231, opys 1, sprava 2113, arkush 9.
12. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archive of Khmelnytskyi Region]. Fond P-364, opys 1, sprava 363, arkushi 6-8.
13. Ibidem, fond P-458, opys 1, sprava 324, arkush 8.
14. Ibidem, fond P-458, opys 1, sprava 326, arkushs 4–8, 18.
15. Ibidem, fond P-459, opys 1, sprava 47, arkushi 68–99.
16. DOBRIANSKYI, A. (1933, June 18). Shcho den nese: Pid vrazhinniam opovidan odnogo z tykh, shcho vyrvalysia vid bilshovykyv. [What Brings Day: The Impressions of the Stories of Those, Who Escaped Bolsheviks]. *Dilo*, 155, 3. [In Ukrainian]

17. Dokument iz informatsiieu pro zhyttia v seli Skala. (n.d.). [Online]. [Document with Information about the Living in the Skala Village]. Retrieved from <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12411/> [In Ukrainian]
18. ZULIAK, I. (2014). *Ternopilshchyna: istoriia mist i sil u 3-kh tomakh. Tom 1: Ternopilshchyna u mizhvoiennyi period*. [Ternopil Region: History of Cities and Villages in 3 Volumes. Vol. 1: Ternopil Region During the Interwar Period]. Ternopil: Terno-hraf. [In Ukrainian]
19. KOMAROV, Yu. et al. (2004). *Istoriia epokhy ochyma liudyny. Ukraina ta Yevropa u 1900-1939 rokakh*. [History of the Era through the Eye of a Human. Ukraine and Europe in 1900-1939]. Kyiv: Heneza. [In Ukrainian]
20. BERKOVSKIY, V. H. (Ed.). (2013). *Kolektyvizatsiia ta holodomor na Slavutychyni. Zbirnyk dokumentiv*. [Collectivization and Holodomor in Slavutych Region. Documents Collection]. Kyiv – Khmelnytskyi: PP Tsiupak A. [In Ukrainian]
21. CONQUEST, R. (1993). *Zhnyva skorboty:adianska kolektyvizatsiia i holodomor*. [The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine]. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian]
22. *Kutok pohranychnyia*. (1924, September 14). [The Corner of Frontier Guard]. *Chervoniy kordon*, 40, 2. [In Ukrainian]
23. MARTIUK, S. (1997). *Sphady*. [Memories]. Toronto: [s.n.]. [In Ukrainian]
24. MYZAK, N. & Horbatiuk, V. (2006). *Za tebe, sviata Ukraino. Kamianets-Podilsk oblast u vyzvolnii borotbi OUN, UPA: Knyha piata*. [For You, Holy Ukraine. Kamianets-Podilskiy Region in the Liberation Struggle of the Organization of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgents Army: Volume 5]. Chernivtsi: Bukrek. [In Ukrainian]
25. PAPUHA, Ya. (2008). *Zakhidna Ukraina i Holodomor 1932-1933 rokiv: Moralno-politychna i materialna dopomoha postrazhdalym*. [Western Ukraine and Holodomor of 1932-1933: Moral, Political and Material Assistance to the Victims]. Lviv: [s.n.]. [In Ukrainian]
26. Po tim botosi. (1933, June 25). [On the Other Side]. *Narodna sprava*, 25, 2. [In Ukrainian]
27. PROKIP, N. Z. (2011). *Reaktsiia Zakhidnoi Ukrainy ta mizhnarodnoi spilnoty na holodomor 1932-1933 rr. v Ukraini*. [Reaction of Western Ukraine and International Community to the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika"*, 693, 181-187. [In Ukrainian]
28. Rossiiskij Gosudarstvennyj Arxiv Ekonomiki (RGAE). [Russian State Economy Archive]. Moscow, fond 7486, opis' 37, delo 132, listy 50-51.
29. SKOCHYLIAK, I. (1994). *Svidchennia zhyteliv Borschchivshchyny pro holodomor i represii na Radianskii Ukraini*. [Evidence of the Inhabitants of Borschchiv Region on Holodomor and Terror in Soviet Ukraine]. *Litopys Borschchivshchyny*, 5, 96-103. [In Ukrainian]
30. SNYDER, T. (2011). *Kryvavi zemli: Yevropa mizh Hitlerom i Stalinym*. [Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin]. Lviv: Hrani-T. [In Ukrainian]
31. *Sobranie zakonov i rasporiazhenij raboche-krestianskogo pravitel'stva Soyuza Sovetskikh Socialisticheskikh Respublik za 1934 g.* (1948). [Collection of Laws and Orders of Workers' and Peasants' Government of the Union of Soviet Socialist Republics of 1934]. Moscow: Upravlenie delami Soveta ministrov SSSR. [In Russian]
32. TYLISHCHAK, V. (2016). 1930. U.S.S.R. *Povstannia: Naukovo-populiarni narysy*. [1930. Ukrainian SSR. Rebellion: Popular-Scientific Essays]. Kyiv: Smoloskyp. [In Ukrainian]
33. Tikaut z Radianshchyny. (1933, March 28). [Running Away from Soviet Territory]. *Dilo*, 77, 2. [In Ukrainian]
34. Ukrainnyi Hromadskyi Komitet Dopomohy Strazhdalnii Ukraini. (1933, July 28). [Ukrainian Civilian Committee for Assistance to Suffered Ukraine]. *Dilo*, 195, 1. [In Ukrainian]
35. Ukrainnyi Narode. (1933, August 14). [To Ukrainian People]. *Dilo*, 212, 1. [In Ukrainian]
36. FORTUNA, V. (2005). *Z mynulykh lit: spomyny*. [From the Past Years: Memories]. Lviv: [s.n.]. [In Ukrainian]
37. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. Kyiv, fond 1, opys 20, sprava 2532, arkushi 1-3.
38. Yak vykhaty z SRSR. (1932, December 29). [How to Leave the USSR]. *Dilo*, 289, 3. [In Ukrainian]

Надійшла до редколегії 10.01.19

S. Humennyi, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE ILLEGAL MIGRATION ON THE BORDER BETWEEN THE POLAND AND THE UKRAINIAN SSR BEFORE AND DURING THE HOLODOMOR OF 1932-1933

The author of the article tracks the cases of illegal migration of the peasants, churchmen and workers from the territory of the Ukrainian SSR to the Poland during the Holodomor of 1932-1933 with the analysis of historiography, scientific publications and archived materials stored in the archives of Ukraine and abroad. The reasons of the sharp increase of the number of attempts of illegal migration from the USSR through the western border are analyzed on the cases of illegal migration in conditions of strengthening protection regime of the state border and the resistance of peasantry of Shepetivka district, which was in the direct proximity of the neighboring state. The author focuses on the social committees, which connected active politically element of the Ukrainian national society Tarnopolsky (in particular, Borschchiv, Chortkiv and Skalat powiats) and Volyn voivodeships of the Poland to help the starving and the refugees from the territory of the USSR. The measures taken by the Ukrainian Public Committee of the Rescue of Ukraine to gather information on the economic, political and grocery situations of the population of the USSR are analyzed. The article introduces to the scientific circulation the samples of the documentation of public committees that were used to obtain information from illegal migrants and for the building of the evidence base on the issue of the artificial nature of the famine in the Ukrainian SSR. Separately considered the possibility of making funds for permission to exit of Soviet citizens, who were in kinship with the residents of the Republic of Poland, to prevent the deportation of illegal migrants to the USSR border.

Keywords: Ukrainian peasantry, collectivization, illegal migration, resistance, Holodomor of 1932-1933, the Ukrainian Public Committee of the Rescue of Ukraine.

УДК 94(7):23/28+316.75
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.140.5>

А. Загородня, студ.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РОЛЬ ХРИСТИАНСТВА У ФОРМУВАННІ АМЕРИКАНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Розглядається роль християнства у формуванні американської ідеології, зокрема його вплив на формування ідеї американської винятковості. Зважаючи на актуалізацію ролі релігії у вітчизняному суспільно-політичному житті, видається актуальним проведення комплексного дослідження ролі християнства у формуванні американської ідеології та політичної культури. У статті звертається особлива увага на ідеї месіанства, закладені пуританськими проповідниками на ранніх етапах історії Нового Світу. Ці ідеї пустили глибоке коріння в політичну ідеологію США й продовжують чинити значний вплив на її розвиток. Стаття розглядає роль християнської риторики у зверненнях до громадян та доводить її важливе значення у формуванні суспільної думки. Особливу увагу приділяється також характеристиці протестантської етики, основні принципи якої наклали відбиток на формування ціннісного апарату американської нації і вплинули на становлення таких фундаментальних рис американської ідентичності, як глибокий індивідуалізм та підприємницький стиль життя й мислення.

Ключові слова: християнство, американська ідеологія, американська винятковість, Джон Вінтроп, християнська риторика, етика протестантизму.

У сучасну добу США залишаються однією з найбільш релігійних держав серед індустріально розвинених країн світу. Найпоширенішою у Сполучених Штатах є християнство. Показовим є високий ступінь його проникнення в більшість галузей суспільного, політичного та культур-

ного життя, а також великий вплив на формування світогляду американців. Християнство проникає на територію Сполучених Штатів з приходом перших колоністів і невдовзі витісняє традиційні місцеві вірування. Спершу домінуючим напрямком християнства в Новому Світі був

католицизм, та згодом, після початку втечі пуритан із Європи внаслідок релігійних переслідувань, найпоширенішим стає протестантизм фундаменталістського типу. На момент отримання Сполученими Штатами незалежності там діяло 17 релігійних конфесій, більшість яких були протестантськими. Протестантизм у сучасних США представлений багатьма напрямками: англіканством, пресвітеріанством, лютеранством, квакерством, баптизмом, методизмом тощо. Історія розвитку цих протестантських течій в Америці безпосередньо пов'язана зі становленням національної держави. Попри помітний внесок католиків у політичне та інтелектуальне життя, США найчастіше розглядають як країну, що постала під знаком протестантизму. І справді, саме цей релігійний напрям став домінуючим у ході історичного розвитку американської держави. Достатньо показовим є, скажімо, той факт, що за всю історію американської держави лише один її президент був католиком.

Значення християнства для суспільно-політичного життя США є актуальним науковим питанням, оскільки його вивчення дозволяє ґрунтовніше з'ясувати окремі тенденції розвитку цієї держави, що є важливим завданням, зважаючи на глобальний вплив Сполучених Штатів протягом кількох останніх десятиліть. Дослідження даної проблематики знайшло відображення у працях переважно американських дослідників, зокрема Д. Лутца, Б. А. Шейна, Д. Л. Голмса та ін. Науковці зазначають, що комплексне дослідження ролі християнства у формуванні американської ідеології перебуває на початковому етапі, оскільки раніше увагу приділяли насамперед окремим аспектам цієї теми (історії християнства в США; впливу протестантської етики на розвиток соціоекономічних відносин – тут варто згадати вже класичну працю німецького науковця Макса Вебера "Протестантська етика і дух капіталізму"; впливу християнства на формування американської ідентичності; християнству в США в постсекулярну добу та ін.). Останнім часом подібні дослідження почали з'являтися, однак їх і досі порівняно мало в американській та європейській історіографії.

Метою даної статті є охарактеризувати роль християнства у формуванні американської ідеології. Під терміном "ідеологія" матимемо на увазі систему поглядів, оцінок, суджень, цінностей та переконань, характерних для політичного, соціального та соціокультурного життя Сполучених Штатів. Ключовими завданнями статті є: 1) визначити, яку роль відіграло християнство в процесі формування ідеї "американської винятковості" (*American exceptionalism*); 2) з'ясувати значення християнської риторики для політичної культури США; 3) охарактеризувати роль протестантської етики в соціокультурному житті даної країни.

Роль християнства у формуванні ідеї "американської винятковості". На думку більшості дослідників, витоки ідеї "американської винятковості" можна прослідкувати аж до моменту прибуття до Америки пуританських "батьків-пілігримів". Від самого початку вони намагалися обґрунтувати окремішність та особливість Нового Світу. У 1630 р. Джон Вінтроп, проповідник, лідер однієї із груп переселенців, який у подальшому стане губернатором колонії Массачусетс, у своїй проповіді "Модель християнського милосердя" писав: "І якщо ми збережемо єдність духу в узах миру, Господь стане нашим Господом і з радістю поселиться межі нас як серед обраного ним народу і благословить усі наші починання. І з тим, щоб ми побачили доброту його мудрості, сили і правди... і щоб зрозуміли ми, що Господь серед нас, десять наших воїнів колись зможуть протистояти тисячі ворогів, коли Він вибере нас для похвали та слави. І люди наступних

поколінь скажуть: "Це в Новій Англії створено волею Божою". Тому повинні ми мати на увазі, що будемо подібно місту на Пагорбі, погляди всіх народів будуть націлені на нас (**курсив наш. – А.З.**)" [11]. Таким чином, закладалися основи не лише американської окремішності, а й месіанства. Америка, на думку Вінтропа, мала б стати тією богообраною країною, на яку повинні були б орієнтуватися всі народи на шляху до спасіння.

Вплив пуритан на подальший розвиток американської ідеології досить великий. Вони були релігійними фундаменталістами, і сама їхня назва, що походить від латинського *puritas* (чистота), підкреслює прагнення до "чистоти віри" в їхньому розумінні. Пуритани вважали, що інші християни в недостатній мірі слідує Святому Письму, викривляють його, прикриваючи там самим власну гріховність. При цьому вони були переконані у відсутності шляху назад. Увесь Старий Світ пуритани вважали приреченим на загибель через глибоко вкорінену гріховність та спотворення істинної віри. Саме тому переїзд в Америку сприймався не лише як міграція, а насамперед як певна місія, метою якої є побудова прообразу Царства Божого на окремо взятій землі [5, с. 29]. На новому ж місці глибока віра у свою обраність та призначення допомогли мобілізувати переселенців при подоланні різноманітних труднощів та випробувань. Уявлення про те, що Новий Світ був покликаний замінити (і разом з тим – визволити від "гріховності та бруду") Європу пустили глибоке коріння в американську ідеологію. Вже у XX ст. президент Річард Ніксон у своїй інавгураційній промові зазначав: "І тепер ця честь <миротворчості> вабить Америку, надаючи їй шанс допомогти нарешті вивести світ із прірви безладу та заворушень на височині миру (**курсив наш. – А.З.**), про яку людина мріяла ще на світанку цивілізації... Наша доля дає нам не чашу відчаю, а келих сприятливих можливостей. Тож візьмімо його – не зі страхом, а з задоволенням – і, як "вершники посеред інших", рушаймо вперед – тверді в нашій вірі, непохитні в нашій меті, свідомі загроз, що на нас чекають, але міцні нашою вірою у волю Божу та призначення людини". Ці слова перегукуються і з інавгураційною промовою Джорджа Буша-молодшого: "Усі ми маємо своє місце у тривалій історії, історії, яку ми продовжуємо писати, але кінець нам не судиться побачити. Це – історія Нового світу, що став другим та визволителем Світу Старого (**курсив наш. – А.З.**), історія рабовласницького суспільства, що стало слугою свободи, історія держави, яка виїшла у світ не захоплювати, а захищати, не завойовувати, а обороняти" [2, с. 277].

Ідею винятковості підживлювали й аналогії зі старо-заповітною історією про Вихід євреїв з Єгипту. "Батьки-засновники" порівнювали себе із "синами Ізраїлю", що покинули Європу через релігійні переслідування. Сама Європа в цій аналогії грала роль Єгипту, який загруз у гріхах та поневолив праведників. Америка ж уявлялася Землею Обітованою, куди Бог веде свій народ. У подальшому уявлення про винятковість зберігалося та закріплювалося завдяки таким факторам, як віддаленість від Європи, сприятливі географічні і природні умови, початок боротьби за незалежність [8, с. 59].

Американська революція 1775–1783 рр. посилила ідею месіанства, надавши їй нового соціально-політичного виміру: Америка відтепер являла собою "унікальний республіканський експеримент" і була покликана "звільнити людство від монархічної тиранії". Таким чином, як писав у своєму памфлеті "Здоровий глузд" один із ідеологів американської революції Томас Пейн, "справа Америки" ставала "справою усього людства" [8, с. 92].

У середині XIX ст. під час війни з Мексикою у США було сформульовано доктрину "божественного призначення", або "визначення долі" ("manifest destiny"). Джон О'Салліван – один із її авторів – проголосив, що США "було призначено самою долею" розширювати свою територію в південно-західному напрямку. Така ідея швидко отримала багато прихильників як серед широких верств населення, так і в середовищі політичної еліти США, оскільки дозволяла легко обґрунтовувати правомірність американських претензій практично на будь-яку територію. Поєднуючи постулати даної доктрини з використанням образу США як нового Ізраїлю, президент Вільям Тафт у 1912 р. робить таку заяву з приводу чергової війни з Мексикою: "Ми не втручатимемось у справи Мексики, допоки таке втручання не стане необхідним, але я повинен подбати про безпеку наших громадян та їхнього майна у Мексиці, нагадавши мексиканському уряду, що *є Бог в Ізраїлі, і він на посту (курсив наш – А.З.)*" [9, с. 215]. Отже, рішення, ухвалені американською владою в ході міждержавного конфлікту, інтерпретувалися як рішення самого Бога, який незмінно підтримує та оберігає американський народ. У результаті в політичну ідеологію США увійшов біблійний міф про Вихід, у якому президент позначає себе як лідера нового Ізраїлю та нового обраного народу, з яким Бог уклав ковенант – священний договір [9, с. 240].

Отже, можна стверджувати, що християнство (особливо у його фундаменталістській, пуританській течії) зіграло виняткову роль у формуванні ідеї "американської винятковості": США розглядалися як богообрана країна, покликана бути зразком для інших, "містом на Пагорбі", що в силу своєї особливої місії може від лиця всього світу диктувати норми та правила іншим країнам, використовуючи при цьому християнські образи та символи.

Християнська риторика американської політичної еліти. Християнська традиція завжди посідала важливе місце в історії розвитку американської політичної думки. Історик Дональд Лутц, проаналізувавши праці батьків-засновників, прийшов до висновку, що вони посилалися на Біблію більше, ніж на всіх авторів епохи Просвітництва разом узятих [6, с. 194–195].

З моменту заснування США біблійні алюзії, метафори, символи та інші апелювання до християнської традиції були невід'ємною частиною усних та письмових звернень політичних діячів до нації [5, с. 64]. Як приклад можна навести фрагменти промов американських президентів у різні періоди існування країни.

Томас Джефферсон у своїй другій інавгураційній промові (4 березня 1805 р.) зазначав: "Мені знадобиться також сприяння Творця, у чиїх руках перебуває наша доля і який вивів наших батьків, як колись синів Ізраїлевих, з їхньої батьківщини і поселив їх у країні, сповненій всім необхідним для заможного життя, який захистив наше Дитинство своїм провидінням, а наші доросліші роки – Своєю мудрістю та владою і до благодаті якого я закликаю вас приєднатися у моїх благаннях, щоб Він так просвітив розум покірних слуг ваших, так наставив їхніх радників та помічників, так посприяв їхнім діям, щоб усе, що б вони не робили, йшло вам на користь і забезпечувало вам мир, дружбу та схвальне ставлення усіх народів" [2, с. 24].

Авраам Лінкольн у своїй першій інавгураційній промові (4 березня 1861 р.) запитував: "Чом би нам не зберігати терплячу віру в кінцеву справедливість народного рішення? Чи є у світі надія краща або хоча б сумарна з цієї? В умовах нинішніх розбіжностей хіба ж не вірить кожна зі сторін у свою правоту? Якщо Всемогутній Правитель Народів із Його вічною істиною і справедливістю буде на вашому боці на Півночі або на вашому боці на

Півдні, ця істина і ця справедливість, звичайно ж, запанують завдяки рішення цього великого суду американського народу" [2, с. 127].

Майже через півтора століття після Лінкольна, у своїй першій інавгураційній промові (20 січня 2001 р.) Джордж Буш-молодший наголошував: "Наша єдність, наш Союз – це серйозна робота лідерів та громадян усіх поколінь. І ось моя урочиста клятва: я наполегливо працюватиму заради побудови єдиної нації справедливості та рівних можливостей. Я знаю: все це нам до снаги, тому що нами керує сила, більша за нас самих, сила, що створила нас за Його подобою" [2, с. 320].

Першу і третю з наведених цитат розділяє між собою майже два століття. Тим не менш, усі висловлювання дуже схожі між собою як за змістом, так і за риторикою. Американські президенти незмінно звертаються у своїх промовах до релігійної тематики. Джефферсон порівнює американську націю із "синами Ізраїлю", які отримали свою Землю Обітовану (варто зазначити, що це є прикладом ще одного звернення до старозаповітної тематики Виходу). Лінкольн висловлює здогад, що є вища сила, яка контролює долю народів. Буш стверджує, що США знаходяться під опікою Бога, який створив усіх рівними і за своєю подобою.

Історична традиція звернення до християнської тематики в інавгураційних промовах американських президентів залишається непорушною і дотепер. Дональд Трамп у своїй інавгураційній промові (20 січня 2017 р.), зокрема, заявив: "Ми мусимо відкрито говорити, але думаємо, чесно обговорювати наші розбіжності, але завжди прагнути до солідарності. Коли Америка об'єднана, її неможливо зупинити... І найголовніше – нас оберігає Господь" [10].

До біблійної тематики вдаються у своїх політичних промовах як демократи, так і республіканці, причому останні також використовують її як аргумент на користь консервативних цінностей, за які вони традиційно виступають (боротьба за "моральність" та ідеали традиційної сім'ї, обмеження абортів, збереження смертної кари, протидії евтаназії та ін.).

Досить часто релігійний пафос є присутнім у висловлюваннях, що стосуються сфери зовнішньої політики. Наприклад, президент Р. Рейган часто зазначав, що боротьба між СРСР та США – не лише ідейна. Це також є універсальна фундаментальна боротьба між християнським добром, яке втілює Америка, та богоборницьким злом, яке втілює СРСР. У своїй знаменитій промові, проголошеній у березні 1983 р., він проголосив Радянський Союз "імперією зла" та охарактеризував його як загрозу не лише західній демократії та капіталістичній системі, але й духовним цінностям Заходу. СРСР було названо "зосередженням зла", якому Святе Письмо каже протистояти, як і всякому іншому гріху [7].

Християнська риторика використовується також як засіб розради та заспокоєння (під час стихійних лих, терактів, масових сутичок тощо). Так, Джордж Буш-молодший у промові, проголошеній у практично повністю зруйнованому ураганом "Катріна" Новому Орлеані, намагався розрадити американців наступними словами: "Випробування нагадують нам про надію, сильнішу за біль та смерть, – Бога, хто вітає усіх загублених у домі нерукотворному" [3].

Примітним є використання інструменту релігійної риторики в особистих, іміджевих цілях. Апелювання до християнської традиції є важливим фактором формування суспільної думки, створення, а також коригування політичного іміджу. Білл Клінтон, наприклад, для відновлення своєї репутації після сексуального скандалу з Монікою Левінські назвав себе "великим грішником" та під

час однієї з промов повідомив аудиторію про те, що готується до важливих духовних змін: "Я вважаю, що одного каяття мало для того, щоб заслужити прощення... Необхідним є те, що в Біблії названо зломленим духом. Розуміння того, що мені не стати тим, ким я хочу стати, без допомоги Всевишнього. Готовність прощати як я хочу, щоб простили і мене самого" [4].

У цілому, дослідники виділяють наступні типи християнської риторики американських президентів: офіційно-церемоніальний (інавгураційні промови, повсякденні звернення до народу), розраджувальний (особливі звернення президента під час великих катастроф чи заворушень), історико-політичний (винесення історичних оцінок та суджень) та особистий (використовується для аргументації власної позиції) [9].

Етика протестантизму та її роль у формуванні американської ідеї успіху. Сполучені Штати культивували й розвинули концепт успіху та успішної людини, і саме американськими "стандартами" найчастіше визначаються досягнення індивіда в будь-якій сфері. Поняття "успіху" пройшло цілу низку стадій культурно-історичної еволюції, оформившись зрештою в один із фундаментальних елементів національної ідеї. На думку більшості науковців, у тому числі, мабуть, чи не найвідомішого дослідника даної теми – Макса Вебера, головною причиною цього феномену є протестантська етика [1].

Протестантизм у США не лише зайняв традиційне місце релігії – духовну сферу життя, але і вплинув на багато інших: громадянську, економічну і соціокультурну. На відміну від іншої християнської релігійної гілки – католицтва (яке теж сповідується в Америці, проте не є настільки поширеним) – рання кальвіністська форма протестантизму не визнавала жодних засобів впливу на Бога. Ні індульгенції, ні меси, ні залучення до церковних таїнств, згідно з цим ученням, не відігравали жодної вагомості. "Торгівля з Богом", за Кальвіном, неможлива, оскільки все вже наперед вирішено: людина або здобуде спасіння, або ні. Від людської волі нічого не залежить – на все воля Божа. Будь-яка спроба змінити божественне рішення та спробувати здобути собі спасіння протестанти вважали ерессю. Людині в такій ситуації залишається лише одне – спробувати усвідомити своє місце у світі. Зробити ж це можна через професійну діяльність.

Якщо в більшості релігій є чіткий розподіл світу на сакральний і профанний (що водночас визначається як гріховний), то для Кальвіна повсякденне життя було сферою реалізації Божої волі. Згідно з його вченням, саме в професійній діяльності можуть бути віднайдені знаки богообраності [8, с. 160]. Якщо праця вдається та приносить прибуток – це ознака богоугодності і правильності "використання" божественного призначення. Водночас, прагнення до прибутку заради прибутку засуджується. Головною має бути не ціль, а сама праця.

Американський дослідник Беррі А. Шейн зазначає, що, відповідно до головних положень протестантської етики, людина повинна працювати, не звертаючи увагу на несприятливі зовнішні обставини [8, с. 163-164]. Досягати успіху – означає довести собі та оточенню, що обраний шлях є правильним і богоугодним. Свій шлях кожна людина обирає собі сама й не має можливості з кимось його розділити, оскільки спасіння можна здобути лише для себе. Кожен індивід "звітує" один на один перед Богом за виконану роботу. Звідси бере свій початок глибокий індивідуалізм, що є важливою рисою американського менталітету.

Такий релігійний фундамент перетворився в ідеологію, що обґрунтовувала діловий, підприємницький стиль життя та мислення. В атеїстів та агностиків, як зазначає

Вебер, служіння Богу згодом поступилося місцем служінню самому собі, проте здійснюється воно все одно в рамках тих ідеологічних установок, які колись були закладені протестантським ученням [1, с. 715].

Висновки. Отже, християнство відіграло важливу роль у генезі та подальшому розвитку американської ідеології. Зокрема, воно стало одним із факторів, що сприяв виникненню ідеї "американської винятковості". Вона зародилася в момент прибуття у США пуританських "батьків-пілігримів", які намагалися обґрунтувати окремішність Нового Світу і вважали, що в нього є "особлива місія" – урятувати гріховний Старий Світ від загибелі. Джон Вінтроп посилив дану ідею, розвинувши її месіанський елемент – концепцію "града на Пагорбі", на який мали б орієнтуватися всі народи на шляху до спасіння. Переїзд в Америку сприймався пуританами не лише як переселення, а насамперед як місія, метою якої є побудова прообразу Царства Божого в окремо взятій країні.

Ідею винятковості підживлювали також аналогії зі старозаповітною історією про Вихід євреїв із Єгипту. Америка уявлялася Землею Обітованою, куди Бог веде свій народ. Рішення, ухвалені американською владою, інтерпретувалися, таким чином, як рішення самого Бога, який незмінно підтримує та оберігає американський народ. Звідси – елементи месіанства в зовнішній політиці США, що є характерними і на сьогодні.

Важливе значення в розвитку суспільно-політичної ідеології США має християнська риторика, яка вже декілька століть використовується політичною елітою країни у зверненнях до американців. Вона є важливим фактором у формуванні суспільної думки та творенні політичного іміджу лідерів нації. Виділяється декілька типів елементів християнської риторики: офіційно-церемоніальний, розраджувальний, історико-політичний та особистий.

Винятково значущу роль у розвитку соціокультурної ідеології США відіграла протестантська етика у її кальвіністській формі. Вона стала тією ідеологічною основою, яка виховала в американців прагнення до підприємництва та індивідуалізму. Необхідність "знайти своє місце", щоб бути богослужняним, із часом оформилася в концепцію покликання, а положення про наявність власного життєвого шляху та відповідальність за нього зумовило становлення американського індивідуалізму. Основні принципи протестантської етики були інтеріоризовані в ціннісний апарат американської нації і залишили по собі особливі етичні установки, які стали важливою складовою американської ідеології.

Список використаних джерел:

1. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
2. Інавгураційні промови Президентів США / Пер. з англ. В. К. Горбатюка. – Х.: Фоліо, 2009. – 335 с.
3. Bush, G. W. Hurricane Relief Address from New Orleans (September 15, 2005). Transcript. [Online] / G. W. Bush // Miller Center. – Retrieved from <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/september-16-2005-hurricane-relief-address-new-orleans>.
4. Clinton, B. Prayer Breakfast Speech. Official White House Text of President Clinton's Address to Religious Leaders at the White House Prayer Breakfast. [Online] / B. Clinton // The Washington Post. – 1998, September, 11. – Retrieved from <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/politics/special/clinton/stories/clintontext091198.htm?noredirect=on>.
5. Holmes, D. L. The Faith of the Founding Fathers / D. L. Holmes. – New York: Oxford University Press, 2006. – 225 p.
6. Lutz, D. S. The Relative Influence of European Writers on Late Eighteenth-Century American Political Thought / D. S. Lutz // American Political Science Review. – 1984. – Vol. 78. – Pp. 189-197.
7. Reagan, R. "Evil Empire" Speech (March 8, 1983). Transcript. [Online] / R. Reagan // Miller Center. – Retrieved from <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/march-8-1983-evil-empire-speech>.
8. Shain, B. A. The Myth of American Individualism: The Protestant Origins of American Political Thought / B. A. Shain. – Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1994. – 416 p.

9. Shogan, C. J. *The Moral Rhetoric of American Presidents* / C. J. Shogan. – TX: Texas A&M University Press, 2007. – 248 p.
10. Trump, D. Inaugural Address (January 20, 2017). Transcript. [Online]. / D. Trump // Miller Center. – Retrieved from <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-20-2017-inaugural-address>.
11. Winthrop, J. A Model of Christian Charity. [Online]. / J. Winthrop // Winthrop Society. – Retrieved from https://www.winthropsociety.com/doc_charity.php.

References:

1. VEBER, M. (1990). *Protestantskaya etika i dux kapitalizma*. [The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism]. Moscow: Progress. [In Russian]
2. HORBATIUK, V. K. (Ed.). (2009). *Inavhuratsiini promovy Prezydentiv SShA*. [Inauguration Speeches of the US Presidents]. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian]
3. BUSH, G. W. (2005, September 15). *Hurricane Relief Address from New Orleans*. Transcript. [Online]. Retrieved from <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/september-16-2005-hurricane-relief-address-new-orleans>.
4. CLINTON, B. (1998, September 11). Prayer Breakfast Speech. Official White House Text of President Clinton's Address to Religious Leaders at the

White House Prayer Breakfast. [Online]. *The Washington Post*. Retrieved from <http://www.washingtonpost.com/wpsrv/politics/special/clinton/stories/clintontext091198.htm?noredirect=on>.

5. HOLMES, D. L. (2006). *The Faith of the Founding Fathers*. New York: Oxford University Press.
6. LUTZ, D. S. (1984). The Relative Influence of European Writers on Late Eighteenth-Century American Political Thought. *American Political Science Review*, 78, 189-197.
7. REAGAN, R. (1983, March 8). "Evil Empire" Speech. Transcript. [Online]. Retrieved from <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/march-8-1983-evil-empire-speech>.
8. SHAIN, B. A. (1994). *The Myth of American Individualism: The Protestant Origins of American Political Thought*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
9. SHOGAN, C. J. (2007). *The Moral Rhetoric of American Presidents*. TX: Texas A&M University Press.
10. TRUMP, D. (2017, January 20). Inaugural Address. Transcript. [Online]. Retrieved from <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/january-20-2017-inaugural-address>.
11. WINTHROP, J. A Model of Christian Charity. [Online]. *Winthrop Society*. Retrieved from https://www.winthropsociety.com/doc_charity.php.

Надійшла до редколегії 11.01.19

A. Zahorodnia, student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE ROLE OF CHRISTIANITY IN THE FORMATION OF THE US IDEOLOGY

This article addresses the role of Christianity in the formation of the US ideology, particularly its influence on the formation of the concept of American exceptionalism. Although the recent decades have witnessed the increasing attention of American and European scholars to the influence of Christianity on the history of the United States, the body of historical research, and especially the Ukrainian one, still lacks general comprehensive analyses of the role of Christianity in the formation of American ideology and political culture. The article pays a particular attention to the messianic ideas preached by the Puritan leaders in the early history of the New World. These ideas have deeply rooted in the political ideology of the U.S. and still have a strong influence on its development. The article covers the role of Christian rhetoric, which is widely used in the addresses to the nation, and proves its significant role in the shaping of public opinion. Special attention is also paid to the characterizing of Protestant ethic, which basic principles had an impact on the formation of the American value system and influenced the development of the most crucial features of American identity – deep individualism and entrepreneurial mindset.

Key words: Christianity, American ideology, American exceptionalism, John Winthrop, Christian rhetoric, Protestant ethic.

УДК 94(32):930(477) (092) Черезов
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.140.7>

А. Коцур, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЕГИПТОЛОГ Є. В. ЧЕРЕЗОВ (1912–1988) І ЙОГО НАУКОВА СПАДЩИНА

Розглядаються найважливіші віхи життя та науково-педагогічної діяльності відомого українського єгиптолога, доктора історичних наук, професора, тривалий час завідувача кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Чернівецького університету Євгенія Вікентійовича Черезова. Акцентовується увага на малодосліджених сторінках біографії вченого-педагога. Окремо аналізуються його наукові праці, зокрема, що стосуються Стародавнього Єгипту. Охарактеризовано публікації вченого з проблем дешифрування єгипетських ієрогліфів на сфінксах; поземельних відносин; становища давньосередньовісних рабів і різних категорій селян; податкової системи; класифікації та опису землеробських знарядь Стародавнього Єгипту; розвитку рибальства; економіки та державного устрою періоду Давнього царства тощо. У центрі уваги статті – монографія Є. Черезова "Техніка сільського господарства Стародавнього Єгипту". Дається оцінка наукової спадщини видатного українського єгиптолога.

Ключові слова: єгиптолог, Є. Черезов, Чернівецький університет, Стародавній Єгипет, техніка сільського господарства.

Професор Є. Черезов зробив вагомий внесок у розвиток українського наукового сходознавства. Він по праву вважається найвідомішим в УРСР орієнталістом-єгиптологом. Хоча на сьогоднішній день окремі віхи життя та наукової діяльності вченого-педагога недостатньо досліджені та невідповідно призгабуті.

Питання біографії Є. Черезова та його наукової спадщини частково розглядалися у публікаціях чернівецьких дослідників Ю. Шестакова, Г. Кожоланка та С. Хільчевського [25–27]. Узагальнена, комплексна стаття з окресленого питання опублікована А. Ілюком [1]. Деякі штрихи до біографії Є. Черезова знаходимо в матеріалах з історії кафедри, де він трудився в 1949–1988 рр. [2] та Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України [4]. Окремі лаконічні дані про науковця поміщені в сучасних вітчизняних біобібліографічних виданнях [27]. У цілому ж, питання науково-педагогічної діяльності професора Є. Черезова та аналізу його наукової спадщини

не отримали свого висвітлення в українській історіографії, що відкриває широкі можливості для дослідження.

Метою статті є з'ясування основних віх життєвого шляху відомого українського єгиптолога Є. Черезова, відображення малознаних сторінок біографії, характеристика наукової спадщини професора.

Є. Черезов народився 23 березня 1912 р. у с. Стара Тушка В'ятської губернії. Мати – Тетяна Григорівна Хлюпіна. Батько, Вікентій Михайлович Черезов, пройшов шлях від слюсаря електромеханічного цеху Сормово до директора заводу сільськогосподарського машинобудування в Ростові-на-Дону. Учасник революції 1905-1907 рр. і лютого 1917 р. Репресований більшовицьким режимом, помер у Ростовській в'язниці 24 листопада 1938 р. Євгеній мав шістьох братів і сестер [6, с. 430].

Юнак закінчив 1930 р. середню школу в Москві, де на той час проживали його батьки. Далі – навчання у Московському планово-економічному інституті [1, с. 272].

У 1934 р. Є. Черезов призваний до лав Червоної армії. Проходив службу у м. Вітебську в 4-му корпусному артилерійському полку. У 1936–1941 рр. навчався на історичному факультеті Ленінградського державного університету [27, с. 342]. За роки навчання досконало вивчив давньоєгипетську мову, а також на належному рівні – англійську й німецьку.

Є. Черезов – учасник радянсько-фінської війни (1939–1940). У 1941–1945 рр. він на фронтах Другої світової війни. Нагороджений двома бойовими орденами та 9-ма медалями.

У жовтні 1945 р. вступив до аспірантури Ленінградського державного університету за спеціальністю "Стародавня історія" [1, с. 273]. У підсумку – успішний захист кандидатської дисертації "Грамоти захисту храмів Стародавнього царства Єгипту як історичне джерело (3000–2400 рр. до н.е.)" (1948) [8].

Розкриваючи біографічне поле Є. Черезова, відзначимо, що з березня 1949 р. розпочинається його трудова діяльність у Чернівецькому університеті на посаді старшого викладача кафедри стародавньої історії [4, с. 85], а в січні 1950 р. він стає доцентом цієї ж кафедри [1, с. 273]. Протягом 1951–1955 рр. Є. Черезов завідував кафедрою стародавньої історії.

Євгеній Вікентійович в Інституті історії АН УРСР захистив докторську дисертацію "Техніка сільського господарства стародавнього Єгипту" (1970) [21]. У травні 1973 р. педагог отримує вчене звання професора. Під час роботи в Чернівецькому університеті Є. Черезов викладав цілий ряд нормативних курсів і спецкурсів з проблем історії первісного суспільства, стародавнього світу, археології, етнографії тощо. Додам, що автору цієї статті поталанило слухати лекції професора Є. Черезова з історії первісного суспільства та Стародавнього Єгипту під час навчання в Чернівецькому університеті.

30 серпня 1976 р. вчена рада Чернівецького університету обрала Є. Черезова завідувачем кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, яку він очолював до 1981 р. Потім продовжив трудову діяльність на посаді професора цієї ж кафедри. У 1988 р. на 76-му році життя відомий український вчений-педагог, єгиптолог відійшов у вічність.

Є. Черезов, перебуваючи в лещатах радянської тоталітарної системи, один із небагатьох у Європі знавців давньоєгипетської мови, не мав змоги відвідувати міжнародні наукові симпозиуми, спілкуватися із зарубіжними сходазнавцями. Він, як і сотні інших учених, не зміг "вписатися у систему", маючи "сумнівне походження" неблагонадійних чи репресованих батьків [23], зумів, попри все, стати відомим орієнталістом УРСР, знаменитим у Європі та світі сходазнавцем, здійснивши справжній прорив у тогочасній єгиптології.

Є. Черезов присвятив свою наукову діяльність дослідженню соціально-економічної історії Стародавнього Єгипту. Він вважається в цій галузі одним із провідних фахівців зі світовим ім'ям [4, с. 85]. Свідченням цього є те, що Є. Черезова у 1965 р. обрали почесним членом Інституту єгиптології Карлового Університету в Празі [3, с. 604] та почесним доктором Каїрського університету [6, с. 430].

Бібліографія наукових праць професора Є. Черезова представлена у статтях Ю. Шестакова, Г. Кожоланка, С. Хільчевського [26, с. 5–13] і матеріалах О. Романової [5].

Серед перших публікацій Є. Черезова, якими він заявив про себе у науковому світі, були статті "Написи на Ленінградських сфінксах" [16] і "До питання про хентіуше – дрібних землевласників у Стародавньому Єги-

пті" [13]. На думку А. Ілюка, "правильна класифікація грамот захисту Є. В. Черезовим дозволила краще зрозуміти справжній стан економіки Давнього царства, проаналізувати деякі характерні риси рабовласницького храмового господарства і дати характеристику одній із категорій дрібних землевласників – хентіуше" [1, с. 275]. Окрім того, в повоєнній радянській історіографії не так часто зустрінеш наукову дискусію між молодим кандидатом історичних наук, старшим викладачем провінційного навчального закладу та відомим ученим, доктором історичних наук, професором.

Вивчаючи значення давньоєгипетських термінів "мерет" і "хентіуше", молодий науковець Є. Черезов упевнено дискутував із провідним радянським єгиптологом І. Лур'є [10].

В іншій публікації, Є. Черезову, першому серед науковців, удалося з'ясувати зміст понять "мерет" і "хем" [12]. Зокрема, ним доведено, що в економічному контексті особливих відмінностей між цими двома соціальними категоріями не було. Дефініція "хем" витлумачувала лише поняття раба-іноземця, тоді як термін "мерет" був значно ширшим.

У 1964 р. Є. Черезов через науковий аналіз і класифікацію джерел Стародавнього Єгипту [15] розкрив питання економіки та державного устрою періоду Давнього царства. Невдовзі єгиптолог заявив про себе ще однією науковою розвідкою "Землеробські знаряддя Древнього Єгипту" [22]. Проаналізувавши історичні джерела, науковець зробив ґрунтовні висновки щодо освоєння єгиптянами Нілу та будівництва ними іригаційної системи у 3–4 тис. до н.е. Єгиптяни створили досконалу систему знарядь рілляництва. Дослідник прослідкував їх еволюцію.

Досліджував Є. Черезов і питання рибальства у Стародавньому Єгипті [17], з'ясувавши особливості його методів та способів здійснення.

Вченим-педагогом підготовлено й опубліковано цілий ряд інших статей і рецензій з історії стародавнього Єгипту [7; 9; 14; 18].

Серед наукового доробку Є. Черезова чільне місце посідає книга "Техніка сільського господарства Стародавнього Єгипту" [19–20]. Автор оцінив здобутки сходазнавців Б. Піотровського, Б. Тураєва, Д. Редера, Х. Кінк, Г. Масперо, А. Ермана, Г. Ранке, Г. Швейнфурта та ряду інших і, водночас, указав на неточності в їхніх дослідженнях. Він наголосив на давності єгипетського землеробства, самостійності його розвитку, місцевих ресурсах рослинного світу.

Є. Черезов ретельно описав садові дерева Стародавнього Єгипту, зокрема, фінікову пальму, пальму "дум", сікомору, оливкове дерево, персею, яблуню, гранатове дерево, зізіф, виноград. Окремий розділ книги присвячено дикорослим деревам: тамариску, акації, вербі, ріцині, липі. Найбільша кількість сторінок наукового дослідження відведена характеристиці різноманітних зернових культур. Ідеться про час появи їхніх різновидів у Стародавньому Єгипті, детальний опис сортів, особливості вирощування, перші письмові згадки, виявлення у ході археологічних експедицій тощо. Перш за все, акцентується увага на пшениці, ячмені, беші. Вирощувались єгиптянами і стручкові рослини. Найпоширенішою серед них була чечевиця.

Описуючи технічні культури, Є. Черезов веде мову про появу в Стародавньому Єгипті льону, кунжуту, хни, сафлору, ваточника. Зупиняється на важливості застосування їх у повсякденному житті давніх єгиптян. У розділі "Овочі та прянощі" автор комплексно пише про огірки, салат, пляшкоподібний гарбуз, кавуни, цибулю,

м'яту, материнку, розмарин, селеру, кріп, петрушку, коріандр, кмин. Надзвичайно цікавим є розділ про використання єгиптянами лікарських рослин. Це, насамперед, безсмертник, мандрагора, фенхель, кордія, олеандр.

Не випали з поля зору вченого й одомашнені квіти (жасмин, хризантема, волошка, алтей, плющ, в'юнок) та дикорослі рослини (хальфа, очерет, папірус, лотос).

Підсумовуючи, науковець прийшов до висновків про те, що склад культурних рослин, які використовувалися в рільництві й садівництві у Стародавньому Єгипті, визначив відповідну техніку їхнього обробітку, набір спеціальних знарядь, способи та прийоми обробітку землі, збирання врожаю й подальшу переробку сільськогосподарської продукції, розвиток відповідних галузей ремесла. На думку вченого, у Стародавньому Єгипті було розвинене садівництво. Із плодів дерев найпоширенішими були: фінікова пальма, пальма "дум", гранати, сікомори, або смокви, авокадо, зіфі, оливкове дерево та виноград. Розвиток садівництва став основою для започаткування багатьох промислів і виноробства. Важливим досягненням стародавніх єгиптян було освоєння пшениці – основного продукту харчування людей і годівлі худоби. Поряд із пшеницею, вагому роль у посівах мав ячмінь, який використовувався також для варіння багатьох сортів пива. З технічних культур найбільше сіяли льон, наявність якого сприяла активному розвитку ткацької справи. Бобові культури представлені чечевичкою та бобами. Наявність їх серед посівів мала агрокультурне значення. А вже потім ці площі засівали зерновими й отримували високі врожаї, особливо пшениці. Із городніх культур вирощували салат, огірки, цибулю, кавуни і прянощі. Поряд з культурними рослинами використовувалися дикорослі. Широке застосування у єгиптян знайшли лотос і дика жорстка трава хальфа, із якої плели сумки, мішки, мати тощо. Важливу роль відіграв папірус. Із нього не тільки робили човни, циновки для обгортання мумій, але також виготовляли знаменитий матеріал для письма, який визначив багато в чому розвиток тодішньої культури та науки.

Зазначимо, що в науковому доробку Є. Черезова основне місце відведено проблемам соціальних відносин та економіки Стародавнього Єгипту. Підсумки своїх досліджень учений виклав у серії публікацій, що побачили світ у вигляді фундаментального видання "Техніка сільськогосподарства Стародавнього Єгипту", наукових статей у журналах "Вестник древней истории", "Ежегодник ЧГУ", збірках "Древний мир", "Древний Египет", матеріалах наукових конференцій тощо. Його праці ввійшли до міжнародної єгиптологічної бібліографії, що видається в Лейдені (Голландія) [27, с. 343]. Професор Є. Черезов займався дослідженням у галузі єгиптології на основі аналізу першоджерел, використовуючи передові тогочасні наукові технології. Український єгиптолог увійшов до когорти не лише видатних радянських, а й світових сходознавців.

Список використаних джерел:

1. Ілюк А. Є. В. Черезов – видатний український єгиптолог / А. Ілюк // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – 2013. – Т. 1(35). – С. 271-279.
2. Кафедра історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія кафедри [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ethnos.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/01history>.
3. Милибанд С. Д. Библиографический словарь отечественных востоковедов с 1917 года / С. Д. Милибанд. – М.: Наука, 1995. – 763 с.
4. Романова О. О. Історія розвитку єгиптологічних досліджень в Україні / О. О. Романова // Східний світ. – 2003. – №4. – С. 82-87.
5. Романова О. О. Черезов Евгений Викентьевич (1912–1988) [Електронний ресурс] / О. О. Романова. – Режим доступу: http://www.egyptology.ru/forum_data/forum_attachments/18/3118/Cherezov-Bio-Bibl-spravka.pdf.
6. Черезов Б. Г. Династия Черезовых / Б. Г. Черезов // Черезов Б. Г. Моя жизнь. – Волгоград, 1996. – С. 422-433.

7. Черезов Е. В. [Рец.] Стучевский И. А. Храмовая форма царского хозяйства Древнего Египта / Е. В. Черезов. – М.: Изд-во восточ. л-ры, 1962. – 127 с. // Вестник древней истории. – 1964. – №1. – С. 156-158.

8. Черезов Е. В. Грамоты защиты храмов Древнего царства Египта как исторический источник (3000–2400 гг. до н.э.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – всемирная история / Черезов Е. В.; Ленингр. гос. ун-т. – Л., 1948. – 19 с.

9. Черезов Е. В. Древнейшая летопись "Палермский камень" и документы Древнего царства Египта / Е. В. Черезов // Древний Египет: Сб. ст. – М., 1960. – С. 261–272.

10. Черезов Е. В. К вопросу о значении древнеегипетских терминов мерет и хентиуше во времена Древнего царства / Е. В. Черезов // Вестник древней истории. – 1952. – №2. – С. 122-126.

11. Черезов Е. В. К вопросу о поземельных отношениях эпохи древнего царства в Египте / Е. В. Черезов // Вестник древней истории. – 1949. – №3. – С. 63-68.

12. Черезов Е. В. К вопросу о рабах-иноземцах в Древнем Египте (по древнеегипетским источникам) / Е. В. Черезов // Материалы XIX научной сессии. – Черновцы, 1963. – С. 261-267.

13. Черезов Е. В. К вопросу о хентиуше – мелких землевладельцах в Древнем Египте / Е. В. Черезов // Вестник древней истории. – 1950. – №4. – С. 166-170.

14. Черезов Е. В. Категории рабов-иноземцев хему (Hm) в Древнем Египте / Е. В. Черезов // Научный ежегодник за 1956 г. – Черновцы, 1957. – С. 167-169.

15. Черезов Е. В. Надписи Мечена / Е. В. Черезов // Вестник древней истории. – 1964. – №4. – С. 96-103.

16. Черезов Е. В. Надписи на Ленинградских сфинксах / Е. В. Черезов // Вестник древней истории. – 1949. – №1. – С. 92-100.

17. Черезов Е. В. Развитие рыболовства в Древнем Египте / Е. В. Черезов // Тезисы докладов XXII научной сессии. – Черновцы, 1966. – С. 88-91.

18. Черезов Е. В. Социальное положение mrt в храмовом хозяйстве Древнего царства / Е. В. Черезов // Вестник древней истории. – 1951. – №2. – С. 40-46.

19. Черезов Е. В. Техника сельского хозяйства Древнего Египта / Е. В. Черезов. – Черновцы, 1968. – 103 с.

20. Черезов Е. В. Техника сельского хозяйства Древнего Египта: учеб. пособие / Е. В. Черезов. – Черновцы, 1969. – 96 с.

21. Черезов Е. В. Техника сельского хозяйства Древнего Египта: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 – всемирная история / Черезов Е. В.; Институт истории АН УССР. – К., 1969. – 40 с.

22. Черезов Е. В. Землеробские знарядья Древнего Египта / Е. В. Черезов // Научные записки ЧДУ. – 1964. – Т. 54(3). – С. 261-267.

23. Чернівці Ігоря Буркута [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://versii.cv.ua/news/chernivtsi-igorya-burkuta-sino-zhovti-chervonozoryani-tramvayi-movnij-vavilon>.

24. Шестаков Ю. Проблемы материальной культуры стародавніх єгиптян у працях Є. В. Черезова // Ю. Шестаков // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: зб. наук. праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т. 2. – С. 7-11.

25. Шестаков Ю. П. Науково-педагогічна діяльність Є. В. Черезова на Буковині (1949–1988) / Ю. П. Шестаков // До витоків назви краю Буковина (600-річчя першої писемної згадки): тези доп. та повід. II Буковинської істор.-краєзн. конф. – Чернівці, 1992.

26. Шестаков Ю. П., Кожоляно Г. К., Хильчевський С. В. Науково-педагогічна діяльність Є. В. Черезова // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – 1997. – Вип. 3. – С. 5-13.

27. Юсов С. Черезов Евгений Викентьевич / С. Юсов // Українські історики XX століття. Біобібліографічний довідник. Сер. "Українські історики". – К., Л., 2003. – Вип. 2. – Ч. I. – С. 342-343.

References:

1. ILIUK, A. (2013). Ye. V. Cherezov – vydatnyi ukraïnskyi egyptolog. [Ye. V. Cherezov – Outstanding Ukrainian Egyptologist]. *Pytannia starodavnioi ta seredniiovichnoi istorii, arkheologii i etnografii*, 1(35), 271-279. [In Ukrainian]
2. Istoriiia kafedry. (n.d.). *Kafedra istorii starodavniioho svitu, serednikh vikiv ta muzeieznavstva Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha*. Retrieved from <http://www.ethnos.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/01history>.
3. MILIBAND, S. D. (1995). *Bibliograficheskii slovar' otechestvennykh vostokovedov s 1917 goda*. [Bibliographical Dictionary of Domestic Orientalists from the 1917]. Moscow: Nauka. [In Russian]
4. ROMANOVA, O. O. (2003). *Istoriia rozvytku yehyptologichnykh doslidzhen v Ukraini*. [History of the Egyptology in Ukraine]. *Skhidnyi svit*, 4, 82-87. [In Ukrainian]
5. ROMANOVA, O. O. (n.d.). Cherezov Evgenij Vikent'evich (1912–1988). *Egyptologicheskii izbornik*. Retrieved from http://www.egyptology.ru/forum_data/forum_attachments/18/3118/Cherezov-Bio-Bibl-spravka.pdf.
6. CHEREZOV, B. G. (1996). *Dinastiya Cherezovykh*. [Dynasty of Cherevovs]. In: B. G. Cherezov, *My life*. Volgograd: [s.n.]. Pp. 422-433. [In Russian]
7. CHEREZOV, E. V. (1964). Stuchevskij I. A. *Xramovaya forma tsarskogo khozyajstva Drevnego Yegipta*. [Review]. [Stuchevskij I. A. Temple Form of Household of Ancient Egypt Rulers. Review]. *Vestnik drevnej istorii*, 1, 156-158.
8. CHEREZOV, E. V. (1948). *Gramoty zashhity xramov Drevnego carstva Egipta kak istoricheskii istochnik (3000-2400 gg. do n.e.)*. [Defense Decrees of Temples in the Ancient Egypt as the Historical Sources (3000-

2400 BCE)]. Unpublished thesis (PhD in History), Leningrad State University, Leningrad.

9. CHEREZOV, E. V. (1960). Drevnejshaya letopis' "Palermiskij kamen'" i dokumenty Drevnego carstva Egipta. [Palermo Stone as the Most Ancient Chronicle and the Other Documents of the Old Kingdom of Egypt]. In: *Drevnii Egipt*. Moscow: [s.n.]. Pp. 261-272.

10. CHEREZOV, E. V. (1952). K voprosu o znachenii drevneegipetskikh terminov meret i xentiushe vo vremena Drevnego carstva. [On the Meaning of the Terms *mr.t* and *hntjw-š* in the Time of the Old Kingdom]. *Vestnik drevnej istorii*, 2, 122-126.

11. CHEREZOV, E. V. (1949). K voprosu o pozemel'nykh otnosheniyax epoxy drevnego carstva v Egipte. [On the Question of the Land Relations in the Old Kingdom of Egypt]. *Vestnik drevnej istorii*, 3, 63-68.

12. CHEREZOV, E. V. (1963). K voprosu o rabax-inozemcax v Drevnem Egipte (po drevneegipetskimi istochnikam). [On the Question of the slaves-foreigners in the Ancient Egypt (on the Old Egyptian Sources)]. In: *Materialy XIX nauchnoj sessii*. Chernovcy: [s.n.]. Pp. 261-267.

13. CHEREZOV, E. V. (1950). K voprosu o xentiushe – melkix zemlevadel'cax v Drevnem Egipte. [On the Question of *hntjw-š* – Small Landholders in the Ancient Egypt]. *Vestnik drevnej istorii*, 4, 166-170.

14. CHEREZOV, E. V. (1957). Kategorii rabov-inozemcev xemu (Hm) v Drevnem Egipte. [Categories of *Hm* slaves-foreigners in the Ancient Egypt]. *Nauchnyi ezhegodnik*, 167-169.

15. CHEREZOV, E. V. (1964). Nadpisi Mechena. [Metjen's Inscriptions]. *Vestnik drevnej istorii*, 4, 96-103.

16. CHEREZOV, E. V. (1949). Nadpisi na Leningradskix sfinksax. [Inscriptions on the Sphinxes of Leningrad]. *Vestnik drevnej istorii*, 1, 92-100.

17. CHEREZOV, E. V. (1966). Razvitiye rybolovstva v Drevnem Egipte. [The Development of Fishing in the Ancient Egypt]. In: *Tezisy dokladov XXII nauchnoj sessii*. Chernovcy: [s.n.]. Pp. 88-91.

18. CHEREZOV, E. V. (1951). Social'noe polozhenie *mr.t* v xramovom xozyajstve Drevnego carstva. [Social Status of *mr.t* in the templar household of the Old Kingdom]. *Vestnik drevnej istorii*, 2, 40-46.

19. CHEREZOV, E. V. (1968). *Texnika sel'skogo xozyajstva Drevnego Egipta*. [Agricultural Technics of the Ancient Egypt]. Chernovcy: [s.n.].

20. CHEREZOV, E. V. (1969). *Texnika sel'skogo xozyajstva Drevnego Egipta: ushebnoe posobie*. [Agricultural Technics of the Ancient Egypt: Guidebook]. Chernovcy: [s.n.].

21. CHEREZOV, E. V. (1969). *Texnika sel'skogo xozyajstva Drevnego Egipta*. [Agricultural Technics of the Ancient Egypt]. Abstract of unpublished thesis (Doctor of Historical Sciences), Institute of History of Academy of Sciences of Ukrainian SSR.

22. CHEREZOV, Ye. V. (1964). Zemlerobski znariaddia Drevnioho Ehyptu. [Agrarian Tools of the Ancient Egypt]. *Naukovi zapysky ChDU*, 54(3), 261-267. [In Ukrainian]

23. ANTONIUK, M. (2014). Chernivci Ihoria Burkuta. [Chernivci of Ihor Burkut]. *Versii*. Retrieved from <http://versii.cv.ua/news/chernivtsi-igorya-burkuta-sino-zhovti-cherwonozoryani-tramvay-movnij-vavilon>. [In Ukrainian]

24. SHESTAKOV, Yu. (2002). Problemy materialnoi kultury starodavnykh yehyptian u pratsiakh Ye. V. Cherezov. [The Material Culture Problems of Ancient Egyptians in the Works of Ye. Cherezov]. *Pytannia starodavnoi ta seredniovizhnoi istorii, arkeologii i etnologii*, 2, 7-11. [In Ukrainian]

25. SHESTAKOV, Yu. (1992). Naukovo-pedahohichna dialnist Ye. V. Cherezova na Bukovyni (1949-1988). In: *Proceedings of the 2nd Bukovyna Historical and Regional Study Conference "To the Roots of Bukovyna Region's Name (600th Anniversary of Its Written Record)"*. Chernivtsi: [s.n.]. [In Ukrainian]

26. SHESTAKOV, Yu. et al. (1997). Naukovo-pedahohichna dialnist Ye. V. Cherezov. [Ye. V. Cherezov Scientific and Pedagogical Activity]. *Pytannia starodavnoi ta seredniovizhnoi istorii, arkeologii i etnografii*, 3, 5-13. [In Ukrainian]

27. YUSOV, S. (2003). Cherezov Yevgenij Vikentiyovych. In: *Ukrainski istoriky XX stolittia. Biobibliografichniy dovidnyk. Seriya "Ukrainski istoriky"*, Vol. 2, Part. 1. Kyiv-Lviv: [s.n.]. Pp. 342-343. [In Ukrainian]

Надійшла до редколегії 20.12.18

A. Kotsur, Dr. habil. (History), Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EGYPTOLOGIST Ye. V. CHEREZOV (1912–1988) AND HIS SCIENTIFIC LEGACY

The article deals with Yevgeniy Vikentiyovych Cherezov, the most important milestones of his life, with his scientific and pedagogical activity as well-known Ukrainian Egyptian, Doctor of Historical Sciences, professor, long time head of the Department of History of the Ancient World and Middle Ages of Chernivtsi University. The focus is on poorly researched pages of biography of a scientist and teacher. Separately are analyzed his scientific works, in particular, concerning Ancient Egypt. The scientist's publication has been characterized the problems of decoding of Egyptian hieroglyphs on sphinxes; land relations; the situation of ancient Egyptian slaves and various categories of peasants; tax system; the classification and description of agricultural tools of Ancient Egypt; development of fisheries; economy and state system of the period of the Ancient kingdom and others like that. The article focuses on the monograph by Ye. Cherezov "Agriculture Engineering in Ancient Egypt". An assessment is given on the scientific heritage of the prominent Ukrainian Egyptologist.

Key words: Egyptologist, Ye. Cherezov, Chernivtsi University, Ancient Egypt, agricultural technology.

УДК: 94(420)"1566/1625"Джеймс І
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.140.8>

І. Левченко, студ.,
У. Кухарук, студ.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СИМВОЛІКА ОРДЕНУ ПІДВ'ЯЗКИ ЯК ЗАСІБ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ВЛАДИ ДЖЕЙМСА VI & I СТЮАРТА (за зображальними джерелами National Portrait Gallery)

Електронний ресурс National Portrait Gallery містить 199 зображень Джеймса VI & I Стюарта. Звернемося до прижиттєвих портретів короля. Численні зображення Джеймса I, які містять атрибути лицарського етосу (лати, кінь, меч, відзнаки Ордену Підв'язки), дають змогу сформуванню уявлення про трансформацію лицарського ідеалу, прослідкувати вплив етосу на королівський етикет та дипломатичний церемоніал у часи правління Джеймса VI (1566–1620) & I (1603–1625). Окрім популяризації та підтримання лицарських ідеалів, Орден Підв'язки відіграв важливу роль у формуванні уявлень про "англійську націю". Реконструкція образу на основі зображальних джерел дасть змогу виявити, яким сприймали короля сучасники. Моральність і поведінка короля як "батька" всіх англійців (*paterfamilias*) була зразком, авторитетом і задавала фрейм усьому суспільству, адже королівський двір і сім'я сприймалися як модель для наслідування. Важливим у репрезентації образу лицаря був гендер. Зроблено висновок про сакральність символіки ордену як засобу діалогу між особою монарха та підданими (народом).

Ключові слова: Велика Британія, Англія, Орден Підв'язки, Стюарти, Джеймс VI, Джеймс I, Святий Джордж (Георгій), дипломатія, церемонія, титулування.

Зовнішня політика держави оприявлена не лише війнами та/або міждержавними угодами. Традиційно важливу роль (надто – у ранньомодерну добу) відіграють символ та етикет як елементи дипломатичних відносин. Ранні Стюарти, що змінили Тюдоров на англійському престолі, провадили активну зовнішню політику, яка нерозривно пов'язана з етикетом та церемоніалом. Численні зображення Джеймса I, які містять атрибути лицарського

етосу (лати, кінь, меч, відзнаки Ордену Підв'язки (The Most Noble Order of the Garter)), дають змогу сформуванню уявлення про трансформацію лицарського ідеалу, прослідкувати вплив етосу на королівський етикет та дипломатичний церемоніал у часи правління Джеймса VI (1566–1620) & I (1603–1625).

Електронні фонди National Portrait Gallery (далі – NPG) містять 199 зображень Джеймса VI & I Стюарта.

Теоретико-методологічний інструментарій, необхідний для дослідження цієї теми, пов'язаний як зі специфікою роботи з наративним родом писемного типу джерел, так і зображальним (візуальним) типом джерел. Це так само зумовлює активізацію різнопланових методів та підходів, важливих у процесі пізнання. Іконологічний аналіз доповнює аналізування артіонімів, під якими маємо на увазі підписи зображального твору мистецтва як одиниці вербального ряду, та екфразиси, що не лише словесно маркують зображення, а й здійснюють рецептивну установку на відтворювальну уяву стороннього.

Утвердження символіки Ордену Підв'язки в англійській¹ лицарській традиції як особливого способу репрезентації влади монарха та політично чи родинно близьких до нього осіб пов'язане з іменем короля Едварда III. Історія створення має кілька інтерпретацій, часто напівлегендарних, тому вони не мають повноцінного наукового обґрунтування. За одним із найвідоміших переказів, під час танцю короля Едварда III та графині Солсбері у жінки спала підв'язка, яку монарх пов'язав собі на ногу і звернувся до гостей балу зі словами майбутнього девізу ордену. Проте зараз у численних дослідженнях висвітлено ті чи інші аспекти внутрішньої та зовнішньої політики Англії XIV ст., особисті прагнення короля, що проливають світло на обставини, які зумовили закономірне формування Ордену.

Щодо реальних мотивів створення Ордену Підв'язки, історики заважають різні аспекти його ролі в житті монарха, його оточення та держави. Найперше, слід звернути увагу на те, що подібний орден на час створення англійського варіанту (офіційною датою вважають 23 квітня 1348 р.) уже був відомий. В Іспанії існував Орден Підв'язки (Order of the Bard), заснований Альфонсо XI у Кастильському Королівстві. Г. Коллінз заважає, що "з огляду на близькі відносини між Англією та Кастилією на той час, графи Дербі та Солсбері щойно повернулися з облоги Альхесірасу восени 1343 року й це могло частково вплинути на рішення Едуарда III про створення Ордену Підв'язки" [7, с. 8].

Окрім популяризації та підтримання лицарських ідеалів, Орден Підв'язки відіграв важливу роль у формуванні уявлень про "англійську націю", що було оприявлено в церемоніях Ордену, п'єсах-масках, придворній літературі, мистецтві [2, с. 92].

Перш за все, зазначимо, що саме ми уналежнюємо до символіки Ордену. Під час церемонії інсталяції кандидатів давали саму підв'язку, яку він був зобов'язаний носити на всіх офіційних та неофіційних заходах; мантию лицаря Ордену; відводили окреме місце в дзвіниці собору св. Джорджа у Вінздорі, де відбувалися офіційні заходи Ордену [3, с. 99]. До відзнак Ордену також належить блакитна стрічка, ланцюжок, срібна зірка. Однією з головних речей, що символізують приналежність особи до Ордену є сама підв'язка. Зазвичай її виготовляли із темно-синього оксамиту або шовку й розшивали золотом, коштовним камінням. Кількість та багатство прикрас на підв'язці залежали від рангу та статусу власника [6, с. 73].

Колористика також не є випадковою, адже, як заважає В. Марк Ормрод, через "використання французького королівського синього замість традиційного для

Плантагенетів червоного для одягу Ордену та поєднання його з загадковим девізом, що перекладається як "Ганьба тому, хто погано про це подумає", серед дослідників утвердилася думка, що це слід розглядати як претензію Едварда III на французький престол" [12, с. 365]. Сам Джеймс I був номінальним королем Франції, про що й свідчать численні підписи до його портретів (напр., рис. 3).

Церемоніальну підв'язку лицарі Ордену розміщували на лівій нозі трохи нижче коліна. Більшість портретних зображень Джеймса I із *National Portrait Gallery* за композицією погрудні або поясні, тому вона трапляється лише на п'яти прижиттєвих портретах (з урахуванням двох копій робіт Віллема де Пассе). Підв'язка представлена на ксилографії Йоахима Коріолануса (Joachim Dieterich Coriolanus) (опублікована 1628, але є копією давнішої роботи невідомого автора) (NPG D18240), репрезентативному портреті пензля Денієла Мейтенса (1621). На гравюрі Віллема де Пассе (1621) підв'язку Джеймса I не видно, тому що ліва нога закрита від глядача, проте вона оперізує ногу його сина Генрі (NPG D9484, NPG D10607, NPG D10608).

Другим початковим символом Ордену Підв'язки була темно-синя мантия з емблемою ордену, прикріпленою з лівого боку. На гравюрах важко визначити, чи слід уналежнювати мантию короля на тій чи тій роботі до символіки Ордену, тому що більшість зображень чорно-білі, а накидку з емблемою на жодному не виявлено. Зазвичай, художник зображає її окремо від фігури Джеймса VI & I.

Водночас на більшості портретів Джеймса I спостерігаємо наявність іншого символу Ордену – підвіски у формі св. Джорджа в його звичній іконографічній позі на коні зі списом, піднесеним над змієм. Розрізняють два основні види, форма та декорування яких варіювалися в різний час: the Great George та the Lesser George (рис. 1).

Окрім зовнішнього вигляду, їх відрізняло практичне використання: "Великий Джордж", підвішений на спеціальний золотий ланцюжок, був призначений для носіння в день Святого Джорджа (23 квітня), установчих свят із нагоди прийняття нового лицаря та в деякі інші святкові дні. "Малий Джордж" був щоденним знаком-маркером, що свідчив про приналежність до найблагороднішого Ордену Підв'язки, а відповідно – про високий статус особи [6, с. 75]. Його носили на простому золотому ланцюжку або чорній чи синій стрічці.

Майже на всіх портретах Джеймс VI & I зображений із однією з підвісок на грудях. Утім, на деяких зображеннях художник зобразив стрічку, але на місці, де повинна бути підвіска, портрет закінчується, тому про символіку Ордену можна лише здогадуватися шляхом співставлення подібних зображень.

Під час правління Джеймса VI & I Орден Підв'язки продовжував бути виявом лицарських ідеалів і підтримував їх у суспільстві. Яким було ставлення тодішніх англійців до лицарських традицій? Д. Юм характеризує його так: "Молоді нобілі та аристократи пристрасно бажали відзначитися на війні, а шаленство дуелей поширилося в ту епоху сильніше, ніж у всі попередні та наступні. Саме такої форми набув лицарський дух, за який раніше була так відома англійська нація" [5, с. 112]. На портретах Джеймс VI & I часто

¹ "Англіїці – це нація, яка цілком очікувано, має чіткий та виразний національний характер та культурні відмінності, а британці – це просто політичний конструкт, до складу якого входить декілька націй із характерними культурними рисами" [4, с. 49].

постає в образі лицаря в обладунках чи на коні, що, безперечно, сприяло позитивному утвердженню образу короля в уяві підданих.

Також роль Ордену мала й дипломатичний характер. Через введення до кола лицарів Ордену Підв'язки іноземних глав держав ставало очевидним налагодження зв'язків між країнами. І навпаки: відмову від ордену можна так само розглядати у контексті політичних справ. Наприклад, "коли Філіп II, король Іспанії, повернув свої відзнаки Єлизаветі (Елізабет) I, це було явним свідченням того, що відносини між двома народами погіршилися" [6, с. 70].

Поряд із символікою, притаманною Ордену Підв'язки, окреме місце посідає універсальна лицарська символіка (меч, лати, кінь), яка також відображена на деяких розглянутих портретах. Наприклад, на одній із ксилографій (1580, автор невідомий: NPG D18235, NPG D18322), Джеймс VI постає в образі молодого лицаря в обладунках із мечем у руці.

Зображення чоловіка на коні було важливим у репрезентації з часів Античності: у західній традиції бронзова статуя імператора Марка Аврелія (175 A.D.) стала моделлю зображення правителя на підкреслення його законного авторитету (*legitimate authority*) [9, с. 75]. Про рецепцію цього образу в ранньомодерній Європі свідчать, зокрема, портрети Карла V Тиціана та Чарльза I, виконані А. ван Ейком. Джеймс VI & I на одній із гравюр відомого на той час німецького гравера та видавця Ебергарда Кізера (NPG D18262) зображений майже ідентично до Марка Аврелія (рис. 2). На цій (а також NPG D18260) гравюрі міститься епіграмі *Hony soit qui mal y pense*, що є девізом Ордену Підв'язки. Портрет короля на коні традиційно асоціювався з військовим аспектом лицарства. Водночас, сам Джеймс порівнював себе зі св. Джорджем, що свідчить про реалізацію концепту "божественного права" (*divine sanction*) суверена. У листі до Роберта Сесіла в 1602 р. король Шотландії пише: "Це куди

більш варварські й жорстокі люди, ніж якими я керував. Св. Джордж їде верхи на слухняному коні, коли я щодень борюся з диким некерованим вісликом" (цит. за [8, с. 71]). Відзнака ордену для носіння через плече містить зображення в кольоровій емалі св. Джорджа на коні.

У численних зображеннях Джеймса VI & I титулюють як "захисника віри" (рис. 3): NPG D18249, NPG D18175, NPG D10605, NPG D20136 etc. Оразу після смерті Марії Стюарт її Таємна рада оголосила Джеймса VI "Джеймсом I, королем Англії, Франції та Ірландії, захисником віри" [1, с. 16]. Загалом це відбиває само(!)репрезентацію Джеймса, що в ході церемонії коронування 19 травня 1603 р. проголосив об'єднання Англії та Шотландії й почав титулувати себе як гех Великої Британії, хоч згодом об'єднання не отримало схвалення в обох королівствах [8, с. 71, 79]. Знаковим є оприявлення правителя в латах і з мечем, на якому написано *fidei defensor* (NPG D20136). Підтримуючи авторитет правителя, що втілює ідеал світського суверена й воїна-лицаря, "головною пристрасстю Джеймса лишалася любов до миру" [5, с. 9; 8, с. 8].

Таким чином, формування образу короля як водночас лицаря і *paterfamilias* припадає на правління Джеймса VI & I. Репрезентація лицарських чеснот у портретах Джеймса сприяла утвердженню ідеалів військової влади правителя, духовного лідерства короля та належності його до нобілітету (*noble lineage*). Зроблено висновок про сакральність символіки Ордену як засобу діалогу між особою монарха та підданими (народом). Реконструкція образу на основі зображальних джерел дає змогу виявити, яким сприймали короля сучасники. Моральність і поведінка короля як "батька" всіх англійців (*paterfamilias*) була зразком, авторитетом і задавала фрейм усьому суспільству, адже королівський двір і сім'я сприймалися як модель.

А. Вільям Комптон, 1628–1629.
Британський музей,
1980, 0201.2

Б. Крістіан IV Денмаркський, 1603,
Розенборзький замок.
1.40.

Рис. 1. Золотий Джордж

Рис. 2. Король Джеймс I Англії та VI Шотландії, опубліковано Еберхардом Кізером.

Гравюра, початок 17 ст.

7 1/4 in. x 5 in. (184 mm x 126 mm);

8 1/2 in. x 5 3/4 in. (215 mm x 145 mm)

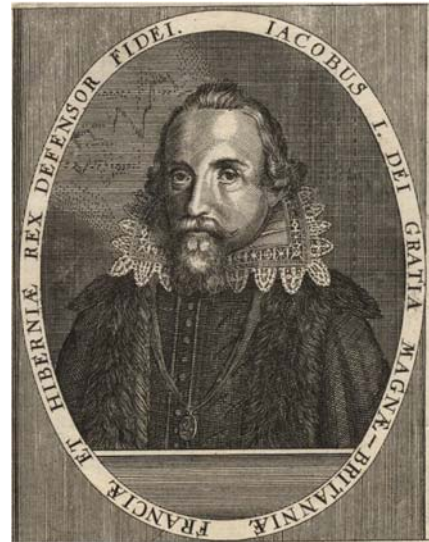

Рис. 3. Король Джеймс I Англії та VI Шотландії. Гравюра, 17 ст.

5 5/8 in. x 3 7/8 in. (142 mm x 99 mm);

7 3/4 in. x 5 1/2 in. (198 mm x 140 mm)

Список використаних джерел:

1. Ивонина Л. Шотландский период жизни Якова I Стюарта / Л. И. Ивонина // Вестник Удмуртского университета. – 2014. – Вып. 3. – С. 7-17.
2. Кирьянова Е. Орден подвязки как средство репрезентации власти Карла I Стюарта / Е. А. Кирьянова // Средние века. – 2008. – 69(4). – С. 92-119.
3. Моисеев И. О структуре кооптации в состав рыцарей Ордена Подвязки / И. Г. Моисеев // Вестник СПб ГУ. – 2011. – Сер. 2, вып. 2. – С. 98-103.
4. Фокс К. Спостерегаючи за англійцями / К. Фокс. – Л.: ВСЛ, 2018. – 608 с.
5. Юм Д. Англия под властью дома Стюартов. Т. 1 / Д. Юм. – СПб.: Алетейя, 2001. – 464 с.
6. Awais-Dean, N. Bejewelled: Men and Jewellery in Tudor and Jacobean England / N. Awais-Dean. – London: Park Communications, 2017. – 166 p.
7. Collins, H. E. The Order of the Garter (1348-1461) Chivalry and Politics in Late Medieval England / Hugh E. L. Collins. – Oxford: Clarendon press, 2000. – 327 p.
8. Jack S. 'A Pattern for a King's Inauguration': The Coronation of James I in England / S. M. Jack // Parergon. – 2014. – 21.2. – Pp. 67-91.
9. Lawrence, C. Charles I and Antony van Dyck portraiture: images of authority and masculinity: A Thesis Submitted ... for the Degree Master of Art / C. Lawrence; School of Graduate Studies of the University of Lethbridge. – Lethbridge, Alberta, 2013. – 194 p.
10. Louis-Broyld, F. The 'Art' of Majesty: Displaying the Stuart Monarchy, 1603-1714: A Thesis Submitted ... for the Degree Master of History / F. Louis-Broyld; College at Brockport, State University of New York. – Brockport; NY, 2014. – 74 p.
11. National Portrait Gallery. Available from: <https://www.npg.org.uk> [Accessed: 30 December 2018]
12. Ormrod, W. The Foundation and Early Development of the Order of the Garter in England, 1348-1399 / W. M. Ormrod // Frühmittelalterliche Studien. – 2016. – Vol. 50, Issue 1. – Pp. 361-392.

References:

1. IVONINA, L. (2014). Shotlandskij period zhizni Yakova I Styuarta. [Scotland Period of Life of James I]. Vestnik Udmurtskogo universiteta, 3, 7-17. [In Russian]
2. KIR'YANOVA, E. (2008). Orden podvyazki kak sredstvo reprezentacii vlasti Karla I Styuarta. [The Order of the Garter as a Representation Means of Charles I of England]. Srednie veka, 69(4), 92-119. [In Russian]
3. MOISEEV, I. (2011). O strukture kooptacii v sostav rycarej Ordena Podvyazki. [On the Cooptation Structure of Cavaliers of the Order of the Garter]. Vestnik SPbGU, vol. 2, issue 2, 98-103. [In Russian]
4. FOX, K. (2018). Sposterhaiuchy za anhliitsiamy. [Watching the English: The Hidden Rules of English Behavior]. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva. [In Ukrainian]
5. HUME, D. (2001). Angliya pod vlast'yu doma Styuartov. Vol. 1. [England under the Rule of Stuarts]. Saint Petersburg: Aleteya. [In Russian]
6. AWAIS-DEAN, N. (2017). Bejewelled: Men and Jewellery in Tudor and Jacobean England. London: Park Communications.
7. COLLINS, H.E. (2000). The Order of the Garter (1348-1461) Chivalry and Politics in Late Medieval England. Oxford: Clarendon press.
8. JACK, S. (2014). 'A Pattern for a King's Inauguration': The Coronation of James I in England. Parergon, 21.2, 67-91.
9. LAWRENCE, C. (2013). Charles I and Antony van Dyck portraiture: images of authority and masculinity. A Thesis Submitted ... for the Degree Master of Art, School of Graduate Studies of the University of Lethbridge, Lethbridge, Alberta.
10. LOUIS-BROYLD, F. (2014). The 'Art' of Majesty: Displaying the Stuart Monarchy, 1603-1714. A Thesis Submitted ... for the Degree Master of History, College at Brockport, State University of New York, Brockport, NY.
11. National Portrait Gallery. Retrieved from <https://www.npg.org.uk>
12. ORMROD, W. (2016). The Foundation and Early Development of the Order of the Garter in England, 1348-1399. Frühmittelalterliche Studien, Vol. 50, Issue 1, 361-392.

Надійшла до редколегії 18.02.19

I. Levchenko, student,
U. Kukharuk, student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SYMBOLS OF THE ORDER OF THE GARTER AS A MEANS OF REPRESENTATION OF THE JAMES VI & I STUART (based on the illustrative sources of the National Portrait Gallery)

The electronic resource of the National Portrait Gallery has 199 images of James VI & I. We turn to the king's lifetime portraits. Numerous James's I images that contain the attributes of the knight's ethos (lattice, horse, sword, honors of the Order of the Garter) make it possible to form the idea of the knight's ideal transformation, to trace the influence of ethos on the royal etiquette and the diplomatic ceremony during the reign of James VI (1566-1620) & I Stuart (1603-1625). In addition to the popularization and maintenance of knight ideals, the Order of the Garter played an important role in shaping the notions of the "English nation". Reconstruction of the image on the basis of imaginative sources makes it possible to find out how the contemporaries perceived to the king. The morality and behavior of the king as the "father" of all the British (paterfamilias) was an exemplum, authority and set the frame for the whole society, because the royal court and the family were perceived as a model. Also the gender was important in the representing of the knight's image. A conclusion is made about the sacredness of the symbolism of the Order as a means of dialogue between a person of a monarch and his subjects (people).

Keywords: Great Britain, England, The Most Noble Order of the Garter, James VI, James I, St. George, diplomacy, ceremony, titles.

АНТИЧНІСТЬ ТА ДЖОН АДАМС: ЕТИКА, ЕСТЕТИКА, ПОЛІТИКА

Висвітлено місце античності в соціокультурних реаліях США наприкінці XVIII – поч. XIX ст. та її конструктивна роль для формування етичних, естетичних та політичних поглядів і цінностей на прикладі доробку другого президента США Дж. Адамса. Розглянуто історичну й соціокультурну обумовленість референційних меж античності в інтелектуальному середовищі американців і зазначено, що Дж. Адамс та його сприйняття античного спадку не існували поза межами американської дійсності, становили його частку, утім, відрізняючись в інтерпретації та відповідних акцентах. Вплив античності на етичні конструкції Дж. Адамса вибудовується навколо етичної категорії "доброчесності", її перегляду поряд з реабілітацією і демократизацією "фами". Вибудована навколо античного спадку естетична позиція Дж. Адамса ґрунтується на принципах прекрасного як раціонально та етично корисного. Важливу роль у розумінні цього ставлення до античності відіграє захоплення Дж. Адамса постаттю "оратора-патріота" в особі Цицерона. Політичні ідеї Дж. Адамса та їхній зв'язок з античністю розкривається через концепт республіканської форми правління як балансу трьох станів і супрематію законів. На основі проаналізованого матеріалу був заперечений суто символічний, поверхневий характер зв'язку Дж. Адамса з античним спадком і зазначений його організуючий, життєорієнтуючий зміст.

Ключові слова: античність, Джон Адамс, Римська республіка, фама, доброчесність, ораторська майстерність, Цицерон, закон, система протипаг.

Феноменом популярності вивчення рецепцій античності США, очевидно, завдячує тому, наскільки органічно, подекуди вже не помітно спадок греко-римської цивілізації вплетений в американську дійсність. У цьому великою є роль американських просвітителів – "батьків-засновників" – які у XVIII ст. поставили перед необхідністю укладати нову державу, окреслювати власні соціокультурні засади та вектори розвитку. Зважаючи на політичний та культурний клімат, античний спадок відіграв вагомий роль у цьому процесі, але його відбиток не обмежився лише політичною сферою. У нашій статті на прикладі доробку другого президента США Дж. Адамса (1735–1826) ми розглянемо конструктивну роль античної спадщини не тільки для політичних, але й естетичних, етичних цінностей та орієнтирів. Це допоможе нам визначити додаткові аспекти впливу античності як на американську політичну парадигму, так і на інтелектуальний клімат кінця XVIII – початку XIX ст. Висвітлення характеру впливу античності на Дж. Адамса важливо й у плані подальшого розвитку студій, що займаються рецепціями античності в США, а також досліджень з культурної антропології та інтелектуальної історії.

Історіографія з цієї проблеми доволі численна, утім – скоріше фрагментарна для задекларованих цілей. Історіографічну базу з питання можна умовно поділити на три групи: 1) праці про місце античного спадку в американському культурному полі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (Б. Бейлін [4], Т. Колборн [6], Дж. Діггінс [7], М. Меклер [11], М. Селлерс [18; 20], Г. Вуд [24; 25; 26; 27]); 2) наукові біографії Дж. Адамса (Дж. Ферлінг [9], Блеквелівський довідник [23]); 3) монографії та публікації, присвячені окремим аспектам діяльності Дж. Адамса (Дж. Фаррел [8], В. Морган [12], М. Рейнольдс [14], Д. Робатан [16]). Серед використаних джерел – основні твори Дж. Адамса ("Думки про керування", "На захист Конституцій...", "Коментар до Давіла"), його особисте листування та "Автобіографія".

Будь-яка особистість існує в межах своєї культури – "символічного світу змісту", як доречно виразився Я. Ассман [3, с. 142–148]. Багато мовилося про те, що на XVIII ст. припадає "Золотий вік" [4, с. 28–30; 10, с. 283; 11, с. 13; 15, с. 46; 26, с. 49] греко-римської спадщини в Америці (утім, К. Річард у 2009 р. запропонував і отримав підтримку серед вчених у перенесенні "золотого віку" в "передвоєнний період" (antebellum period) [16]). Справедливим також буде твердження, що греко-римський світ сприймався колоністами вже переломленим

крізь призму європейського досвіду знайомства з античністю, який брав свої початки з Ренесансу [26, с. 50]. Проте найбільший коефіцієнт заломлення задавало саме XVIII ст. – епоха Просвітництва. Напрямок визначала політична думка метрополії, навіть її прогресивний напрям – опозиційні Р. Волполу та – за сумісництвом – королю, віги, які у сучасній Англії бачили (чи хотіли бачити) інсталяцію, мало не реконструкцію періоду занепаду Римської республіки I ст. до н.е. й установа тиранії Цезаря, а згодом і Октавіана Августа. Тож питання культурних меж апеляції-звернення до античності в інтелектуальному середовищі американців ставиться як ключове для усвідомлення соціально-історичної обумовленості тісного зв'язку Дж. Адамса з античністю, визначення його горизонтів.

Х. Арентс доречно називає освіту й виховання системами дополітичного авторитету [2, с. 139], чим підкреслює їхній формувальний вплив на особистість, водночас із підтриманням цивілізаційної спадкоємності. Для американських колоній XVIII ст. освіта дійсно була центральним осередком передання знань про античність [4, с. 29; 10, с. 279–282; 11, с. 13–29]. Латинські граматичні школи, коледжі, а також тьютори на дому навчали латинській та грецькій граматики, розглядали та знайомили з творами грецьких (частіше – Аристотель, Ісократ) та римських авторів (Цицерон, Лівій, Тацит та Саллюстій), допомагали практикувати риторичні навички [10, с. 282–283]. Хоча у 1819 р. Дж. Когсвелл жалівся на низький загальний рівень викладання вчителів [10, с. 281], його вистачало для передання базових знань. Дж. Адамс також відвідував латинську граматичну школу; в цей же період у 1749 р. він придбав свою першу книгу – вибірку речей Цицерона [23, с. 6]. Вступ до Гарвардського коледжу та навчання там (1751–1755) розвинули у Дж. Адамса працелюбність, наполегливість, любов до наук, зокрема природничих, повагу до класики і, що найголовніше, – амбітність [9, с. 11–32]. Дж. Макклелен резонно зазначає ідейно-орієнтуючу роль побудованої на прикладах давньої Греції та Римської республіки освіти в коледжах у дусі її опосередкованого ствердження рольової моделі "державного діяча-оратора" [8, с. 508]; тож у тепличних умовах зрощували амбітну, освічену молодь, пієтичну до античності та ідей популярного на той час Просвітництва [11, с. 24–25; 23, с. 38–44]. В американських колоніях такий тип особистості не порушував суспільного балансу, навпаки – знаходив органічне місце

в системі. Те, що потім Дж. Адамс буде називати "винятковістю можливостей" [23, с. 10], ґрунтувалося на відсутності жорсткої стратифікації суспільства, спектрі певних політичних свобод, серед яких найголовніша – право обиратися до Асамблеї, а отже – брати участь в управлінні колонією. Відсутність лордів з їхнім правом юрисдикції над володіннями [26, с. 100], система суду присяжних пояснюють популярність адвокатської професії, яку обрав Дж. Адамс.

Слід означити важливий момент, що, не кажучи вже про менш відомих представників нижньої та середньої ланки управління в колоніях, деяким батькам-засновникам не вдалося пройти курс граматичної школи – освіта була платною і вимагала багато вільного часу. Так, у сім'ї Д. Франкліна Бенджамін був п'ятнадцятою дитиною, тому він відвідував граматичну школу всього лише протягом двох років [11, с. 15]. Приклад Т. Пейна, який не знав латини (походив із бідної квакерської сім'ї другорядного англійського графства Норфолк) – показовий для провінційного інтелігента-самоучки, хрестоматійного образу періоду Просвітництва. Такі люди, що прослизнули повз освітню систему, зазвичай не були антикофілами [11, с. 15; 13, с. 73], але були обізнані в античному спадку. Із цього слід розуміти самоосвіту іншим каналом ознайомлення з античністю, що наповнювався не тільки через комунікацію поза межами освітніх інституцій, але й за рахунок книжок, культ яких у XVIII ст. з епохою Просвітництва проникає і в американські колонії [6; 16, с. 91]. Переклади на англійську створювалися в метрополії, переважно теоретиками опозиційної владі політичної думки. Останнім можна завдячити односторонньою вибірковою та мозаїчністю перекладених на англійську творів: Лівій, Тацит, Саллюстій, Цицерон та Плутарх, які користувалися найбільшою популярністю, усі презентували авторів періоду зламу Республіки та початків Імперії (I ст. до н.е. – II ст. н.е.) [4, с. 29–30; 19, с. 1–3; 26, с. 50–51]. Побутували й дуже популярні історичні твори ("Антична історія" Ш. Ролліна), однак більшість із них подавала інтерпретовану опозицією історію античності в руслі протиставлення ідеалів Римської республіки англійській сучасності [6; 26, с. 51–53]. Існувала навіть п'єса Дж. Аддісона "Катон. Трагедія", підтекст якої набував прихованої критики деспотичного правління короля через рефрени алюзій з Цезарем [6]. Усі ці твори активно читалися американськими інтелектуалами і вже перетворювалися на практичне керівництво та словник "есенцій", канонізованих цитат і тропів при створенні памфлетів і політичних творів часів Війни за незалежність [21] (це не виключало банальної, подекуди комічної поверховості [4, с. 29]).

Античний спадок, що супроводжував американського інтелектуала XVIII ст., транспонувався з метрополії; на рівні тривіальної доступності, поширеності джерел задавалися горизонти й акценти в античній історії та доробку греків і римлян [4, с. 29–31]. Однак заданість вектора Англією не означає, що американським колоністам бракувало оригінальності: їхня своєрідність розкривалася оперуванням концептів, їхнім поєднанням та тлумаченням, тобто "інтерпретаційною гнучкістю". Не слід також зводити роль античності в американській дійсності лише до низки промовистих символів [4, с. 30–31] або загальноживаної "орнаменталізації" (Ч. Мюллет [12, с. 4]). В американській дійсності античність була не тільки риторичним прийомом, але визначала цінності та патерни поведінки [26, с. 49; 27, с. 79]. Приклад Дж. Адамса – лише один із небагатьох, хоча й достатньо яскравих,

щоб продемонструвати цю просту ідею. З огляду на подібну мету, у статті розглянемо взаємовідносини Дж. Адамса з античністю на трьох рівнях: етичному, естетичному та політичному.

Аспект етичний розгортається навколо концепції "добродетельності" та супутній їй "фами". Сприйняття авторитетної для американських інтелектуалів категорії "фами" Дж. Адамса було достатньо амбівалентним, що проходить лейтмотивом через усі його особисті щоденники. "Марнославство, яке я усвідомлюю, – мій кардинальний порок та моя кардинальна дурість" [22, с. 396]. "Я відчуваю занепокоєння, думаючи про знання та славу. Мною володіє страх презирства..., потужний потяг до винятковості" [8, с. 508]. Протягом усього життя Дж. Адамса турбувало співвідношення глорії та добродетельності [22, с. 393–398], баланс між прагненням до виділення та незацікавленістю ("disinterestedness") (про останню – див. Дж. Дигінса [7, с. 18–48] та М. Селлерса [24, с. 22–29]).

Щоб зрозуміти, якщо можна так сказати, екзистенційне напруження – різку поляризованість цих моделей поведінки для новоспечених пасинків англійської цивілізації, слід звернутися до античності, якій належало авторство концепції "добродетельності" (virtus – для римлян, arete – для греків); цікавість не тільки у нас, але й у англійських просвітителів викликала її конкретна іпостась – суспільна добродетельність [24, с. 23]. Концепція етичної добродетельності в античності ґрунтується на аристотелівській ідеї "суспільності" буття людини (Aristot. Pol., I, 1, 1253a9,12) і держави як ентелехії, тобто найвищого блага для людини (Aristot. Pol., I, 1, 1252a1). Арістотель вірив, що людина за своєю природою перевершує тварину тому, що може поступатися власними інтересами заради загального блага громади (Aristot. Pol. I, 1, 1253a35) [2, с. 179–180]. Віра у людську природу була яскраво вираженою в Цицерона, популярність та повага до якого – беззаперечний факт для американців XVIII ст. [12, с. 4; 13, с. 65–66]: "...природа наділила людину настільки великим прагненням чинити доблесно і настільки великою схильністю служити загальному благу, що сила ця брала гору над усіма принадами насолоди і дозвілля" (Cic. De Re Republica. I. I, 1). Навіть людська "воля" (voluntas) Цицерона відносилася до хороших станів або почуттів, оскільки спрямовувала тільки до блага [17, с. 71].

Дж. Адамс однак, засновуючись на положеннях кальвінізму [7, с. 71], переосмислює людину такою, що не володіє ніякою особливою "доблесною" природою, вона схильна та спроможна до зла через свої пристрасті: "гордість", "марнославство", "тягу до винятковості" (passion for distinction) [23, с. 106; 25, с. 181–184], і навіть американці – не виключення [26, с. 569–574]. Це твердження стало підґрунтям антагонізму з античними розмірковуваннями про людину, пристрасті та "загальне благо". Так, особливим нападкам пристрасті (розкіш ("luxuria"), корисливість ("avaritia"), розбещеність ("corruption")) піддавалися у творах римських класиків I ст. до н. е. – II ст. н. е., які вважали їх патологією, радше відхиленням від природної поведінки, ніж загальним правилом, саме у них крилася причина занепаду Республіки та втрати свободи ("libertas") (Liv., Praefatio, 11–12; Tac. Ann. I, 2; II, 25, 69; Sallust. Bellum Jugurthinum, XLI, 1–3). Свідомо або ж напівсвідомо вони перекукувалися з Аристотелем: "адже бажаним (αγαπτητον) є [благі] й однієї людини, але прекрасніше і божественніше [благі] народові і державі" (Aristot. Ethica Nicomachea, II, 1094b, 10). Саме на цьому постулаті сформувався класичний республіканізм в Англії XVII–XVIII ст. [7, с. 19–20; 24, с. 24],

ця ж догма звучала по всіх кутах в період Американської революції [14, с. 49; 26, с. 68-69]. Інтерес до власних справ, будь-який прояв "тяги до винятковості" вважався злочином проти держави, законів та свободи [18, с. 99-101]. Поряд з цим антична концепція слави (вона ж fama) невідступно замикалася навколо полісу-общини та діяльності на його користь (від прославлення на спортивних змаганнях до смерті в бою) [1, с. 45-46, 50]. Подібно до Цинцинната (Liv. III, 20, 5; 21, 4), громадяни приходили на поклик громадянського обов'язку і з тією ж легкістю поверталися до звичайного життя, не обтяжені тягарем пристрастей та амбіцій.

Але для Дж. Адамса всі люди "того ж клею, того ж розуму та тіла" [5], вони володіють пороками, бажають бути "оціненими, прославленими, шанованими" [22, с. 409; 25, с. 181-182], а його власні коливання (див. вище) лише віддзеркалюють цю недосконалість людської натури. Тому не доброчесною від природи натурою людей створюється держава, а, навпаки, доброчесний (virtuous) устрій держави наповнює порочних людей чеснотою, спрямовує їх до блага. Таким єдиним доброчесним устроєм мала стати республіка – такий собі "регулятор пристрастей" [25, с. 185]. Такий погляд давав можливість реабілітувати фаму, як щось більш близьке до людської природи, приватне та особисте, а не тільки публічне [22, с. 409]. Хоча в силу різного виховання, талантів та знань не для всіх можливе обрання до державних органів, але намагалися тепер міг кожен і спрага до слави не піддавалася у Дж. Адамса нищівному осуду як колись у віршику газети в Нью-Джерсі (1778): "...ніяких змагань *божевільна* амбіція не почне" [26, с. 55]. Відхід від форми античної фами був би для Дж. Адамса нонсенсом – вона все ще пов'язана з участю в управлінні державою, там набуває свого найяскравішого прояву і здобувається. Але вона демократизувалася, а егоїстичний етос став потенціальним двигуном зусиль людини на користь всього суспільства, досягнення спільного добробуту, навіть якщо першочерговим мотивом було здобуття власної слави [25, с. 183]. З іншого боку, зняття з людини тягаря "незацікавленості" стало *modus vivendi* як для особистої розщепленості Дж. Адамса, так і для пристрастей "найбільш жадібної нації, яка колись існувала" [25, с. 184]. Дж. Адамс також вірив, що держава має заохочувати своїх громадян до високоморальної поведінки титулами та нагородами [2, с. 205], щоб не повторювати помилок Римської республіки, де магістратури з їхньою неоплатністю лише створили "приховану корумпованість" людської природи під зовнішнім лоском чесноти [22, с. 406]. Будучи віце-президентом, Дж. Адамс запропонував упровадження титулатур, однак негативні конотації з королем та придворною камарильєю звели його зусилля нанівець, а єдиним титулом, якого він домогся, був його власний – Його Округлість (His Rotundity) [22, с. 410-412; 23, с. 16-17; 25, с. 200].

Античність для Дж. Адамса могла бути й тим, чим вона була для Дж. Кітса, англійського поета початку XIX ст., який у своїй "Оді грецькій вазі" (1819) так описав німе звернення уламку античності до світу: "у прекрасному – правда, у правді – краса" (V). Таку правдиву красу бачить Дж. Адамс, коли пише своєму сину (1781): "У компанії з Саллюстієм, Цицероном, Тацитом і Лівієм ти навчишся *мудрості і чесноти*. Ти побачиш їх в усій красі, яку можуть дати мова та уява..." [25, с. 178]. Тут "навчишся" тісно переплітається з "побачиш красу" – очевидно, для Дж. Адамса вони виступали у нерозривному когнітивному тандемі стосовно цієї низки авторів.

Однак для того, щоб препарувати зміст туманного "навчишся" та естетичного сприйняття античності Дж. Адамсом, звернемося до двох прикладів. Так, прочитавши "Державу" Платона, Дж. Адамс писав Т. Джефферсону (1814): "Моє розчарування було великим, мій подив ще більший, моя відраза шокуючою. Тільки про дві речі я дізнався з цього твору. Перше, що ідеї Франкліна... були запозичені у Платона; друга, чхання – ліки від ікання" [16, с. 94]. Але він вивчав Платона з аналогічною властивістю йому сумнінності та епістемологічною цікавістю до античного спадку: замітки на полях його примірника – найкращий тому доказ [16, с. 95-96]. З іншого боку, у переписці з тим же Т. Джефферсоном він згадує Феогніда, грецького поета VI-V ст. до н.е., якого коментує наступними словами: "Наука, мораль, філософія, християнство – усі вони, чи просунули вперед, чи вдосконалили, чи просвітили людство краще за нього?" [16, с. 94]. Очевидно, що в першому випадку отримання знань можливе лише на рівні вихоплення окремих фактів, корисних риторичних прийомів або поодиноких теоретичних узагальнень: загальна концепція і риторика Платона про державу були неприйнятні для Дж. Адамса [2, с. 156-175] як прихильника змішаного правління та балансу між гілками влади. Елегії Феогніда представлялися яскравим контрастом: своєрідний підручник з моралі, де ліричний сум представника еліти, що занепадає, наstownує Феогніда на роздуми про вічне та критику всіх, хто не належить до аристократії. Мотиви явно наближені до зартикульованих Дж. Адамсом положень щодо фами, доброчесності та існування чіткого розподілу людей на багатих та бідних, аристократію та інших [23, с. 16, 106-107; 25, с. 187-188]. Феогнід підіймав завісу над філософськими та моральними істинами, дозволяв доторкнутися й до внутрішньої, не тільки формальної краси. Почуття естетичного задоволення античним твором як цілістю, яке не підкріплене корисністю не тільки для розуму, але й для набування, виховання етосу, не має цінності для Дж. Адамса. Опосередковано це підтверджується рідкісними згадками Платона [4, с. 29-30; 25, с. 178], навіть з поетів він частіше цитує твори, що не позбавлені морального звучання ("Сатири" Горация, а не ліричні твори [16, с. 95]).

Не слід плутати відчуття прекрасного від концепції як цілісного і завершеного з чутливістю до окремих вишуканих фігур і прийомів (як, наприклад, любов Дж. Адамса до "мotto" з Вергілія "Sic vos non vobis mellificatis apes" ("Так ви не для себе збираєте мед, бджоли") [16, с. 93]) – це скоріше відноситься до захоплення Дж. Адамса риторичною майстерністю. Дж. Адамс виказує скептицизм щодо сучасної йому ораторської майстерності (1802): "Ораторство у цей вік?... Вічна тиша! Непроникна таємниця! Глибока підступність! Ось ці таланти та чесноти тріумфують у наш час". Навіть античності не дано було цінувати своїх героїв, яким не пощастило жити в перехідні епохи: "Демосфен та Цицерон, двоє неперевершених майстрів, померли мучениками за свою досконалість" [8, с. 511-512]. Античність тісно перепліталася з постаттю "оратора-державця" (слід пригадати специфіку освіти у коледжах, яку пройшов Дж. Адамс; саме тут його красномовність була помічена вперше [9, с. 28]), риторичний доробок Риму та Греції ніби ставав перспективою, глибиною, виловлені з якої образи та фігури ставали для Дж. Адамса мірилом та критерієм прекрасного. Тому 5 березня 1770 р. він захищає британських солдат після "Бостонської різанини", наслідуючи стиль та аргументацію Цицерона (Cic. Pro Milone, Pro Flacco) [12, с. 5-6], а в есеях "Новоанглійця" використовує аргументацію з "Першої промови проти Катиліни". Похвали заслуговувала

"Історія війни та незалежності США" Ч. Ботта через те, що той, як і античні історики, створював діалоги та ораторські промови для державних діячів [8, с. 511]. Дж. Адамс пишається власною красномовністю (з особливою яскравістю це проявляється в "Автобіографії", як справедливо помітив Дж. Фаррелл), часто зображуючи свої дебати з батьками-засновниками як справжні словесні баталії: коли "ніхто не підвівся, щоб відповісти йому, я вирішив говорити" (No man rose to answer him, I determined to speak) [8, с. 516–517, 519–520]. Особливою гордістю відмічена згадка Дж. Адамса про обрання Дж. Вашингтона головнокомандуючим американських військ – саме його промова стала вирішальною для цього рішення [8, с. 515–516]. У такій прихильності до ораторства, патетичних формулювань та апології красномовству слід бачити дещо більше, ніж просто потяг до позування та тривіальної гіперболізації власного значення у будь-яких знакових подіях. Як влучно виразився Я. Ассман, рецепція завжди містить не тільки критерій прекрасного, але й ствердження цінностей: класика в такому розумінні набуває життєорганізуючого, орієнтуючого змісту [3, с. 128]. Саме у поєднанні критерію та орієнтиру, цінності, з'являється фігура "оратора-державця", яскравим прикладом чого слугує "Цицероніанська парадигма" – як її назвав Дж. Фаррелл – спроба Дж. Адамса наслідувати Цицерона з одночасним ототожненням себе з ним [8, с. 506–507, 512, 521, 522–524, 526; 13, с. 65; 14, с. 46, 50; 18, с. 40]. Для Дж. Адамса Цицерон – найвеличніший громадянин та філософ всіх віків [11, с. 4; 13, с. 48; 17, с. 36], його життєвий шлях – відповідь на питання "Як треба робити?", щоб здобути славу та визнання на користь своїй державі [8, с. 508; 12, с. 5]. Якщо в юності Дж. Адамс бачить себе таким, що ступає на шлях Цицерона, Демосфена та інших видатних ораторів, то з початком політичної кар'єри він починає себе ідентифікувати з останнім (звісно, у цьому був й елемент честолюбства з боку Дж. Адамса [8, с. 520], але ми можемо це йому пробачити з огляду на ту самодисципліну, якій він постійно себе піддавав [22, с. 395–401]). Уже після свого президентського строку (1797–1801) Дж. Адамс проводить прямі паралелі між трагедією Цицерона та власними невдачами:

"Я не помру повністю неоплаканим. Цицерона обезславлювали, на нього зводили наклепи, ображали його гідності... Його переслідували та катували всі партії та всі фракції, і це за його найбільш добродетельні та величні дії... Зневажений, понівечений та спровокований який я є, я соромлюся слідувати Римлянину і казати цим моїм недоброзичливцям, що якщо б я не писав і не говорив... Ця країна ніколи б не була незалежною" [8, с. 523].

Дж. Адамс вважав себе Американським Цицероном [8, с. 520] також тому, що знаходив у ньому ті самі риси, від яких намагався відмежуватися – марнославство. Його він пояснює або наївністю [14, с. 50], або "усвідомленням заслуг" ("consciousness of merit") [8, с. 522–523]. Останнє перегукується з його переосмисленням фамі, яка допускається у випадку її спрямованості на служіння державі (Дж. Адамс цінував Цицерона саме за його послідовне служіння справі республіки [8, с. 522–524; 14, с. 49; 18, с. 91]). Деяка залежність, зацикленість на ораторстві, що наштовхнулася на сучасність доби Американської революції (де скоріше у пошані були короткі промови та швидкі дії) приводить Дж. Адамса до сумного висновку розриву спадкоємності: "Прикладів Вашингтона, Франкліна й Джефферсона достатньо, щоб продемонструвати, як публічні мовчанка та стриманість

можуть бути дієвіші за ораторство й аргументацію" [8, с. 518]. Постать оратора і його красномовне мистецтво для Дж. Адамса особливо прекрасні тому, що оратори для античності вважалися лідерами (Dem. XVIII, 320), захисниками та радниками народу в критичні моменти; у своїй "Автобіографії" він створив для себе аналогічний портрет американського патріота-оратора [8, с. 507, 510, 520]. У цьому знову проявляється розуміння античного спадку *прекрасним* через суспільну користь, обов'язкову його цінність орієнтуючу, але, з іншого боку, як у випадку з Цицероном, це й не виключало мотивів особистого здобуття фамі. Власне, "Цицероніанська парадигма" є тим самим підтвердженням античності як натхненника патерну поведінки, творення рольової моделі, відчуті не лише на формальному рівні, але такої, впливи якої невідривні від особистих переконань, прагнень до слави та до досягнення ідеалу.

Можна побачити, як дуже тісно античність в її етичних та естетичних вимірах наближається до політичної теорії Дж. Адамса, основна ідея якої полягала у встановленні збалансованої змішаної форми правління [18, с. 36–39; 19, с. 2; 20, с. 67; 23, с. 16, 49; 25, с. 186–190, 193]. Концепцію "змішаної форми правління" такою, якою її хотів бачити Дж. Адамс, ідеально сформулював Лінкольн (1785): "баланс передбачає три речі: дві чаші терезів та руку, що їх тримає" [25, с. 187]. Саме з такими акцентами, де чаші терезів презентують дві палати Конгресу, а сильна виконавча влада підтримує рівновагу між ними, Дж. Адамс хотів би бачити американську дійсність, але через це став лише "ворогом моєї країни", як він сам з гіркотою писав у 1815 р. [8, с. 506].

Таким балансом за тодішньою політичною думкою вігів володіла власне Британська монархія [19, с. 2; 25, с. 185]. Кожна гілка влади (король, Палата лордів та Палата громад) возвеличувалася за її незалежність, будь-яка втрата свободи дій однією з них приводила до звинувачень у збезчещенні правління, особливо якщо справа стосувалася короля. Великобританія вважалася республікою, оскільки "король, Палата лордів і Палата громад стримували один одного" (Т. Вентворт), слугуючи загальному благу, що наближало британську систему правління радше до "співдружності", стану загального добробуту (commonwealth), ніж до монархії [24, с. 17]. Власне, Дж. Адамс звернувся до античності, щоб очистити успадковану американцями колоніальну систему від суто англійських консервативно-аристократичних домішок. Основні твори, у яких він пояснював свою позицію це: "Думки про керування" (1776), Массачусетська Конституція (1780), "На захист Конституцій урядової влади в Сполучених Штатах Америки" (1787–1788) (стала багато в чому базою для Конституції [22, с. 16]) і "Коментар до Давіла" (1790–1791).

Ще Платон робив припущення, що ідеальним правлінням буде поєднання влади "одного", "декількох" та "багатьох" (Plat. Pol. 291d–303c; De Legibus, 756e–757a, 832c), а Аристотель пропонував ідею "змішаної" форми правління (Aristot. Pol. III, 7; IV) [16, с. 96]. Для Дж. Адамса важливим було забезпечити згоду та баланс між трьома формами правління – монархією, аристократією та демократією, що мали утворити концептуальний синтез – "змішану" форму, республіку: "три різні стани людей, які у власних інтересах (bound by their interests) контролюють один одного та стережуть закони" [5]. Суттєвим був приклад Риму, оскільки греки так і не спромоглися створити єдину державу, а лише загрузли в міжусобицях та підкорилися охлосу [16, с. 96; 18, с. 36, 37]. За змістом Дж. Адамс спирався на праці Полібія (Polyb. VI,

5–18) і його ідейного наступника Цицерона [18, с. 38; 19, с. 2]. Три античні форми в чистому вигляді утворювали синтез у законодавчій гілці влади: демократія була представлена асамблеєю (Палата представників), аристократія – Сенатом, а монархія – президентом. Важливо також зазначити, що Дж. Адамс вважав, що ці три стани або ж форми влади "мають незмінні корені в природі" [5]: усі люди, що живуть у суспільстві, неминуче поділяються на багатих ("природну аристократію") і бідних [23, с. 106–107; 25, с. 182, 186]. Аристократичні й демократичні елементи постійно знаходилися в ендемічному антагонізмі, а сильний монархічний елемент (президент) мав їх контролювати [25, с. 188–190; 26, с. 578]. Тому тиранія виникає там, де порушується гармонія, незалежно від того, хто зосереджує всю владу у руках – один, декілька або багато [20, с. 44, 67]. Усі три форми правління мали право абсолютного вето у законодавчій гілці влади, взаємно контролюючи свою діяльність [18, с. 35, 36, 38]. Тільки такий розподіл керувався "розумом та природним порядком", захищаючи "свободу, власність та безпеку людей" [18, с. 38; 25, с. 190]. 19 березня 1776 р. у листі до своєї дружини Абігейл Дж. Адамс залишив зауваження щодо "Здорового глузду" Т. Пейна – праці, у якій автор відмовився від системи протизваг та трьох гілок влади: "У цього письменника добріша рука на стягнення країни вниз, ніж на її будівництво" [27, с. 45] – критика, характерна та очікувана для нашого послідовного адепта балансу трьох форм правління.

Дж. Адамс також виокремлював судову гілку влади [18, с. 36]. За її виділенням стояв принцип "закони, а не люди, мають керувати" ("laws, and not men, should govern"), оформлений в працях Аристотеля (Aristot. Pol. III. 16, 1287a8–32), Тацита, Лівія (Liv. II, 1) і Цицерона. Ідея верховенства, супрематії закону тісно переплітається з поняттями республіки (змішана форма), свободи та загального блага (подібно до Цицерона [20, с. 43–46]). Дж. Адамс, власне, цитує Цицерона у його визначенні республіки: "Республіка – власність людей, але тільки коли вони об'єднані почуттям справедливості (juris consensus) та взаємодопомоги заради спільного блага" (Cic. De Re Republica, I, XXV, 39). Відповідно до цієї максими вибудовувалося кореневе твердження всієї політичної філософії Дж. Адамса: "не може бути правління законів без балансу, та... не може бути балансу без трьох станів; і навіть три стани ніколи не зможуть збалансувати один одного, якщо кожен з них не незалежний та не абсолютний в своїй владі" [5]. Будь-яке порушення закону призводить до втрати балансу, аналогічно – втрата балансу неминує викликає нехтування законами (як із Цезарем) [18, с. 38]. Закон – це гарант свободи, захищеності людей та їхньої приватної власності від зазіхань з боку держави (оскільки республіка – це власність людей, то це розповсюджується і на приватну власність як невід'ємне право людини [20, с. 69]). Але закон ніколи повністю не стає власністю людей: люди лише мають свою частку в верховному правлінні, але не можуть бути носієм суверенітету [25, с. 192–193, 197].

Означені принципи, що зводилися до цілісного політичного кредо, Дж. Адамс намагався втілити під час свого президентства (1797–1801). Пам'ятаючи, що людські права та свобода не можуть бути збережені без сильної виконавчої влади [25, с. 188, 199], він намагався посилити президента та федеральні інституції "Актом про підбурювання" (1798), який дозволяв федеральним структурам застосовувати закон проти критиків адміністрації [23, с. 19]. Утім, нічого, окрім незадоволення навіть

з боку найближчого оточення (А. Гамільтон, Дж. Маршалл), він не отримав, а в 1800 р. програв вибори. Як писав Бернштайн, "Дж. Адамса хвалили та критикували: хвалили за його роботу, критикували за його очевидну схильність до європейського типу думок, зокрема його відсутність ворожості до монархічного й аристократичного уряду" [23, с. 16]. Чи в праві ми казати, що Дж. Адамс був прихильником європейської політичної філософії? Очевидно, що так [18, с. 34; 25, с. 186]. Але чи плекала політична філософія Європи свої концепти з античності, починаючи з Відродження і Н. Макіавеллі? Безсумнівно. Тому його *idée fixe* – республіка як баланс трьох форм правління, трьох станів, де верховну силу мають не люди, а закони, багато в чому була спадкоємцем, хоча й вдосконаленим, але все ще наступником римської *res publica*.

Підсумовуючи, ми можемо зазначити, що античність в житті, творчості та діяльності Дж. Адамса була невіддільно пов'язана з політичною філософією: навіть в етичних, естетичних своїх проявах вона продовжує слугувати суспільному благу. Цим пояснюється взагалі фрагментарна уважність Дж. Адамса до мистецтва та філософії (власне онтології, гносеології) не тільки античності, але й сучасних йому авторів (у його домашній бібліотеці більшість творів були з історії або з права [6]). Однак, античність не була простим мелодійним звуком, поголос якого приємно чути, вона стала партитурою, керівництвом та вказівником, як у випадку з концепцією республіки та наслідування оратора. Вона слугувала й повчальним прикладом, її помилки стали застереженням американцям та самому Дж. Адамсу (принцип "незацікавленості" та занепад Римської республіки). Символічність та поверховість сприйняття античності у випадку Дж. Адамса не знаходять свого підтвердження. Утім, проблема рецепції античності залишається і буде залишатися актуальною, особливо з поступовим переглядом періоду "батьків-засновників" в історії США під новими кутами зору. Існує ще одна універсальна причина актуальності теми рецепції саме для США, сформульована Ж. Ле Гоффом: "майбутнє обумовлене минулим", і в цьому з ним важко не погодитися.

Список використаних джерел:

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / А. Ассман. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
2. Арентс Х. Между прошлым и будущим. Восемь упражнений в политической мысли / Х. Арентс. – М. : Изд-во ин-та Гайдара, 2014. – 416 с.
3. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
4. Бейлин Б. Идеологические истоки Американской революции / Б. Бейлин. – М. : Новое издательство, 2010. – 308 с.
5. Adams, J. A Defense of the Constitution of Government of the United States of America [Online] / J. Adams // Teaching American History. – 1786. – Retrieved from <http://teachingamericanhistory.org/library/document/a-defense-of-the-constitution-of-government-of-the-united-states-of-america/>.
6. Colbourn, T. The Lamp of Experience: Whig History and the intellectual origins of the American Revolution / T. Colbourn – Indianapolis : Liberty Fund, 1998. – 305 p.
7. Diggins, J. P. The Lost Soul of American Politics: Virtue, Self-Interest and the Foundation of Liberalism / J. P. Diggins – New York : Basic Books, Inc, 1984. – 430 p.
8. Farrell, J. M. John Adams's Autobiography: The Ciceronian Paradigm and the Quest for Fame / J. M. Farrell // The New England Quarterly. – 1989. – Vol. 62, No. 4. – Pp. 505–528.
9. Ferling, J. E. John Adams: A Life / J. E. Ferling. – Knoxville : University of Tennessee Press, 1992. – 560 p.
10. Kallendorf, C. W. A Companion to the Classical Tradition / Ed. by C. W. Kallendorf. – Oxford : Wiley-Blackwell, 2007. – 512 p.
11. Meckler, M. Classical Antiquity and the Politics of America: from George Washington to George W. Bush / M. Meckler. – Waco, Texas : Baylor University Press, 2006. – 231 p.
12. Morgan, W. "The laws are silent among arms": John Adams's Ciceronian inheritance [Online] / W. Morgan // Academia.edu. – Pp. 1–25. – Retrieved from https://www.academia.edu/38041995/_The_laws_are_silent_among_arms_John_Adams's_Ciceronian_Inheritance.

13. Rahe, P. A. Cicero and Republicanism in America [Online]/ P. A. Rahe // *Ciceroniana on line*. – 1994. – Vol. 8. – Pp. 63-78. – DOI: <http://dx.doi.org/10.13135/2532-5353/1280>.
14. Reinhold, M. The Influence of Cicero on John Adams [Online] / M. Reinhold // *Ciceroniana on line*. – 1994. – Vol. 8. – Pp. 45-51. – DOI: <http://dx.doi.org/10.13135/2532-5353/1278>.
15. Richard, C. J. *The Golden Age of the Classics in America* / C. J. Richard. – Cambridge, London : Harvard University Press, 2009. – 258 p.
16. Robathan, D. M. John Adams and the Classics / D. M. Robathan // *The New England Quarterly*. – 1946. – Vol. 19, No. 1. – Pp. 91-98.
17. Rosenwein, B. H. *Generations of Feeling: a History of Emotions, 600-1700* / B. H. Rosenwein. – Cambridge : Cambridge University Press, 2015. – 390 p.
18. Sellers, M. N. S. *American Republicanism. Roman ideology in the United State Constitution* / M. N. S. Sellers. – New York : New York University Press, 1994. – 349 p.
19. Sellers, M. N. S. *Classical Influences on the American Founding Fathers*. University of Baltimore School of Law Legal Studies Research Paper No. 2009-20 [Online] / M. N. S. Sellers // *Social Science Research Network*. – 2009. – Pp. 1-12. – Retrieved from: <https://ssrn.com/abstract=1437142>.
20. Sellers, M. N. S. *The Sacred Fire of Liberty: Republicanism, Liberalism and the Law* / M. N. S. Sellers. – Basingstoke: Palgrave Macmillan UK, 1998. – 201 p.
21. Shalev, E. *Ancient Masks, American Fathers: Classical Pseudonyms during the American Revolution and Early Republic* / E. Shalev // *Journal of the Early Republic*. – 2003. – Vol. 23, No. 2. – Pp. 151-172.
22. Trees, A. John Adams and the Problem of Virtue / A. Trees // *Journal of the Early Republic*. – 2001. – Vol. 21, No. 3. – Pp. 393-412.
23. Waldstreicher, D. *A Companion to John Adams and John Quincy Adams* / Ed. by David Waldstreicher. – Wiley-Blackwell, 2013. – 600 p.
24. Wood, G. S. *Classical Republicanism and the American Revolution* / G. S. Wood // *Chicago-Kent Law Review*. – 1990. – Vol. 66, Iss. 1. – Pp. 13-38.
25. Wood, G. S. *Revolutionary Characters: What Made the Founders Different* / G. S. Wood. – New York : Penguin Press, 2006. – 321 p.
26. Wood, G. S. *The Creation of the American Republic, 1776-1787* / G. S. Wood. – Chapel Hill : University of North Carolina Press, 1969. – 675 p.
27. Wood, G. S. *The Idea of America: Reflections on the Birth of the United States* / G. S. Wood. – New York : Penguin Press, 2011. – 335 p.

References:

1. ASSMAN, A. (2012). *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiaty*. [Spaces of Memory. Forms and Transformations of Cultural Memory]. Kyiv: Nika-Tsentr. [In Ukrainian]
2. ARENDT, X. (2014). *Mezhdru proshlym i budushim. Vosem' uprazhnenij v politicheskoy mysli*. [Between the Past and the Future. Eight Exercises in Political Thought]. Moscow: Izdatel'stvo instituta Gajdara. [In Russian]
3. ASSMAN, Ya. (2004). *Kul'turnaja pamjat': Pis'mo, pamjat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokix kul'turax drevnosti*. [Cultural Memory: Letter, Memory of the Past and Political Identity in the High Cultures of Antiquity]. Moscow: Jazyki slavjanskij kul'tury. [In Russian]
4. BEJLIN, B. (2010). *Ideologicheskie istoki Amerikanskoy revolyucii*. [The Ideological Origins of the American Revolution]. Moscow: Novoe izdatel'stvo. [In Russian]
5. ADAMS, J. (1786). *A Defense of the Constitution of Government of the United States of America*. [Online]. *Teaching American History*. Retrieved from <http://teachingamericanhistory.org/library/document/a-defense-of-the-constitution-of-government-of-the-united-states-of-america/>.

6. COLBOURN, T. (1998). *The Lamp of Experience: Whig History and the Intellectual Origins of the American Revolution*. Indianapolis: Liberty Fund.
7. DIGGINS, J. P. (1984). *The Lost Soul of American Politics: Virtue, Self-Interest and the Foundation of Liberalism*. New York: Basic Books, Inc.
8. FARRELL, J. M. (1989). John Adams's Autobiography: The Ciceronian Paradigm and the Quest for Fame. *The New England Quarterly*, 62(4), 505-528.
9. FERLING, J. E. (1992). *John Adams: A Life*. Knoxville: University of Tennessee Press.
10. KALLENDORF, C. W. (Ed.). (2007). *A Companion to the Classical Tradition*. Oxford: Wiley-Blackwell.
11. MECKLER, M. (2006). *Classical Antiquity and the Politics of America: from George Washington to George W. Bush*. Waco, Texas: Baylor University Press.
12. MORGAN, W. "The laws are silent among arms": John Adams's *Ciceronian inheritance*. [Online]. Retrieved from https://www.academia.edu/38041995/The_laws_are_silent_among_arms_John_Adams_Ciceronian_inheritance.
13. RAHE, P. A. (1994). Cicero and Republicanism in America. [Online]. *Ciceroniana on line*, Vol. 8, 63-78. DOI: <http://dx.doi.org/10.13135/2532-5353/1280>.
14. REINHOLD, M. (1994). The Influence of Cicero on John Adams. [Online]. *Ciceroniana on line*, Vol. 8, 45-51. DOI: <http://dx.doi.org/10.13135/2532-5353/1278>.
15. RICHARD, C. J. (2009). *The Golden Age of the Classics in America*. Cambridge, London: Harvard University Press.
16. ROBATHAN, D. M. (1946). John Adams and the Classics. *The New England Quarterly*, 19(1), 91-98.
17. ROSENWEIN, B. H. (2015). *Generations of Feeling: A History of Emotions, 600-1700*. Cambridge: Cambridge University Press.
18. SELLERS, M. N. S. (1994). *American Republicanism. Roman ideology in the United State Constitution*. New York: New York University Press.
19. SELLERS, M. N. S. (2009). *Classical Influences on the American Founding Fathers*. University of Baltimore School of Law Legal Studies Research Paper No. 2009-20. [Online]. Retrieved from: <https://ssrn.com/abstract=1437142>.
20. SELLERS, M. N. S. (1998). *The Sacred Fire of Liberty: Republicanism, Liberalism and the Law*. Basingstoke: Palgrave Macmillan UK.
21. SHALEV, E. (2003). Ancient Masks, American Fathers: Classical Pseudonyms during the American Revolution and Early Republic. *Journal of the Early Republic*, 23(2), 151-172.
22. TREES, A. (2001). John Adams and the Problem of Virtue. *Journal of the Early Republic*, 21(3), 393-412.
23. WALDSTREICHER, D. (Ed.). (2013). *A Companion to John Adams and John Quincy Adams*. Wiley-Blackwell.
24. WOOD, G. S. (1990). Classical Republicanism and the American Revolution. *Chicago-Kent Law Review*, 66(1), 13-38.
25. WOOD, G. S. (2006). *Revolutionary Characters: What Made the Founders Different*. New York: Penguin Press.
26. WOOD, G. S. (1969). *The Creation of the American Republic, 1776-1787*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
27. WOOD, G. S. (2011). *The Idea of America: Reflections on the Birth of the United States*. New York: Penguin Press.

Надійшла до редколегії 23.01.19

A. Morozova, Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ANTIQUITY AND JOHN ADAMS: ETHICS, AESTHETICS, POLITICS

This article examines the place of antiquity in the sociocultural and political realities of the United States of America during the period of the American Revolution and the first years of the republic on the example of the second President of the United States John Adams. Particularly, it investigates the constructive role of classical antiquity in the formation of moral, aesthetic, and political views and values of John Adams. Historical and sociocultural conditionality of the Greco-Roman legacy in the American colonies is considered as well as the influence of these conditions on John Adams and his perception of ancient Greeks and Romans heritage. The impact of antiquity on the ethical constructs of John Adams is grounded on the ethical category of "virtue" and its reconsideration along with the rehabilitation and democratization of "fame". The aesthetic position of John Adams towards the classical antiquity is based on the principles of the understanding beautiful as rationally and ethically useful. An important role in the comprehension of this attitude to antiquity is displayed by the inclination of John Adams to idealize the figure of the "orator-patriot" and, in particular, the figure of Cicero. The political ideas of John Adams and their connection with antiquity are revealed through the concept of a republican form of government as the balance of the three classes and the supremacy of laws. On the basis of the analyzed material, the purely symbolic, superficial character of the connection between John Adams and the ancient heritage was refuted and its organizing, life-oriented core was indicated.

Key words: antiquity, John Adams, Roman republic, fame, virtue, oratory, Cicero, law, checks and balances.

УДК 94:323.2+316.422+299.512(510)
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.140.10>

В. Чжен, асп.
ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України", Київ, Україна
ORCID: 0000-0001-5010-8894

КОНФУЦІАНСЬКІ ПРИНЦИПИ В ПРАКТИЦІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В ПЕРІОД "РЕФОРМ І ВІДКРИТОСТІ"

Виявлено історичні етапи застосування конфуціанських принципів у системі державного управління КНР у період реформ і відкритості та його позитивні наслідки здійснюваних модернізаційних перетворень. Показано, що звернення до конфуціанства як історично традиційної для китайського суспільства ідеологічної й ціннісно-світоглядної системи спричинене невідповідністю збереженої офіційної марксистської ідеології сучасним потребам розвитку й модернізації суспільства. Застосування конфуціанських ідей у практиці державного управління послугувало ефективним щепленням проти можливого в умовах функціонування ринку поширення західних, ліберальних цінностей та пов'язаного з тим формування окремого від держави громадянського суспільства. Воно також послугувало ефективним інструментом забезпечення соціальної стабільності в транзитивний період. Наслідком того стало посилення соціальної мобілізації населення КНР та консолідації китайського суспільства.

Ключові слова: Китай, період реформ і відкритості, державне управління, конфуціанство, модернізація.

Проблема модернізації та соціально-економічного розвитку сучасного Китаю в останні десятиліття, з моменту переходу керівництва країни до започаткованого Ден Сяопіном курсу, що отримав назву "реформ і відкритості", привертає пильну увагу дослідників усього світу. І справа тут далеко не в тім, що Китай – найбільша держава у світі за чисельністю населення й займає територію, яка охоплює цілий субконтинент. Подив усієї світової спільноти викликають ті досягнення, яких домогся Китай за період проведення політики реформ і відкритості, розпочатої 1978 р. Динамічний і системний соціально-економічний розвиток Китаю в останні 40 років вивів країну у світові лідери. Економіка КНР з 2016 р. посідає друге місце у світі (після США) за номінальним ВВП (11,938 трлн дол. США у 2017 р.) і перше – за ВВП за паритетом купівельної спроможності (з 2014 р.). І хоча за підсумками 2018 р. показник зростання ВВП Китаю став найгіршим за останні 28 років [5] (за оцінками фахівців, ВВП Китаю за підсумками трьох кварталів 2018 р. становить 65,09 трлн юанів, що дає річний показник темпів росту в 6,7% [20]; для порівняння: у 2012 р. – 7,7%, у 2010 – 10,4% [21]), цей показник все одно перевищує прогнозований і не заважає країні зберігати світове лідерство за темпами розвитку. За поширеними прогнозами експертів, "ВВП Китаю протягом наступних 10 років перевищить ВВП США в абсолютному вимірі" [26, с. 36]. Ще у 2006 р. лауреат Нобелівської премії з економіки Дуглас Норт стверджував: "Жодна зі стандартних моделей економічного розвитку не може пояснити, що відбувається в Китаї" [22, с. 24]. За висновком Р.О. Медведєва, зробленим у 2012 р., "30 років безперервного і швидкого зростання такої великої країни, як Китай, що не зупинилося ні під час локальних, регіональних і всяких інших криз 1980–1990-х рр., ні під час нинішньої світової економічної і фінансової кризи, – такої картини історії й економісти ще не бачили ні у XX, ні тим більше в XIX або XVIII століттях" [11, с. 101]. А отже, дослідження "китайського дива" – складників, чинників і закономірностей такої ефективної та стрімкої модернізації величезної азіатської країни, що досі не відмовилася від соціалістичного шляху розвитку, є і ще довго залишатиметься актуальним.

Дослідженню природи й характеру модернізаційних процесів у сучасному Китаї присвячені численні роботи науковців різних галузей і напрямів. Серед китайських авторів, що активно звертаються до цієї проблематики, слід назвати, передусім, Ван Цземіня, Цай Сяньвея, Хе Цінляня, Ма Хуна, Чжан Вейміна, Лю Індзі, Лю Чогуана,

Ін Денсяна та ін. Велике значення для дослідження суспільних перетворень у Китаю в зазначений період мають праці самого Ден Сяопіна [3; 4].

Інтенсивний розвиток економіки країни викликав інтерес і до системного вивчення всіх сторін життєдіяльності суспільства, до духовної спадщини народу й однієї з найважливіших його засад – конфуціанства, яке для країн Східної Азії взагалі й Китаю зокрема є своєрідним цивілізаційним кодом, що детермінує всі сторони соціального життя. Як відзначають дослідники, цілеспрямоване повернення конфуціанських принципів у суспільне життя та звернення до них у практиці державного управління зіграло не останню роль в успішності процесів модернізаційного розвитку Китаю. На думку О. В. Шубаро, засадничий для етичного й політичного конфуціанства принцип ієрархічного суспільного устрою, втілений у збереженні до сьогодні "ієрархічності китайської моделі управління, багато в чому сприяв китайському "економічному диву", оскільки дисциплінованість робочої сили, готовність китайців покірливо зносити нестатки й виконувати накази стали чинниками, що забезпечили політичну стабільність і високу виробничу дисципліну" [28, с. 16]. Розгляду значення та впливу конфуціанства на розвиток Китаю, у тому числі – у зазначений період, присвячена чимала кількість публікацій як у самому Китаї, так і в західному світі, а також в Україні [6; 17; 19] та країнах пострадянського простору [9; 11; 28]. У самому Китаї з року в рік зростає кількість досліджень трансформації конфуціанства в сучасну добу: із різних підходів і в рамках різних наукових напрямів до аналізу цього явища звертаються Ду Веймін, Фан Келі, Лі Цзехоу, Ван Цзюньжень, Вей Чжентун, Го Ціюн, Лінь Госюнь, Лю Дунчао, Мяо Жуньтянь, Се Сяодун, Цзи Баочен, Цзян Цін, Чжан Тао, Чжан Яньцяо, Чень Лай, Юй Інші, Ян Сяньцзюй, Ян Чаомін, Сун Лілін. Разом із тим, стверджуючи беззаперечний вплив конфуціанства на модернізаційні процеси в КНР, синологи досі не здійснили комплексного дослідження форм і способів впливу конфуціанських принципів на соціально-економічний розвиток Китаю в історичному контексті та застосування їх у практиці державного управління в період реформ і відкритості.

Метою нашої роботи є виявлення застосування конфуціанських принципів у системі державного управління КНР та способів їхнього впливу на особливості модернізаційних процесів у період реформ і відкритості. Реалізація цієї мети потребує розв'язання таких завдань: аналізу соціально-економічних і політичних чинників, що спричинили потребу в корекції державної ідеології в пе-

ріод реформ і відкритості; виокремлення основних світоглядних та морально-етичних концептів і понять, запозичених політичною елітою КНР з арсеналу конфуціанства; виявлення застосування конфуціанських положень у партійних документах та виступах державних лідерів КНР; установлення зв'язку між конфуціанством, політичними потребами КПК та модернізаційними процесами в період реформ і відкритості.

Реформи, що розпочалися в Китаї наприкінці 1970-х рр. XX ст. з ініціатииви Ден Сяопіна, викликають багато суперечок. Дискутуються питання, чи буде їхнім кінцевим результатом залучення країни до капіталістичного світу американсько-європейського зразка, або ж Китай, як це підкреслюють його керівники, завдяки реформам зуміє довести можливість втілення соціалістичних ідей і здійснить ті ідеали марксизму, які зазнали краху в СРСР і країнах Східної Європи. Очевидним залишається одне – соціально-економічні перетворення в Китаї не вписуються в рамки ані класичного марксизму, ані буржуазних уявлень про розвиток суспільства. У Китаї в процесі реформ іде інтенсивний пошук власного, національного шляху розвитку.

Ідея модернізації в Китаї виношувалася вже давно і вперше вона була висловлена ще в 1957 р. Мао Цзедун. Тоді серед основних модернізаційних завдань фігурувала побудова "сучасної модернізованої промисловості і сільського господарства, науки, культури" [13, с. 226]. Закінчилася така "модернізація" за сценарієм великого Мао "великим стрибком", "культурною революцією" і хунвейбінами.

Удруге цілі модернізації були проголошені Чжоу Еньлаєм у 1964 р. у доповіді на сесії Всекитайських Зборів Народних представників. Він пропонував чотири її напрями: "до кінця століття побудувати державу, у якій буде модернізоване сільське господарство, промисловість, оборона і науково-технічний потенціал" [14, с. 164]. Однак до самої смерті Мао Цзедун така ідея не могла бути втіленою в життя. Знадобилися величезні зусилля для того, щоб переосмислити пройдений шлях і піти на оновлення всіх сторін суспільно-економічного і політичного життя країни.

За слушним висловом Лі Фенліня, реформи в Китаї почалися з перебудови мислення [8, с. 3]. До 1978 р. в КНР ідея модернізації за західним зразком розглядалася як "філософія поневолення закордоном". Серйозні невдачі, яких у 1960–1970-х рр. зазнавали країни, що розвиваються, підірвали кредит довіри до ідеї модернізації за західним зразком – її критикували як із теоретичного, так і з емпіричного погляду. Указувалося на можливість багатолінійного розвитку залежно від стартових позицій держав і проблем, з якими вони стикаються; переглядався зв'язок між модернізацією і розвитком: перша стала розглядатися не як умова другого, а як його функція. Дедалі більше ідеї модернізації Китаю знаходили своє теоретико-ідеологічне опертя в конфуціанстві. З 1980-х рр. конфуціанство зазнає відродження і набуває поширення по всьому Китаю. Нині воно практично набуло статусу легальної й офіційно схваленої та підтримуваної соціально-етичної концепції, яка функціонує поруч, а здебільшого й у симбіозі з офіційним марксизмом і маоїзмом. Рішення керівних партійно-державних органів країни так чи так спираються й обґрунтовуються конфуціанськими максимами й положеннями, а в теоретичному арсеналі партійних і державних діячів країни широко присутні конфуціанські поняття й терміни.

С. Гантінгтон так описує принципи сучасної конфуціанської ідеології: "У класичному китайському конфуціанстві і його похідних у Кореї, В'єтнамі, Сінгапурі, Тайвані та (менш яскраво і однозначно) в Японії інтереси колективу ставляться вище інтересів особистості, влада має пріоритет перед свободою, а обов'язки вважаються більш важливими, ніж права. У конфуціанських товариствах бракує традиції протистояння права державі; ті нечисленні права і свободи, які все ж були, походили від самої держави. Перевага віддається згоді й співпраці, а не різноманітності думок і конкуренції. Головними цінностями є підтримання порядку і повага до ієрархічних відносин. Конфлікт ідей, груп і партій розглядається як шкідливий і незаконний. Найважливіше, конфуціанство здійснило злиття суспільства і держави, і на загальнодержавному рівні поставило поза законом автономні громадські інститути" [30, с. 24].

А отже, стабільність розвитку китайського суспільства значною мірою заснована на принципі традиціоналізму, який, утілюючись у ціннісних нормах, являє собою найважливіший механізм самозбереження і відтворення китайського етносу. Цю властивість конфуціанства, його відповідне "другий морально-етичний системі" (за класифікацією В. Лефевра [7]) ціннісне осердя, за якого вихідною надцінністю є загал, соціальна система, держава, а особистість – лише похідна й вторинна, і було взято на озброєння правлячою політичною силою для реалізації модернізаційних завдань.

Як відомо, офіційним початком китайських реформ як складової частини модернізаційного процесу вважається 1978 р., у грудні якого відбувся третій пленум ЦК КПК 11-го скликання. Пленум підвів ризик під "культурною революцією" і ухвалив важливе стратегічне рішення – обрав стратегічний курс на реформи і відкритість. Замість панівної до того лінії здійснювати "класову боротьбу як вирішальну ланку" у виконанні завдань економічного й соціально-політичного розвитку, центр уваги в роботі керівної політичної сили Китаю – Комуністичної партії – і всієї країни переноситься на модернізацію. Країна розпочинає важкий шлях повороту від волюнтаристських установок до поступового будівництва модернізованого соціалізму у відсталій, чи не напівфеодальній країні. У подальшому КПК відмовилася й від використання категорій класового антагонізму, а також поступово, але відкрито й легально допустила формування регульованої на макрорівні ринкової економіки, плюралістичної структури власності й розподілу – хоч і з елементами жорсткого економічного контролю, відводячи на цей процес не обмежений у часі строк. Водночас китайські вчені починають інтенсивну роботу з теоретичного обґрунтування соціалізму з китайською специфікою. І в цьому їм стали у нагоді глибоко закорінені в китайську культуру й менталітет конфуціанські принципи.

Узявши курс на легалізацію ринкових відносин як запоруки економічного підйому й інтенсивного розвитку, Ден Сяопін і керівництво Китаю усвідомлювали, що запровадження ринку навіть лише в окремих секторах господарства і поруч зі збереженням потужного державного сектору – потягне за собою збільшення розшарування суспільства за рівнем доходів, а отже, і зростання можливостей соціальних протестів. Сприятиме воно й поступовому формуванню індивідуалістичних установок особистості та проникненню в культурний світ Китаю притаманної західному світу "першої ціннісної системи" з її надцінністю особистості, одиничного – на противагу загальному, суспільному. Відтак для "врівноваження" можливих західних впливів потрібна була потужна ціннісно-

орієнтована ідеологічна система, що могла б витримати ціннісний наступ Заходу та мінімізувати можливості соціальних протестів. Такою системою не міг слугувати марксизм – ані класичний, ані в його маоїстській обробці, з його категоричним заперечення ринку й до того ж значною мірою скомпрометований попереднім волюнтаристським етапом розвитку країни та його сумними наслідками. Однак і шукати далеко або вигадувати щось інше потреби не було: для Китаю, багатотисячолітня історія якого буквально просякнута конфуціанськими канонами, звернення до цього вчення та його ціннісних й ідеологічних засад було органічним.

У публікаціях ЗМІ періоду "реформ і відкритості" відображено поступове проникнення конфуціанських понять і принципів до промов державних діячів і виступів партійно-політичної еліти. Зокрема, конфуціанське поняття "сяо кан" уперше використано для обґрунтування найближчої мети суспільного розвитку у пресовому огляді зустрічі Цзян Цземіня з прем'єр-міністром Японії 6 жовтня 1979 р. Тоді ж і неформальний лідер країни Ден Сяопін проголосив, що "метою соціалізму з китайською специфікою є досягнення до 2000-го року рівня суспільства "сяо кан" – "суспільства із середньозаможним рівнем життя" [3, с. 69]. Це ж поняття отримало подальший розвиток і соціополітичні експлікації у виступах та інтерв'ю Цзян Цземіня в 1984 р. Нарешті в жовтні 1987 р., на XIII-му з'їзді КПК концепція "сяо кан" була офіційно затверджена як "другий крок" стратегії соціалістичної модернізації. До неї звернувся й Цзян Цземінь у доповіді під назвою "Побудова суспільства "сяо кан" усебічним чином і створення нової ситуації для справи соціалізму з китайськими характеристиками", проголошеної на відкритті XVI з'їзду КПК 8 листопада 2002 р. і пізніше надрукованої у пресі [24]. Прикметно, що в контексті завдання побудови суспільства "сяо кан" звучало й обґрунтування – як умови його формування – необхідності досягнення "єдності цивілізації й духовності, верховенства закону й верховенства моральних чеснот", а головне – пріоритету забезпечення стабільності шляхом "зваженості відносин між реформами, розвитком і стабільністю". Тема стабільності як визначальної умови суспільного поступу неодноразово звучала в цій промові, як, утім, і в інших промовах і виступах китайських лідерів. А отже, звернення до конфуціанства було викликане прагматичною потребою консолідації суспільства навколо реалізації визначених партією державних завдань і водночас утримання його в рамках "другої морально-етичної системи", якою забезпечено функціонування ієрархічно побудованих суспільств [12, с. 201–266].

Термін "сяо кан" (小康, xiǎokāng) для кожного китайця пов'язаний із конфуціанською традицією і являє собою одну з наріжних ідей раннього конфуціанства, де "сяо кан" виступало "щаблем до ідеального суспільства, коли люди забезпечені основними умовами для життя" [6, с. 107], у суспільстві не існує різкого соціального розшарування, для нормального життя досить невеликого рівня доходів, а ринкова економіка перебуває під контролем держави. Існує кілька трактувань терміна "сяо кан", але найбільш відповідним, на наш погляд, є "суспільство прийнятного стану", оскільки саме добробут членів суспільства забезпечує його подальше зміцнення та розвиток і є основою соціальної стабільності.

Комплементарною до ідеї "сяо кан" є ідея "датун" – "великого єднання", яка також широко використовується для обґрунтування поставлених КПК цілей. "Ідея суспільства "великого єднання" (датун), коли "Піднебе-

сна належить усім", що більше двох тисячоліть тому виникла в Китаї, у нових умовах стала синонімом ідеї соціалізму" [9, с. 6–19]. Обидві ідеї – "сяо кан" і "датун", як зазначає В. О. Кіктенко, "увійшли в китайські політичні проекти XX ст. – мрія про "велике єднання" захопила лідера демократичної революції 1911 року Сунь Ятсена, а в 1979 році "архітектор реформ" Ден Сяопін проголосив мету створити в Китаї суспільство "малого добробуту" [6, с. 107].

Згідно з конфуціанським вченням, історія суспільств є циклічним процесом змін – періодичним переходом суспільства зі стану хаосу ("хуньлуань") до прийнятного впорядкованого стану, що характеризується "середнім рівнем добробуту" ("сяо кан"), а потім, можливо, й до ідеального стану "великого єднання" ("датун"). Згідно з такою концепцією, тимчасовий період невпорядкованого суспільного стану, хаосу, не лише передувє, а й становить середовище, у якому складаються умови для наведення порядку, приборкання хаосу в суспільстві та в думках, що надалі уможливило виникнення потреби у спрямованості спільних зусиль на досягнення впорядкованості й благоденства. Після приборкання хаосу силою й унаслідок вольових зусиль правителів настає певна стабілізація, яка знаменує собою перехід до періоду "малого процвітання".

Ідеалом же суспільства китайського етносу, згідно з традицією, є "датун". Його досягнення можливе тільки за умови, що суспільство "сяо кан" не повернеться назад у стан "хуньлуань" (за влучним висловом Д. Регентова та А. Девятова – "ентропійний стан" [16]). Для чого і потрібні умови, за яких різномірні сили в суспільстві будуть зібрані у гармонічну єдність і трансформуються в єдину силу "датун", коли суспільство діє як єдине ціле.

Водночас "датун" – не лише стан суспільства, а й суспільне єднання, консолідація, що є інструментом забезпечення руху до прекрасного майбутнього, умовно позначеного як "Розквіт Нової Тан". Період епохи Тан визнаний сучасними вченими – як китайськими, так й іноземними – одним із найближсучіших періодів в історії Китаю. У пам'яті китайського народу епоха Тан стійко асоціюється з тим, що в середньовічній Європі називали "золотим віком". Тому сучасні китайці намагаються залучити дух "золотого століття" до власного життя, вплітаючи в назви магазинів, готелів, комплексів ієрогліф Тан. На шляху до цієї епохи і перебуває суспільство "сяо кан".

Водночас, згідно з конфуціанськими традиціями, і після досягнення "сяо кан", і навіть після "датун" можливий новий занепад та повернення до стану хаосу. Для того, щоб такого не сталося, щоб суспільство й далі прямувало шляхом розвитку і прогресу, потрібні повсякчасні цілеспрямовані зусилля всіх членів суспільства, а також особлива ретельність правителів в управлінні державою, відповідні Дао – Шляху Неба. Якщо під час досягнення "сяо кан" або й "датун" відбувається самозадоволення, відхід від повсякчасної внутрішньої – моральної – роботи, спрямованої на самовдосконалення, це й означатиме, що імперативи Дао знехтувані суспільством. А отже, унаслідок відходу від Дао хоч якоїсь частини спільноти, розпочинається зворотній хід до занепаду й хаосу. Якщо вслід за згаданими Д. Регентовим та А. Девятовим використовувати сучасну термінологію з арсеналу синергетики, і стан "сяо кан", і стан "датун" можна схарактеризувати як нестійкі системні утвори, що містять у собі точки біфуркації, за якими – або подальший рух вперед, або руйнівні процеси, що ведуть до хаосу. Підтримка таких станів і спонукання до

прогресивного руху – результат свідомих спільних зусиль як правителів, так і "підданих".

З погляду конфуціанства, роль "правителів" – керівників, організаторів, державних діячів є в цьому величезною, адже саме від них та їхніх особистих якостей залежать суспільні настрої, орієнтації і можливості. "Вам варто тільки захотіти добра, і народ стане добрим. Адже благи здатності досконалого чоловіка подібні вітру, тоді як благи здатності маленьких людей подібні траві, а трава схиляється, коли дме вітер" [10, с. 235]. І партійна кадрова політика теж починає будуватися, принаймні на рівні гасел, на засадах, суголосних конфуціанським.

Згідно з конфуціанським каноном, на основі якого свідоми чи несвідоми будувалося життя пересічного китаєця, аби бути хорошим керівником – ним потрібно народитися, оскільки навчитися цьому практично неможливо. У самому китайському терміні "керівник" закладено принципову відмінність від західного розуміння його функцій і значення. Для позначення "керівника" в китайській мові існує поняття "цзінлі".

На письмі воно складається із двох ієрогліфів: "цзін" і "лі". "Цзін" перекладається, з одного боку, як "система", а з іншого – як "канал", "меридіан", тобто певна системоутворююча нитка. Ієрогліф "лі" означає "устрій земного закону" або "закон". Інакше кажучи, у Китаї "цзінлі" / керівник – це той, хто реально розуміє сутність закону (системи). І суть не в тому, як і які накази віддає китайський керівник, а в тому, у якому контексті він це робить, що є підґрунтям цих наказів, які у керівника пріоритети та життєві принципи.

Підтвердження тому можна знайти у класичному творі Сунь-цзи "Мистецтво стратегії". Говорячи словами його перекладача академіка Н. Конрада, це давньокитайський трактат, який став основою цілої низки управлінських теорій. "Той, хто бачить перемогу – не більше, ніж інші теоретики, не найкращий з кращих", – говорить Сунь-цзи. Полководець (в нашому прикладі – керівник) повинен бачити перемогу краще, ніж усі інші люди, повинен уміти бачити перемогу там, де інші її не бачать. Тільки тоді він може бути названий "кращим з кращих". Однак і це не вичерпує всього змісту фрази Сунь-цзи. Один із коментаторів, Чжан Юй, добре розуміючи дух трактату, писав: "Що вже існує, що виявилось, це знають всі, я бачу те, що ще не має форми, ще не зародилося". Цао-гун повторює те саме: "Слід бачити те, що ще не зародилося" [18, с. 236].

Сунь-цзи розвиває цю думку так: "Коли хто-небудь, борючись, здобуде перемогу, і в Піднебесній скажуть "добре", це не буде кращий з кращих". Цао-гун, цитуючи слова Тай-гун Вана, каже: "Той, хто забезпечує перемогу, оголивши зброю, ще не є хорошим полководцем" [18, с. 236]. А Чжан Юй доповнює цю думку: "Коли хто-небудь битиметься і здобуде перемогу, люди зазвичай говорять: "добре". Це – слава розуму й подвигу мужності. Однак це ж і не добре. Але коли бачать невидиме, проникають у приховане і здобувають перемогу над тим, що не має форми, ось це і буде дійсно добре" [18, с. 236]. Перемога здобувається тоді, коли ніхто не бачить, що вона здобувається; дійсна перемога там, де її для всіх інших ще немає; вона народжується до свого народження, існує, ще не існуючи. Таким чином розкривається новий сенс цих фраз Сунь-цзи: реалізоване вже закладено у ще не реалізованому. Фактично, тут присутня констатація повної розбіжності в оцінці, що робиться масами, і тієї, яку дають конфуціанські мислителі: легка, "невидима" перемога і буде справжньою, а полко-

водець, що отримує легкі перемоги, буде "кращим з кращих". І, всупереч оцінці мас, така перемога не є очевидною. "Якщо перемагають противника, коли форми його ще не утворилися, не буває блискучої слави", – зауважує Цао-гун. Ду Му розвиває це положення трохи докладніше: "Ти не обагрив свого меча кров'ю, а ворожа держава вже підкорилася. Тому в тебе немає подвигів мужності" [18, с. 237]. А отже, справжній керівник, орієнтований на успіх ("перемогу"), має бути не упередженим і бачити "те, чого ще немає" – тенденції процесів та їхні можливі результати, і діяти у згоді з цим баченням майбутнього.

У такому контексті і з огляду на ту роль, яку саме мудре керівництво відіграє в досягненні "сяо кан" і "да-тун", керівна й провідна сила китайського суспільства – Комуністична Партія – має не лише висувати жорсткі умови до добору кадрів (про що йдеться ледь чи не в усіх програмних документах КПК періоду реформ і відкритості), а й сама залишатися на позиціях провідця і керманця суспільного розвитку. Лише за збереження пріоритету держави над підданими, колективу над особистістю, "партії над масами" й можливе (а в конфуціанській "системі світоглядних координат" – необхідне) збереження провідної ролі КПК.

Отже, вирішальним для беззаперечного збереження позицій КПК у суспільстві є трансформація ідеології, насичення позірною збережуваного марксизму конфуціанськими максимами й імперативами. Лише на тому шляху забезпечено "підтримку соціальної стабільності, сприяння позитивному сприйняттю реформ і здійснення кадрової модернізації партії: 1) тільки правління компартії забезпечить успішний розвиток капіталізму; 2) тільки правління атеїстичної компартії гарантує справжню свободу релігії; 3) тільки збереження влади компартії гарантує, що китайське суспільство, як і раніше, буде спиратися на консервативні конфуціанські цінності (соціальна гармонія, патріотизм, моральний порядок). Тобто, на думку китайського керівництва, без стабілізуючої ролі влади компартії капіталістичний розвиток призведе до хаосу і заворушень, боротьба між релігійними течіями дестабілізує суспільство, розгнущаний гедоністичний індивідуалізм знищить соціальну гармонію. Головним ворогом визначається не капіталізм як такий, а західні "універсальні цінності", що ретранслюються в Китай за допомогою вільних інформаційних потоків", – робить висновок В. О. Кітченко [6, с. 92].

Із таких позицій цілком логічними і підставовими були й відхід від наріжного для марксизму класового підходу, і претензія КПК на роль загальнонаціонального лідера. Така претензія сконцентрувалася в ідеї "потрійного представництва", що вперше була озвучена в лютому 2000 р. Генеральним секретарем ЦК КПК, Головою КНР Цзян Цземінем у його промові під час інспекційної поїздки в провінцію Гуандун. "Підводячи підсумки більш ніж 70-річної історії нашої партії, можна зробити той важливий висновок, що вона здобула підтримку з боку народу саме тому, що в усі історичні періоди, будь то період революції, будівництва або реформи, вона завжди представляла і представляє вимоги розвитку *передових продуктивних сил Китаю, прогресивний напрямок передової китайської культури, корінні інтереси найширших верств китайського народу* [Виділено авт.]... Зробити так, щоб у нових історичних умовах наша партія ще краще здійснювала своє "потрійне представництво", є тією важливою проблемою, яку потрібно глибоко продумати всім комуністам і особливо вищим партійним кадровим працівникам" [27]. Після трирічного обговорення

висунутої тези в партійних організаціях всієї країни, а також пропагування її на зустрічах із представниками різноманітних об'єднань безпартійних, ідеї "потрійного представництва" рішенням XVI з'їзду КПК були включені до нової редакції Статуту партії. Разом з ними до Статуту потрапило й ім'я їхнього автора – поруч з іменами Мао Цзедун і Ден Сяопіна. Як наголошується в чинному документі, "відтепер Комуністична партія Китаю керується у своїй діяльності марксизмом-ленінізмом, ідеями Мао Цзедун, теорією Ден Сяопіна і важливими ідеями "потрійного представництва" [25, с. 2–3].

У 2000 р. на XVI з'їзді партії Цзян Цземінь наголосив, що КПК повинна представляти "передові продуктивні сили, передову китайську культуру, корінні інтереси більшості" [31] і лише це уможливить "велике відродження китайської нації" (中国民族的伟大复兴, zhōngguó mínzú de wěidà fùxīng) на шляху побудови соціалізму китайського зразка. Слід сказати, що ідея великого відродження висловлювалася Цзян Цземінем і раніше, починаючи з 1996 р. Уже тоді цей китайський лідер характеризував КПК як національно-патріотичну силу [32]. На XV з'їзді КПК (1997 р.) "велике відродження китайської нації" було названо передумовою побудови соціалізму і його початковою стадією. Такі "щеплення" конфуціанства до марксистської ідеології, як доводить досвід, виявилися в кінцевому підсумку продуктивними як за об'єктивними результатами, так і в сенсі опертя модернізаційного проекту на історико-культурний, національний світоглядний ґрунт.

Водночас, від самого початку переходу на курс реформ і відкритості КПК поставилася до висунутих завдань з усією серйозністю. З кінця 1970-х рр. у країні створюються дослідницькі групи, діяльність яких спрямована на наукове (а не ідеологічне) й об'єктивне вивчення можливостей економічного зростання країни. У липні 1979 р. фінансово-економічний комітет Держради КНР створює дослідницьку групу з питання реформи господарської системи, економічної структури, імпорту техніки, економічної теорії і методів. Група стала попередницею Державного комітету з реформи господарської системи, згодом перетвореного на Центр економічних реформ, головою якого є за сумісництвом прем'єр Держради КНР. До кінця 1980-х рр. з проблем реформування працювали вже 16 економічних дослідних інститутів комплексного характеру, Інститут інформації Академії суспільних наук Китаю, Державне статуправління КНР. Керівництво Центром здійснюється Центральною групою з керівництва фінансово-економічною роботою, яка замінила Фінансово-економічний комітет Держради. У програму досліджень входять теоретичні й практичні дослідження, формування самостійних систем вибіркових обстежень усіх сторін життя суспільства, теоретичні дискусії, публікації статистичної інформації.

У 1977–1978 рр. зусилля китайських учених-економістів були спрямовані головним чином на критику лівацьких поглядів з проблем товарного виробництва при соціалізмі, раніше насаджуваних "четвіркою" (групою лідерів Комуністичної партії Китаю, звинувачених після смерті Мао Цзедун в подіях Культурної революції, до якої належали Цзян Цин – остання дружина Мао, а також Чжан Чуньцяо, Яо Веньюань і Ван Хунвень), зокрема тези про те, що воно "неминуче породжує капіталізм", веде до появи в країні нових буржуазних елементів. Діапазон досліджень істотно розширився з висуненням 3-м пленумом ЦК КПК 11-го скликання (грудень 1978 р.) курсу на "роз-

кріпачення свідомості". Цей період і став фактично часом активної імплементації конфуціанства у практику державного керівництва.

У 1979–1981 рр. широкого визнання набула характеристика соціалізму як товарного господарства, пропагувалося положення про єдність планового й товарного господарства, які обидва органічно належать до основних особливостей соціалістичної економіки. Новий поштовх поглибленій розробці концепції соціалістичного товарного господарства дала "Постанова ЦК КПК 12-го скликання про реформу господарської системи", прийнята 3-м пленумом ЦК КПК 12-го скликання (жовтень 1984 р.) У постанові вказано, що "необхідно відмовитися від традиційного уявлення, що протиставляє планове господарство товарному, і ясно зрозуміти, що соціалістичне планове господарство повинно свідомо спиратися на закон вартості й застосовувати його, що воно є плановим товарним господарством, заснованим на суспільній власності на засоби виробництва. Повний розвиток товарного господарства є неминучим етапом розвитку суспільного господарства, необхідною умовою модернізації нашої економіки" [15, с. 17]. Таким чином, концепція соціалістичного товарного господарства була не тільки офіційно визнана на рівні партійного і державного керівництва країни, а й стала уособлювати собою корінні теоретичні основи господарської реформи в КНР.

Ця ситуація зумовила розширення сфери дослідження теоретичних проблем товарно-грошових відносин. Зумовила вона (цілком у згоді з конфуціанськими принципами дбайливого ставлення правителя до власних підданих) та істотну допомогу державі малому підприємству, особливо в сільській місцевості, а також обережне й ефективне керування ринковими процесами з боку держави. Держава заохочувала й "заохочує підприємливих китайських бізнесменів, допомагаючи їм у плануванні свого бізнесу, у виході на світову арену, у розв'язанні безлічі інших питань. У структурах як центральних органів влади, так і в органах влади провінцій є різного роду аналітичні центри, які вивчають можливості китайського бізнесу на різних напрямках і допомагають потім дрібним і середнім підприємствам різних галузей освоїти ці можливості. У Китаї головною турботою держави на сьогодні є турбота про забезпечення всіх працездатних китайців роботою. Про це дбають на всіх рівнях влади, бо це основа соціальної стабільності країни" [11, с. 155]. Держава взяла на себе тягар пошуку ринків збуту для малого й середнього бізнесу, його інфраструктурного забезпечення, активно підтримувала явище, що дістало в закордонних джерелах назву "інноваційного копіювання" [29, с. 58–61], за якого китайські підроблені під відомі торгові марки вироби, особливо електронні, виявляються не лише значно дешевшими, а й якіснішими за оригінал.

Визначивши на XVII з'їзді КПК (жовтень 2007 р.) тривалі терміни виконання позначених на перспективу завдань, Генсек ЦК КПК Ху Цзіньтао зазначив: "...Ми зобов'язані, живучи у спокої, не забувати про небезпеку і бути напоготові проти можливих негараздів, завжди зберігати непохитну віру в марксизм, у соціалізм з китайською специфікою, у здійсненність великого відродження китайської нації" [2]. Об'єднана цілком досяжною спільною метою "середнього добробуту", китайська нація, за переконаннями її лідерів, здатна на неймовірні успіхи на шляху до неї. Відродження ж конфуціанства та запровадження його принципів і в повсяк-

денному житті пересічних громадян, і в державній політиці стало потужним чинником розкриття того потенціалу соціальної довіри, про значення якого в сучасну добу писав Ф. Фукуяма [23]. Традиційна категорія "довіра" ("чен-синь") була включена в ідейно-теоретичну основу концепції модернізації Китаю і перетворилася на одне з базових положень у справі будівництва не лише духовної культури суспільства, а й розбудови ефективного й плідного економічного життя. Західні економісти відзначають, що довіра китайців до держави та її інституцій є вагомим чинником економічного розвитку. Так, заощадження китайського населення відіграють у зростанні ВВП Китаю суттєвішу роль, ніж навіть іноземні інвестиції. "Громадяни Китаю довіряють своїм банкам і охоче вдаються до їхньої допомоги, хоча відсотки за вкладами тут рідко перевищують 3%. Однак у Китаї ніколи не було ні обдурених, ні пограбованих вкладників. У 2008–2009 рр. обсяг заощаджень населення, накопичених банками, продовжував збільшуватися і досяг майже 80% від розміру ВВП" [11, с. 116]. Українці економно поведуться і великі китайські корпорації – і державні, і приватні. Вони не розподіляють отримуваних доходів "у формі зарплат і дивідендів, а воліють накопичувати власні резерви або реінвестувати їх у власні основні фонди. Заробітні плати й дивіденди також ростуть, але дуже повільно" [11, с. 117]. Дуже бережливою й запасливою є й сама китайська держава, валютні резерви якої з 2004 р. до кінця 2012 р. збільшилися на 721% і досягли 3,3 трлн дол. За даними Bloomberg, наприкінці 2012 р. китайські міжнародні резерви становили 30,2% від світового обсягу резервів. На кінець 2018 р. вони, після тривалого скорочення, знову почали зростати і становили, згідно з даними Народного банку Китаю (центробанк країни), 3,617 трлн дол. [1] А отже, економічне зростання КНР, попри всю його "дивовижність" для західного сприйняття, продовжується. І не останню роль у тому, а на нашу думку – визначальну, відіграє повернення до конфуціанства як ідеологічної і ціннісно-світоглядної основи всього суспільного життя та застосування конфуціанських принципів у державному управлінні.

Отже, унаслідок здійсненого дослідження виявлено історичні етапи застосування конфуціанських принципів у системі державного управління КНР у період реформ і відкритості: від звернення до понять "сяо кан" та "датун" як окресленої, зрозумілої та близької для всіх китайців мети суспільних перетворень, через інструментальне застосування образу "хорошого керівника" ("цзіньлі") для розбудови партійної кадрової політики – до застосування цих же ідеологем для обґрунтування беззаперечного лідерства КПУ та її перетворення на загальнонаціонального провідника.

Таким чином, звернення до конфуціанства як історично традиційної для китайського суспільства ідеологічної й ціннісно-світоглядної системи спричинене невідповідністю збереженої офіційної марксистської ідеології сучасним потребам розвитку й модернізації суспільства, призвело до цілеспрямованого формування певного симбіозу марксизму й конфуціанства та активного застосування конфуціанських ідей і конструктів у практиці державного управління. Відродження конфуціанства актуалізувало закорінені в китайському менталітеті архетипи й аксіологеми "другої морально-етичної системи" й послугувало ефективним щепленням проти можливого в умовах функціонування ринку поширення західних, ліберальних цінностей та ефективним інструментом забезпечення соціальної стабільності в перехідний період. Наслідком того

став інструментальний ефект застосування конфуціанства у вигляді посилення соціальної мобілізації населення КНР та консолідації китайського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Валютные резервы Китая в ноябре неожиданно выросли впервые с июля [Электронный ресурс] // Interfax. – 2018. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/business/641259>. – Название с экрана.
2. Доповідь Ху Цзіньтао на 17-му Національному конгресі Комуністичної партії Китаю [Електронний ресурс] // Комуністична партія Китаю. – 2002. – Режим доступу: <http://cpc.people.com.cn/GB/64162/64168/64569/104868/6375064.html>. – Назва з екрана [Китайською мовою].
3. Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая / Дэн Сяопин. – М. : Политиздат, 1988. – 259 с.
4. Дэн Сяопин. Строительство социализма с китайской спецификой. Статьи и выступления / Дэн Сяопин. – М. : Общество дружбы и сотрудничества с зарубежными странами, 2002. – 528 с.
5. Калабеков И. Г. Россия, Китай и США в цифрах, 2008-2018 [Электронный ресурс] / И. Г. Калабеков // chius.ru. – Режим доступа: <http://chius.ru/index.html>. – Название с экрана.
6. Кітченко В. О. "Китайська мрія" як теорія нового етапу модернізації КНР / В. О. Кітченко // Східний світ. – 2015. – №3. – С. 106-114.
7. Лефевр В. А. Формула человека / В. А. Лефевр. – М. : Прогресс, 1991. – 108 с.
8. Ли Фэнлинь. О специфике реформ в Китайской Народной Республике / Ли Фэнлинь // Новая и новейшая история. – 1996. – №6. – С. 3-18.
9. Ломанов А. В. Идеология КПК после XVIII съезда и "сердцевинные ценностные воззрения" / А. В. Ломанов // "XVIII съезд КПК: новые задачи и перспективы развития". Материалы ежегодной научной конференции Центра политических исследований и прогнозов Китая ИДВ РАН (Москва, 20 марта 2013 г.). Серия В: "Общество и государство в Китае в период реформ". Вып. 28. – М. : ИДВ РАН, 2013. – С. 6-19.
10. Мартынов А. С. Конфуцианство. Лунь юй. Т. 2 / А. С. Мартынов. – СПб., 2001. – 384 с.
11. Медведев Р. А. Подъем Китая / Р. А. Медведев. – М. : Астрель, 2012. – 320 с.
12. Метельова Т. О. Людина в історії: пошук системних закономірностей / Т. О. Метельова. – К. : Українська книга, 2002. – 448 с.
13. Обрані твори Мао Цзедун. Том 5. – Шан Хей Жень Мін, 1976. – 377 с. [Китайською мовою]
14. Обрані твори Чжоу Еньлая. Том 3. – Шан Хей Жень Мін, 1988. – 404 с. [Китайською мовою]
15. Постановка ЦК КПК "Про реформу господарської системи". – Пекін : Женьмін чубаньше, 1984. – 32 с. [Китайською мовою]
16. Регентов Д. Сакральная сторона китайской политики (Хуньлуань – Сюакан – Датун) [Электронный ресурс] / Д. Регентов, А. Девятков // Перемены. Толстый веб-журнал. – 2013. – Режим доступа: <http://www.peremeny.ru/books/osminog/8604>. – Название с экрана.
17. Седнев В. В. Эволюция идейно-теоретических установок КПК и проблема перехода Китая к инновационной модели развития / В. В. Седнев // Китайская цивилизация: традиции та сучасність. Збірник статей. – К., 2007. – С. 108-116.
18. Сунь-цзи. Искусство стратегии. Древнекитайские трактаты, ставшие основой целого ряда управленческих теорий / Пер. с кит. Н. И. Коррада. – М. : Астрель, 2007. – 526 с.
19. Таран М. А. Комуністична Партія Китаю в державно-суспільній системі КНР у період "Реформ та відкритості": спроби пристосування до нових суспільно-політичних реалій / М. А. Таран // Китайська цивілізація: традиції та сучасність. Збірник статей. – К., 2007. – С. 117-123.
20. Темпы роста ВВП Китая в третьем квартале 2018 года замедлились до 6,5% годовых [Электронный ресурс] // ТАСС. – 19 октября 2018. – Режим доступа: <https://tass.ru/ekonomika/5693747>. – Название с экрана.
21. Темпы роста ВВП Китая, % [Электронный ресурс] // EREPORT.RU: мировая экономика. – Режим доступа: <http://www.ereport.ru/stat.php?razdel=country&count=china&table=ggacia>. – Название с экрана.
22. Фан Нин. Три крупнейших течения общественной мысли, имеющих влияние в современном Китае / Фан Нин // Экономические стратегии. – 2006. – №1. – С. 24-30.
23. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2004. – 730 с.
24. Цзян Цзямин. Побудова суспільства "сяо кан" усебічним чином і створення нової ситуації для справи соціалізму з китайськими характеристиками. Пекін : Агентство Сінхуа, 2002. – 17 листоп. [Китайською мовою].
25. Чжунго гунчаньдан чжанчэн (Устав КПК). – Пекин : Жэньминь чубаньшэ, 2002.
26. Шергін С. О. Азійсько-тихоокеанський регіоналізм у сучасних міжнародних реаліях / С. О. Шергін // Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми / Ред. О. І. Лукш. – К., 2016. – С. 31-53.
27. Шэнь Сянпин. Мировоззренческий универсум Дэн Сяопина [Электронный ресурс] / Шэнь Сянпин // Свободная мысль. – 2017. – Режим

доступа: <http://svom.info/entry/760-mirovozzrencheskij-universum-den-syaopina/> – Название с экрана.

28. Шубаро О. В. Конфуцианство в современном Китае / О. В. Шубаро // Беларусь – Китай. Китай в современном мире. Труды 4-й междунар. науч. конф. Выпуск 11. – Минск: БГУ, 2012. – С. 15-19.

29. Копирайт с китайской спецификой / М. Завадский // Эксперт. – 14 сентября 2009. – № 35 (672).

30. Huntington, S. Democracy's Third Wave / S. Huntington // Journal of Democracy. – 1991. – 24. – P. 11-34.

31. Jiang Zemin. Report at the 16th CCP National Congress / Jiang Zemin // Jenmin Jibao. – 2002, November 14.

32. Jiang Zemin. Speech at the 6th Plenary Session of the 14th CCP National Congress / Jiang Zemin // Jenmin Jibao. – 1996, October 10.

References:

1. Valyutnye rezervy Kitaya v noyabre neozhidanno vyrosli v pervye s iyulya. (2018, December 7). [China's Currency Holdings Surprisingly Arose in November for the First Time from July]. [Online]. *Interfax*. Retrieved from <https://www.interfax.ru/business/641259>. [In Russian]
2. Dopovid Khu Tszintao na 17-mu Natsionalnomu konhresi Komunistychnoi partii Kytai. (2002). [Hu Jintao's Report at the 17th National Congress of CCP]. [Online]. *Communist Party of China*. Retrieved from <http://cpc.people.com.cn/GB/64162/64168/64569/104868/6375064.html>. [In Chinese]
3. DENG XIAOPING. (1988). *Osnovnye voprosy sovremennogo Kitaya*. [Main Issues of Modern China]. Moscow: Politizdat. [In Russian]
4. DENG XIAOPING. (2002). *Stoitel'stvo socializma s kitajskoj specifikoj. Stat'i i vystupleniya*. [The Building of Socialism with Chinese Characteristics. Papers and Reports]. Moscow: Society of Friendship and Cooperation with Foreign Countries. [In Russian]
5. KALABEKOV, I. G. (2018). Rossiya, Kitaj i SSHA v cifrax, 2008-2018. [Russia, China and the United States in Figures]. [Online]. *chi.ru*. Retrieved from: <http://chi.ru/index.html>. [In Russian]
6. KIKTENKO, V. O. (2015). "Kytaiska mriia" yak teoriia novoho etapu modernizatsii KNR. ["China Dream" as a Theory of the New Step of Modernization of the People's Republic of China]. *Skhidnyi svit*, 3, 106-114. [In Ukrainian]
7. LEFEVR, V. A. (1991). *Formula cheloveka*. [Human Formula]. Moscow: Progress. [In Russian]
8. LI FENGLIN. (1996). O specifiike reform v Kitajskoj Narodnoj Respublike. [On the Specifics of the Reforms in the People's Republic of China]. *Novaya i novejšaya istoriya*, 6, 3-18. [In Russian]
9. LOMANOV, A. V. (2013). Ideologiya KPK posle XVIII s"ezda i "sercevinnye cennostnye vozzreniya". [CCP Ideology after the 18th Congress and the "core value views"]. In: *Proceedings of the Annual Scientific Conference of the Centre for Political Exploration and Prognosis of China of the Institute of Far East of Russian Academy of Sciences: "18th Congress of CCP: New Objectives and Development Prospect" (Moscow, March 20, 2013). Series C: "Society and State in the Period of Reforms"*. Issue 28. Moscow: IDV RAN. Pp. 6-19. [In Russian]
10. MARTYNOV, A. S. (2001). *Konfucianstvo. Lun' yuj*. [Confucianism. Analects]. Vol. 2. Saint Petersburg: [s.n.]. [In Russian]
11. MEDVEDEV, R. A. (2012). *Pod'em Kitaya*. [China's Rise]. Moscow: Astrel'. [In Russian]
12. METELIOVA, T. O. (2002). *Liudyna v istorii: poshuk systemnykh zakonimirostey*. [Individual in History: In Search of Consistent Patterns]. Kyiv: Ukrainska knyha. [In Ukrainian]
13. Selected Works of Mao Zedong. (1976). Vol. 5. Beijing: Shàng Hei Zhengming. [In Chinese]
14. Selected Works of Zhōu Enlái. (1988). Vol. 3. Beijing: Shàng Hei Zhengming. [In Chinese]
15. Decree of Central Committee of Communist Party of China "On the Reforms of Economic System". (1984). Beijing: Zhènmín Chūbǎn shè. [In Chinese]

V. Chzhen, PhD Student

Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: 0000-0001-5010-8894

16. REGENTOV, D. & DEVYATOV, A. (2013). Sakral'naya storona kitajskoj politiki (Xun'luan' – Syaokan – Datun). [Sacred Side of Chinese Politics (Hünluàn – Xiāokāng shèhuì – Dàtóng)]. [Online]. *Peremeny*. Retrieved from <http://www.peremeny.ru/books/osminog/8604>. [In Russian]

17. SEDNEV, V. V. (2007). Evoluciya idejno-teoreticheskix ustanovok KPK i problema perexoda Kitaya k innovacionnoj modeli razvitiya. [Evolution of Ideological and Theoretical Settings of CCP and the Problem of China's Transition to the Model of Innovative Development]. *Kytaiska tsyvilizatsiya: tradytsii ta suchasnist. Zbirnyk statei*. Pp. 108-116. [In Russian]

18. Sun Tzu. (2007). *Iskusstvo strategii. Drevnekitajskie traktaty, stavshye osnovoy celogo ryada upravlencheskix teorii*. [The Art of War. Ancient Chinese Tractates as a Basis of Management Theories]. Moscow: Astrel'. [In Russian]

19. TARAN, M. A. (2007). Komunistychna Partia Kytai v derzhavnosuspilni systemi KNR u period "Reform ta vidkrytosti": sproby prystosuvannia do novykh suspilno-polityshnykh reali. [Communist Party of China in the State and Social System of the People's Republic of China in the Period of "Reforms and Openness": The Attempts of Accommodation to New Social and Political Reality]. *Kytaiska tsyvilizatsiya: tradytsii ta suchasnist. Zbirnyk statei*. Pp. 117-123. [In Ukrainian]

20. Tempy rosta VVP Kitaya v tret'em kvartale 2018 goda zamedlilis' do 6.5% godovykh. (2018, October 19). [Online]. [China's GDP growth slows to 6.5% in third quarter of 2018]. TASS. Retrieved from <https://tass.ru/ekonomika/5693747> [In Russian]

21. Tempy rosta VVP Kitaya. (n.d.). [Online]. [China's GDP growth]. *EREPORT.RU: World Economy*. Retrieved from <http://www.ereport.ru/stat.php?razdel=country&count=china&table=ggacia> [In Russian]

22. FAN NING. (2006). Tri krupnejshykh techeniya obshchestvennoy mysli, imeyushih vliyaniye v sovremennoy Kitae. [Three Foremost Directions of Public Thought that Affect Modern China]. *Ekonomicheskie strategii*, 1, 24-30. [In Russian]

23. FUCUYAMA, F. (2004). *Doverie: social'nye dobrodeteli i put' k процветанию*. [Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity]. Moscow: AST. [In Russian]

24. JIANG ZEMIN. (2002, November 17). Building a society "Xiao Kahn" in a Comprehensive Manner and Creating a New Situation for the Cause of Socialism with Chinese Characteristics. Beijing: Xinhua Agency. [In Chinese]

25. *Zhōngguó gòngchǎndǎng zhāngchéng*. (2002). Beijing: Zhengming Chūbǎnshè. [In Chinese]

26. SHERHIN S. O. (2016). Aziisko-tykhookeanskyi rehionalizm u suchasnykh mizhnarodnykh realiakh. [Asian and Pacific Regionalism in Modern International Realities]. In: O. I. Lukash, ed. *Istorychnyi rozvytok hlobalnoi peryferii yak chynnykh transformatsii suchasnoi svitosystemy*. Kyiv: [s.n.]. Pp. 31-53. [In Ukrainian]

27. CHÉN XIÁNGPÍNG. (2017). Mirovozzrencheskii universum Den Syaopina. [Online]. [Dèng Xiāopíng's Worldview]. *Svobodnaya mysl'*. Retrieved from <http://svom.info/entry/760-mirovozzrencheskij-universum-den-syaopina/> [In Russian]

28. SHUBARU, O.V. (2012). Konfucianstvo v sovremennoy Kitae. [Confucianism in Modern China]. In: *Proceedings of the 4th International Scientific Conference "Belarus – China. China in the Modern World"*. Issue 11. Minsk: BGU. Pp. 15-19. [In Russian]

29. ZAVADSKIY, M. (2009, September 14). Kopirajt s kitajskoj specifikoj. [Copyright with Chinese Characteristics]. *Ekspert*, №35 (672). [In Russian]

30. HUNTINGTON, S. (1991). Democracy's Third Wave. *Journal of Democracy*, 24, 11-34.

31. JIANG ZEMIN. (2002, November 14). Report at the 16th CCP National Congress. *Jenmin Jibao*.

32. JIANG ZEMIN. (1996, October 10). Speech at the 6th Plenary Session of the 14th CCP National Congress. *Jenmin Jibao*.

Надійшла до редколегії 04.02.19

CONFUCIAN PRINCIPLES IN THE PRACTICE OF STATE MANAGEMENT IN THE PERIOD OF REFORMS AND OPENNESS

The article reveals the historical stages of the use of the Confucian principles in the system of public administration in the People's Republic of China during the period of reforms and openness and its positive consequences in the case of modernization reforms. It is shown that conversion to Confucianism as an ideological and value-based belief system, which is historically traditional for the Chinese society, was caused by the discrepancy between the preserved official Marxist ideology and the contemporary need for the development and modernization of the society. The implementation of Confucian ideas into the practice of state administration served as an effective vaccination against the spread of Western, liberal values which was possible, in the conditions of the market functioning, and the connected with its formation of a civil society separate from the state. It also served as an effective tool for ensuring social stability in the transitive period. The consequence of this was the strengthening of the social mobilization of the people of the People's Republic of China and the consolidation of Chinese society.

Keywords: China, the period of reforms and openness, state administration, Confucianism, modernization.

УДК 327(477:479.29)"19"(091)
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.140.11

А. Чуткий, д-р іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОРГАНІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ГРУЗИНІВ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ ПОЧАТКУ ХХ ст. ТА БІОГРАФІЇ "АКТИВУ" ЦИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Досліджуються засновані студентами-грузинами у Київському комерційному інституті в 1909–1912 рр. організації. Їх можна поділити на науково-орієнтовані (Гурток любителів грузинської культури, Гурток любителів грузинської літератури, Науковий гурток студентів-грузинів) та студентські земляцтва (Грузинське й Закавказьке). Наголошується на тому, що такої кількості організацій національного спрямування в Київському комерційному інституті не створила жодна інша національність, попри те, що грузини не становили найбільшу етнічну групу серед студентів цього навчального закладу. Усе це додатково засвідчує високий ступінь консолідації та національної свідомості грузинської молоді початку ХХ ст. І вочевидь, що факт відриву від батьківщини лише зміцнював їхню національну самосвідомість та сприяв їхній консолідації.

Аналізуються виявлені в архіві Київського комерційного інституту особові справи студентів, котрі належали до керівництва цих організацій. На їхній основі зроблено висновок про те, що більшість із них походила із багатодітних та матеріально незабезпечених сімей грузинського духовенства із сільської місцевості. Середню освіту вони здобували в духовних семінаріях на батьківщині. Відповідно, їхнє спрямування на здобуття економічної освіти слід пояснювати як прагнення до поліпшення свого матеріального становища; а той факт, що вони здобували її в Києві – додатково підтверджує давність і дружність українсько-грузинських взаємин.

Дослідження побудоване на архівних документах, що вперше вводяться до наукового обігу.

Ключові слова: етнополітична історія початку ХХ ст., Київський комерційний інститут, національно-визвольний рух, студентські організації, українсько-грузинські відносини.

Початок ХХ ст. ознаменувався бурхливим розвитком вищої освіти в Києві, який виступав провідним осередком з підготовки фахівців за різними напрямками діяльності для всього півдня Російської імперії. Університет св. Володимира та Духовна академія, що діяли в місті з першої половини ХІХ ст., наприкінці ХІХ ст. були доповнені Політехнічним інститутом [49, с. 11–26]. Однак справжній бум засновництва вишів у Києві припав на початок ХХ ст.: у цей короткий проміжок часу в Києві було поновлено діяльність Вищих жіночих курсів [48], засновано музичну школу, Вищі комерційні курси (з 1908 р. – комерційний інститут) [55; 56, 46, с. 18–21] тощо [44, с. 388–391; 53]. Значна роль у цих процесах належала Університету св. Володимира, професорсько-викладацькі кадри якого значною мірою забезпечували новопосталі виші як викладацькими кадрами, так і виступали з ініціативою їх заснування [43, с. 167–170; 57, с. 105].

Збільшення кількості вишів поєдналось із загальним збільшенням студентського контингенту та демократичними віяннями в їхньому середовищі, що було наслідком як загальноєвропейських процесів, так і впливом демократичної революції 1905–1907 рр. [51, с. 146, 151; 53; 54]. При цьому студентство завжди стояло на вістрі тенденцій, що пульсували в середовищі суспільства. А для Східної Європи ключовою тенденцією в той період став національно-визвольний рух [42].

Усі вказані тенденції обумовили той факт, що провідною складовою студентського життя (поряд із навчальним процесом та політикою) став національний рух. У першу чергу він характеризував пригноблені національності. А представники останніх з особливою охотою їхали здобувати вищу освіту саме до Києва [50; 47; 45], який був центром одного з найбільш пригноблених народів Російської імперії і водночас зберігав статус провідного центру православних народів. Останнє відіграло немалу роль у випадку народів, котрі сповідували християнство східного обряду. З-поміж них традиційно важливу роль відігравали грузини, і до того ж українсько-грузинські відносини мали надзвичайно тривалу історію, що сягала доби Середньовіччя та водночас зміцнювалась в ХІХ–ХХ ст. завдяки спільності політичних доль.

У досліджуваній період особливо багато грузинів обирали навчання за спеціальностями, що мали практичну сферу застосування. Тож вони вступали перш за все

до Київського політехнічного інституту й особливо – до Київського комерційного інституту. Так, попри значну віддаленість вже з моменту заснування цього навчального закладу у ньому навчалися вихідці з Грузії. Зокрема, двоє грузинів (при загальній кількості студентів на той час у 299 осіб) були у складі першого набору його студентів [40, арк. 73]. У подальшому кількість їх постійно зростала, але у зв'язку з поділом студентів за конфесійним принципом виявити точну кількість грузинів з-поміж студентів Київського комерційного інституту не вдається через віднесення їх (так само як і українців, білорусів та молдаван) до категорії "православні". Лише іноді, коли етнічна характеристика "випливала" у студентській статистиці, можемо побачити факт збільшення чисельності студентів-грузинів у Київському комерційному інституті. Наприклад, у 1912 р. їх у цьому виші навчалось 74 особи, а в 1913 р. – уже 89 осіб [39, арк. 15].

За своєю чисельністю грузини серед студентів Київського комерційного інституту суттєво поступались українцям, росіянам, євреям та навіть полякам. Та попри це їм вдалось створити п'ять організацій національного характеру, тобто більше, ніж будь-якій іншій етнічній групі. До них належать: Гурток любителів грузинської культури, Гурток любителів грузинської літератури, Науковий гурток студентів-грузинів, Кавказьке та Закавказьке земляцтва. Інформація про ці організації, як і про їхніх представників (головно керівного складу цих організацій), виявлена та досліджена на основі справ з архіву Київського комерційного інституту, що вперше залучаються до наукового обігу і це додатково підвищує їх цінність. Вони подаються в порядку їх утворення, а особові справи членів цих організацій – у зв'язку з інформацією про їхню приналежність до тієї чи іншої студентської організації, створеної грузинами у стінах Київського комерційного інституту.

Першою з організацій, що була заснована студентами-грузинами в Київському комерційному інституті був **Гурток любителів грузинської культури**. Заяву про його створення було подано 2 грудня 1909 р. студентами інституту М. Г. Зіраховим та О. Д. Горгадзе [29, арк. 1]. В архіві Київського комерційного інституту вдалось виявити особові справи цих осіб, а тому пропонується ключова інформація з них.

Микола Георгійович Зірахов народився в 1885 р. в родині священика с. Бакурцихе Сінгарського повіту Тифліської губернії і який на час його навчання вже помер [17, арк. 2, 8]. Як випливає із послужного списку його батька, останній походив із духовного стану і також закінчив Тифліську духовну семінарію (1871) після чого здійснював священицьку службу, мав п'ятеро дітей [17, арк. 10а]. 21 липня 1909 р. М. Г. Зірахов відправив із Тифліса, де він саме закінчив навчання у духовній семінарії [17, арк. 2], заяву про вступ до Київського комерційного інституту [17, арк. 1]. М. Г. Зірахов повідомив про себе те, що після закінчення духовної семінарії працював вчителем [17, арк. 19].

У січні 1912 р. М. Г. Зірахов подав до правління інституту прохання про звільнення від плати за навчання на весняний семестр у зв'язку з тим, що він сирота та "нізвідки не отримує допомоги", але йому було відмовлено [17, арк. 24]. Почасти це можна пояснити тим, що в опитувальному бланку з надання пільг у платі за навчання М. Г. Зірахов зазначив, що отримує 12–15 руб. від брата, хоча й "не регулярно" [17, арк. 102]. Було вказано й те, що його брат працював сільським священиком у Тифліській губернії [17, арк. 102 зв.]. У січні 1913 р. М. Г. Зірахов уже прохав тільки про відстрочку у внесенні плати за навчання [17, арк. 25]. А у вересні 1913 р. знов прохав про звільнення від плати за навчання у зв'язку з крайньою матеріальною скрутою. При цьому він повідомив, що витратив зароблені влітку кошти (тобто підпрацював), а також те, що він одружений і його дружина через хворобу усунута з посади вчительки й при цьому він ще має дитину. Враховуючи такі обставини правління інституту зменшило йому плату за семестр наполовину [17, арк. 27]. Також в опитувальному бланку на отримання звільнення від плати за навчання М. Г. Зірахов написав, що місячні його витрати становлять 20 руб. (із них 12 руб. – плата за квартиру і ще 6 руб. – за харчування в їдальні Товариства швидкої допомоги нужденним студентам), але при цьому не отримує жодної сторонньої матеріальної допомоги [17, арк. 101]. Зазначено, що на той час уже померла і його мати (тобто він лишився круглим сиротою), а також указав і те, що правління інституту вже чотири рази звільняло його від плати частини вартості навчання (уперше на 20 руб., потім на 25 руб., далі на 40 руб. і вчетверте – на 20 руб. при загальному розмірі плати за навчання у 50 руб.) [17, арк. 101 зв.].

Паралельно із звільненням від плати за навчання М. Г. Зірахов шукав і джерела підробітку. Зокрема, у січні 1914 р. він звернувся до директора інституту з проханням прикомандируватись до Київської агентури Московського Союзу споживчих товариств. Це своє прохання він підкріплював тим, що: "Відчуває сильний потяг до кооперації та має достатні пізнання з історії та теорії кооперації" [17, арк. 29].

При цьому в січні 1914 р. М. Г. Зірахов уже закінчив курс навчання в інституті, про що отримав відповідне тимчасове свідоцтво [17, арк. 31]. У квітні – травні 1914 р. М. Г. Зірахов склав випускні іспити і отримав диплом комерційного інженера другого розряду [17, арк. 105], тобто диплом без відзнаки [57, с. 163]. Уже в липні 1914 р. він перебував у Грузії (своєю адресою зазначив м. Сігнахі Тифліської губернії), звідки звертався до керівництва інституту з проханням надати підтвердження того, що він пройшов повний курс навчання на банківському підвідділі і воно було надане [17, арк. 36]. Це прохання слід розглядати як підтвердження повернення М. Г. Зірахова на батьківщину та активні пошуки ним роботи.

Другий з ініціаторів заснування Гуртка любителів грузинської культури – **Онїфант Давидович Горгадзе**, як видно із його особової справи в архіві Київського комерційного інституту, був молодшим за свого колегу Зірахова на три роки (народився у 1888 р.), походив із родини причетника із с. Ілемі Шорапанського повіту Кутаїської губернії [16, арк. 4, 6]. Як він згадував у пізнішій автобіографії, із 7 років "вмів добре читати і писати по-грузинськи, знав кілька загальновживаних слів по-російськи" [16, арк. 69], що свідчить про слабкі успіхи русифікації Грузії кінця XIX ст. В цій автобіографії О. Д. Горгадзе помістив і спогади про Кутаїське духовне училище до якого він поступив у дев'ятирічному віці: "Тодішній склад вихователів і педагогів цього училища залишав бажати набагато й набагато кращого. Грубішим за всіх був інспектор училища і багатьом діставалося від нього" [16, арк. 69]. Після цього він перейшов на навчання до Кутаїської духовної семінарії, але вже за кілька місяців вона була остаточно закрита "внаслідок безладів у ній" [16, арк. 69]. Тож О. Д. Горгадзе перейшов на навчання до Донської духовної семінарії в Новочеркаську, яку й закінчив у 1909 р. Далі він згадував, що спочатку планував продовжувати освіту в духовній академії, але в останньому класі семінарії раптово змінив свої погляди й одразу ж після закінчення семінарії подав заяву про зарахування на економічне відділення Київського комерційного інституту [16, арк. 2, 69 зв.]. При цьому О. Д. Горгадзе зазначив, що головним фактором, який вплинув на таку зміну подальшого професійного спрямування, стали науки, які викладалися в інституті, і що він не помилюся з вибором навчального закладу, "із задоволенням відвідував завжди лекції інституту, засідання наукових товариств при інституті" [16, арк. 69 зв.].

Походження з духовного стану і територіальна наближеність місць проживання, а також і те, що брат О. Д. Горгадзе навчався у Кутаїській духовній семінарії, тобто там де й М. Г. Зірахов [16, арк. 7 зв.], дозволяє припускати їхнє знайомство ще до вступу у Київський комерційний інститут або принаймні швидко зближення після вступу до цього вишу. Тож те, що саме ці дві особи виступили ініціаторами заснування Гуртка любителів грузинської культури в Київському комерційному інституті, не випадкова, а цілком закономірна подія. Також це засвідчує і значний рівень культури серед сільського духовенства Грузії, любов до власних традицій та історії.

Як і у випадку з М. Г. Зіраховим, О. Д. Горгадзе також перебував в період навчання в Київському комерційному інституті у скрутному матеріальному становищі. Так, уже 11 листопада 1911 р. він звернувся до правління інституту з проханням звільнити його від плати за навчання у зв'язку із "вкрай скрутним становищем" і тим самим дати йому можливість "продовжити почату освіту" [16, арк. 23]. В опитувальному бланку (що мав підтвердити доцільність надання звільнення від плати за навчання або її зменшення) О. Д. Горгадзе зазначив наступне: винаймав у Києві кімнату за 4 руб. на місяць; харчування йому обходилося у 8–10 коп. на день (унікальний випадок, коли студент зазначив щоденні витрати на харчування і що дозволяє розрахувати їх раціон); що є членом Кавказького земляцтва (що дозволяє відносити це земляцтво до заснованих грузинами); і що не мав підробітків (написав "не можу дістати") та не отримував нізвідки допомоги [16, арк. 24]. Це його прохання було задоволено частково: йому було зменшено розмір плати за семестр на

15 руб., або майже на третину [16, арк. 23]. Уже за кілька днів після цього прохання О. Д. Горгадзе знов прохав директора інституту бодай відстрочити сплату решти суми до весни [16, арк. 25]. Зрештою, у грудні 1911 р. він знайшов 10 руб. для сплати за поточний семестр, а решту суми керівництво інституту дозволило йому сплатити в лютому [16, арк. 27].

Із заповненої О. Д. Горгадзе в лютому 1912 р. анкети для надання звільнення від плати за навчання випливає, що його поточні витрати зросли – на цей час він уже винаймав квартиру за 6 руб. (тоді як раніше платив 4 руб. за кімнату). Так само зросли й витрати на харчування – з 8–10 коп. до 10–20 коп. на день; а місячний бюджет становив 13–16 руб., із яких 10–12 руб. надходило від рідних [16, арк. 130]. Як поручитель за надану інформацію виступало Кавказьке земляцтво [16, арк. 130 зв.], а отже, він як і М. Г. Зірахов належав до його членів. А це, у свою чергу, дозволяє вести мову про "грузинське обличчя" цього земляцтва.

9 березня 1912 р. О. Д. Горгадзе звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням про надання довідки про те, що він дійсно навчається у цьому виші, що було потрібно для отримання "якоїсь роботи підчас літніх канікул" і необхідний документ він отримав [16, арк. 32]. При цьому О. Д. Горгадзе планував працювати на батьківщині, оскільки зазначив, що цей документ потрібний йому для влаштування на роботу на Закавказьку залізницю. А вже за кілька днів після цього він звернувся з проханням про відстрочення до 1 вересня внесення плати за навчання, оскільки "не має жодної можливості внести плату в поточному весняному семестрі" [16, арк. 34]. Отже, матеріальна скрута зберігалась і літні підробітки були потрібні саме задля отримання коштів для сплати за навчання. Спочатку директор дозволив відтермінувати її внесення до 1 травня, але після повторного прохання погодився на її відстрочення до 1 вересня [16, арк. 34, 35].

Чи вдалось О. Д. Горгадзе отримати підробіток на час літніх канікул – питання відкрите. Проте 1 серпня 1912 р. він звертався до директора інституту з проханням про продовження терміну відстрочки внесення плати за навчання до 1 жовтня і знов дістав схвальну відповідь [16, арк. 38]. Про те, що його матеріальне становище не покращилось, свідчить факт подання ним у вересні 1912 р. чергового прохання про звільнення від плати за навчання. При цьому у відповідній анкеті-поданні він зазначав не лише відсутність можливості внести необхідні кошти за навчання, але й бідність батьків [16, арк. 39]. Також із повідомленої О. Д. Горгадзе про себе інформації видно, що його витрати на наймання квартири зросли проти початку року на 2 руб. і становили 8 руб., а витрати на харчування (9–17 коп.) та загальні витрати залишилися майже без змін [16, арк. 40]. У підсумку йому було зменшено плату за навчання за поточний семестр на 30 руб. при загальному її розмірі у 50 руб. [16, арк. 39]. Однак і 20 руб. він не міг заплатити, а тому в листопаді 1912 р. прохав про відстрочення сплати до наступного семестру, але отримав відстрочку лише до 15 грудня [16, арк. 43]. Проте цей борг був погашений лише в липні 1913 р. [16, арк. 52], а отже, сам період навчання О. Д. Горгадзе в Київському комерційному інституті розтягся в часі: він мав закінчити його навесні 1913 р. (оскільки повний курс навчання становив 4 роки [57, с. 147, 154]), але лише 26 жовтня 1913 р. він повідомив директора, що склав усі іспити та заліки й тому готовий приступити до складання випускних іспитів у січні 1914 р. [16, арк. 55]. При цьому у вересні 1913 р.

О. Д. Горгадзе знов прохав про надання позики на покриття плати за навчання у зв'язку з відсутністю коштів [16, арк. 54].

На початку січня 1914 р. О. Д. Горгадзе отримав тимчасове свідоцтво про проходження повного курсу навчання [16, арк. 59] і тому міг приступати до складання випускних іспитів. У цей час він уже працював на станції Дзерули Закавказької залізниці (оскільки така адреса була указана ним у своїх проханнях) і виконував дипломну роботу на тему "Про грузинських хізан" [16, арк. 62], тобто темою свого дослідження О. Д. Горгадзе обрав важливе питання соціально-економічних відносин у грузинському селі пореформеної доби, оскільки правове становище хізан після селянської реформи 1861 р. не було чітко оформлено. У січні – лютому 1914 р. О. Д. Горгадзе склав випускні іспити й отримав диплом кандидата економічних наук другого розряду [16, арк. 70].

У жовтні 1914 р. О. Д. Горгадзе прохав директора інституту надати йому нове свідоцтво про закінчення вишу, оскільки старе згоріло під час пожежі в його будинку [16, арк. 65, 66]. Очевидно, що початок Першої світової війни ускладнив завершення справ із поновлення випускних документів. Принаймні лише 6 червня 1915 р., тобто через понад рік після складання випускних іспитів О. Д. Горгадзе звернувся до канцелярії Київського комерційного інституту з проханням про виготовлення диплому [16, арк. 72]. 28 квітня 1917 р. це прохання було повторено (з висилкою необхідних коштів), а своєю адресою О. Д. Горгадзе зазначив м. Тифліс [16, арк. 78], тобто також повернувся додому. За цей час О. Д. Горгадзе, відповідно до правил Київського комерційного інституту, міг перескласти випускні іспити й отримати диплом першого розряду (тобто з відзнакою) [57, с. 163], але не зробив цього, що можна пояснювати не лише обставинами часу, але й відсутністю можливостей у зв'язку з матеріальною скрутою, яку лише посилили війна та революційні потрясіння.

Слід зазначити, що 23 липня 1915 р. прохання про вступ до Київського комерційного інституту подав ще один випускник Тифліської духовної семінарії **Василь Васильович Горгадзе**, яке було задоволено [3, арк. 1]. Своєю адресою він зазначив станцію Дзерули Закавказької залізниці [3, арк. 1], тобто мешкав там, де по закінченні інституту працював О. Д. Горгадзе, а це дозволяє говорити про їхні родинні зв'язки. Останнє засвідчується також народженням в одному повіті, приналежністю батьків їх обох до духовного стану (а цей стан відзначався потужними родинними відносинами). Також у Київському комерційному інституті навчався старший брат В. В. Горгадзе – Григорій [3, арк. 5]. Ці факти тільки підтверджують солідарність і своєрідну кооперацію в середовищі тогочасної грузинської молоді, що було цілком логічним в обставинах вибору навчального закладу, який знаходився далеко від їхньої батьківщини, оскільки дозволяло одразу ж забезпечити підтримку когось із співвітчизників на новому місці. Проте навчання в інституті В. В. Горгадзе, мабуть, не закінчив – останній документ із його особової справи датований груднем 1915 р. [3, арк. 13].

Повертаючись до Гуртка любителів грузинської культури, слід сказати, що його метою (як видно зі статуту) було визначено "всебічне вивчення грузинської культури в її різних проявах" [29, арк. 2]. При цьому під останніми розумілись "література, політична та соціальна історія, право і т.д." [29, арк. 2], що свідчило про високий ступінь національної самосвідомості грузинської молоді. При цьому інформацію про культуру Грузії

гурток планував популяризувати "серед місцевої публіки" [29, арк. 2], що було ознакою активної наступальної тактики. Шляхами досягнення поставлених завдань у статуті гуртка було визначено влаштування лекцій, читання рефератів, наукових співбесід, а також заснування спеціальних комісій з різних напрямів вивчення Грузії та заснування відповідної бібліотеки [29, арк. 2]. Показово, що членами гуртка могли бути слухачі інституту "без різниці статі" [29, арк. 2], що засвідчувало також і панування серед тогочасної грузинської молоді доволі передових суспільних поглядів.

Щодо організаційної складової Гуртка любителів грузинської культури, то важливі справи вирішувались загальними зборами та правлінням, яке обиралось у січні терміном на один рік у складі трьох осіб [29, арк. 2]. Правління було відповідальним перед загальними зборами, а для вирішення важливих справ на останніх була потрібна присутність не менше 2/3 членів гуртка [29, арк. 2].

Про діяльність Гуртка любителів грузинської культури відомо небагато. По-перше, це подання про дозвіл улаштувати 5 квітня 1913 р. у Художньому драматичному театрі мініатюр вечір задля збільшення коштів гуртка [29, арк. 3].

По-друге, 10 травня 1913 р. правління Гуртка любителів грузинської культури подало прохання до керівництва інституту щодо матеріальної допомоги у справі проведення влітку 1913 р. "статистичного дослідження виноградарства та виноробства у зв'язку із загальним економічним становищем у Кутаїському та Шорапанському повітах Кутаїської губернії" [29, арк. 4]. При цьому позитивний відгук на складену програму анкетного опитування у цій справі дав викладач інституту і відомий український вчений О. О. Русов [29, арк. 6]. Слід сказати, що показовим у цій анкеті було те, що крім традиційних питань до респондентів (місце проживання, прізвище, ім'я та по-батькові, стаття, сімейний стан, склад сім'ї, вік, освіта) було додано й графу "національність" [29, арк. 7], що було безперечно сміливим кроком на тлі наростаючої хвилі шовінізму в Російській імперії. Сильний економічний аспект анкети знайшов відображення у цілій низці питань щодо характеру господарювання на землі та юридичних прав на неї, оцінці поголів'я худоби, сільськогосподарського реманенту, а також прибутковості самого господарства [29, арк. 7–14]. Слід зазначити, що загальна кількість пунктів цієї анкети становила 80 і при цьому в більшості з пунктів анкетного опитування йшла ціла низка підпунктів, що було доволі унікальним явищем у практиці студентських анкет, оскільки засвідчувало її ґрунтовність та безумовну науковість.

Також потрібно вказати, що цю заяву щодо сприяння у проведенні вивчення виноградарства та виноробства у Грузії влітку 1913 р. підписав тогочасний керівник гуртка Л. Й. Картвелішвілі (згодом відомий радянський партійний та політичний діяч Грузії) і секретар С. Д. Мікадзе [29, арк. 4 зв.]. Особову справу останнього також вдалось віднайти в масиві особових справ студентів Київського комерційного інституту. З неї відомо, що **Сократ Дмитрович Мікадзе** народився 1890 р. в сім'ї селянина (родом із Кутаїської губернії), у червні 1911 р. закінчив Кутаїське реальне училище і вже в липні 1911 р. вступив на економічне відділення Київського комерційного інституту [5, арк. 1]. На той час він мешкав разом із батьками в Кутаїсі [5, арк. 4]. Матеріальна скрута ускладнила процес навчання. Однак у травні 1914 р. С. Д. Мікадзе вносить заборговану за навчання суму та поновлюється у

числі студентів інституту. Зроблено це було доволі вчасно, оскільки з початком війни почалась масова мобілізація, а навчання у вищій школі надавало відстрочку від призову. Принаймні в жовтні 1914 р. С. Д. Мікадзе прохав керівництво Київського комерційного інституту про надання воїнському присутствію за місцем приписки підтвердження про перебування у складі студентів інституту [5, арк. 8]. Проте вже в ніч на 5 грудня 1914 р. він був заарештований київською жандармерією за підозрою "в антиурядовій діяльності" [5, арк. 14] і на час слідства був відрахований з інституту [5, арк. 12]. На жаль, детальнішої інформації про суть цієї справи не виявлено, але факт поновлення у складі студентів дозволяє припускати безпідставність звинувачень або неможливість виявлення доказів такої діяльності С. Д. Мікадзе.

Восени 1916 р. С. Д. Мікадзе знов був відрахований з інституту за невнесення плати за навчання, але невдовзі вніс її і був поновлений у складі студентів [5, арк. 9]. Для унаочнення термінів зв'язку України і Грузії у революційному 1917 р. показовим є подання Кутаїського військового присутствія (датованого 14 грудня 1917 р.) до канцелярії Київського комерційного інституту про надання С. Д. Мікадзе відстрочки від призову. Останнє було отримане в Києві 18 лютого 1918 р. [5, арк. 10]. Оскільки на цьому особова справа С. Д. Мікадзе уривається, то це дозволяє припускати те, що він не закінчив навчання в інституті.

Окрім Гуртка любителів грузинської культури, 6 травня 1912 р. правління Київського комерційного інституту затвердило статут **Гуртка любителів грузинської літератури** [31, арк. 1]. Але його діяльність, так само як і склад відслідкувати не вдалось, окрім самої згадки цієї організації в переліку затверджених студентських організацій інституту.

Набагато більше інформації про діяльність та членів маємо щодо Наукового гуртка студентів-грузинів, що діяв в інституті з 1912 по 1914 р. Статут **Наукового гуртка студентів-грузинів** був затверджений правлінням Київського комерційного інституту 6 травня 1912 р. [37, арк. 1 зв.]. Завданням цього гуртка (як видно з першої статті його статуту) було визначено "наукове вивчення соціально-економічного становища Грузії", чого планувалось досягнути читанням рефератів, літературних вечорів, проведення екскурсій до Грузії під час канікул, придбання книг та періодики відповідної тематики [30, арк. 8], тобто його діяльність була дотичною до роботи Гурток любителів грузинської культури. Членами цього могли бути "слухачі та слухачки інституту, що співчують цілям гуртка", а сам прийом відбувався за рекомендацією трьох членів гуртка [30, арк. 8]. Засоби Наукового гуртка студентів-грузин, як і інших студентських організацій Київського комерційного інституту, формувалися із членських внесків, пожертв, надходжень від організованих заходів (спектаклів, вечорів тощо) і витрачалися відповідно до рішень загальних зборів або правління. Проте, на відміну від решти земляцтв, члени Наукового гуртка студентів-грузинів мали вносити щомісяця "не менше 20 коп." [38, арк. 7], тобто не обмежувався верхній поріг внеску, тоді як у решти організацій студентів інституту розмір членського внеску був фіксований. Таку відмінність можна пояснювати певними ментальними рисами тогочасної грузинської молоді.

Слід відзначити, що в назві справи цього гуртка в архіві Київського комерційного інституту він названий "Грузинське земляцтво (Науковий гурток)" [36]. Заява із проханням його затвердження була подана директору інсти-

туту наприкінці квітня 1912 р. ініціативною групою студентів-грузинів із 10 осіб: М. С. Брегвадзе, М. Г. Зірахов (який, як зазначалося вище, був ініціатором заснування також і Гуртка любителів грузинської культури), А. М. Інцквірвелі, В. Д. Капанадзе, Є. С. Кашакшвілі, П. С. Квірікадзе, Г. Л. Мепарешвілі, М. А. Сабашвілі, Є. Д. Сартаніде, М. М. Уклеба [36, арк. 1]. Як видно із подальших документів, справа із започаткуванням діяльності цього гуртка розтяглася: лише 8 листопада 1912 р. ініціативна група (М. Ф. Барбакадзе, П. К. Детешидзе, Л. Й. Картвелішвілі – який набув і головою Гуртка любителів грузинської культури, а згодом відомим державним діячем Грузії радянського періоду [52, с. 14], В. Д. Капанадзе, Є. Катакашвілі, С. Д. Мікадзе, Г. Л. Мепарішвілі, М. М. Уклеба, А. Тітвінідзе, М. Сабашвілі) звернулася до директора інституту з проханням про дозвіл скликати установчі збори Наукового гуртка студентів-грузинів 14 листопада 1912 р. [36, арк. 2], яке було задоволено [36, арк. 3-3 зв.]. Оскільки першими серед ініціаторів скликання цих зборів значаться активісти Гуртка любителів грузинської культури, то це дозволяє вести мову про спорідненість обох цих організацій.

На установчих зборах 14 листопада 1912 р., як видно зі звіту, було обрано правління у складі трьох осіб: голова – Л. Й. Картвелішвілі, секретар – С. Д. Мікадзе та бібліотекар – П. С. Квірікадзе [36, арк. 4]. Правління розгорнуло активну діяльність гуртка. Так, уже 5 травня 1913 р. Науковий гурток студентів-грузинів організував пароплавне гуляння до Межигір'я з метою посилення своїх коштів, яке було задоволено керівництвом інституту [36, арк. 5–10].

8 жовтня 1913 р. відбулись чергові збори Наукового гуртка студентів-грузинів, на яких було обрано новий склад його керівництва: Є. Н. Дідобулідзе (голова), Копадзе (секретар), М. Майсурадзе (бібліотекар); кандидатами – Горгадзе та Горгітадзе; членами ревізійної комісії – Інцквірвелі, Кордзахія, Чангашвілі; членами балльної комісії – Гулашвілі, Зірахішвілі, Панцулая, Сабашвілі, Харазов, Цкітішвілі, Янкошвілі [36, арк. 12]. У листопаді 1913 р. Дідобулідзе, як голова гуртка, подав прохання про надання йому адміністрацією інституту повноважень на проведення щотижневих екскурсій по Києву та для уникнення "протидії місцевої адміністрації" груповим зібранням [36, арк. 14]. Невдовзі було подано і список особливо нужденних членів гуртка: Гулашвілі, Квірікадзе, Кордзахія, Купатадзе, Ліпартеліані, Майсурадзе, Мепаршвілі, Наморадзе, Сабашвілі [36, арк. 16]. З метою посилення засобів гуртка його керівництвом було заплановано проведення 10 лютого 1914 р. вечора "в залі Дворянського клубу на Хрещатинській вулиці 29" [36, арк. 17]. А вже в березні 1914 р. керівництво Наукового гуртка студентів-грузинів звернулося до директора інституту з проханням дозволити "влаштувати ряд вечорів та спектаклів на користь нашого гуртка в межах Тифліської та Кутаїської губерній" [36, арк. 19]. При цьому всі отримані від цього кошти мали піти на проведення анкети "Виноградарство та виноробство" в межах Шорапанського та Кутаїського повітів [36, арк. 19]. Паралельно на 20 квітня 1914 р. гурток прохав дозволу на проведення лекції приват-доцента Петербурзького університету П. С. Когана "Перелом у сучасній російській літературі" [36, арк. 21, 22]. Як бачимо, новий склад керівництва Наукового гуртка студентів-грузинів суттєво активізував його діяльність. Проте початок Першої світової війни призвів до припинення діяльності цього гуртка, як і біль-

шості студентських організацій. Тож на цьому документация щодо діяльності Наукового гуртка студентів-грузинів Київського комерційного інституту уривається.

Тепер розглянемо особові справи тих членів Наукового гуртка студентів-грузинів, які вдалось виявити в архіві Київського комерційного інституту. По-перше, збереглися справи кількох ініціаторів заснування Наукового гуртка студентів-грузинів – М. С. Брегвадзе, М. Ф. Барбакадзе, О. М. Капанадзе та М. М. Уклеби.

Микола Спиридонович Брегвадзе у січні 1910 р. поступив на комерційне відділення Київського комерційного інституту, де безперервно навчався по 1912 р. (коли перевівся на економічне відділення) і при цьому надав посвідчення про проходження військової служби [1, арк. 1, 3]. Як і у решти вже згаданих студентів Київського комерційного інституту, що походили з Грузії, М. С. Брегвадзе належав до категорії незаможних. Так, уже з 1911 р. він постійно подавав прохання про звільнення від плати за навчання або про відстрочку у сплаті цих коштів [1, арк. 7–10, 16–17]. З інформації з анкет, що супроводжували ці подання, довідуємось, що М. С. Брегвадзе походив із сім'ї священика з Шорапанського повіту Кутаїської губернії, мав двох братів і двох сестер, у 1903 р. закінчив духовну семінарію і що в Києві він знімав квартиру за 6 руб. за місяць та харчувався в їдальні Товариства швидкої допомоги нужденним студентам (за 5 руб. на місяць), власного заробітку не мав, отримував від батька 15 руб. на місяць і стільки ж витрачав на життя у Києві; а також, що навчався головню на "п'ятірки" та "четвірки" та що був членом Кавказького земляцтва [1, арк. 6-6 зв.], при цьому був касиром в останньому, що додатково підтверджує значну роль грузинів у цьому земляцтві. У відповідь на це подання йому було зменшено плату за навчання наполовину. Однак уже 22 жовтня 1912 р. М. С. Брегвадзе звернувся до директору інституту з проханням повернути йому всі його документи, оскільки внаслідок "домашніх обставин" він мусив припинити навчання [1, арк. 7]. 29 грудня 1917 р. М. С. Брегвадзе прохав ректора Київського комерційного інституту про надання посвідчення, що він навчався у цьому виші і при цьому вказав київську адресу проживання [1, арк. 2], а це дозволяє припускати, що він залишився в Україні.

Схожою була й доля **Михайла Филимоновича Барбакадзе**. Він подав прохання про зарахування на економічне відділення Київського комерційного інституту 8 вересня 1908 р. одразу ж після закінчення Тифліської духовної семінарії [15, арк. 1, 6] і таким чином був хронологічно найпершим серед виявлених грузинів, що вступили до цього інституту. У складеній наприкінці навчання в інституті автобіографії, М. Ф. Барбакадзе зазначав, що процес здобуття середньої освіти розтягся у зв'язку з частими заворушеннями серед учнів у Грузії, що є цінним свідченням з історії Грузії початку XX ст. Зокрема, він писав у ній таке: "У зв'язку з хвилюваннями, що відбувались у 1903–1904 начальному році, відбулось закриття Кутаїської семінарії і за розпорядженням Св. Синоду я був переведений до Тифліської духовної семінарії. Полум'я руху 1905 року охопило майже всі навчальні заклади Кавказу і в тому рахунку Тифліську семінарію. Нормальний хід занять був призупинений на цілий рік" [15, арк. 29]. Також у цій автобіографії М. Ф. Барбакадзе прямо зазначив, що "не відчував поклику до пастирського служіння", але прагнув здобути вищу освіту, що й здійснив, поступивши на навчання до Київського комерційного інституту [15, арк. 29]. Це показує посилення секулярних настроїв у середовищі грузинської молоді на

початку XX ст., адже ж цей вчинок був типовим, як свідчать справи інших вихідців із грузинського духовенства, котрі вступали до Київського комерційного інституту.

Як видно з документів особової справи М. Ф. Барбакадзе в архіві інституту, він теж походив із родини грузинського священика і навіть з тієї ж місцевості, що й М. С. Брегвадзе – Шорапанського повіту Кутаїської губернії [15, арк. 2, 4], що мало означати якщо і не їхнє знайомство до вступу в інститут, то однозначно мало посприяти їхньому зближенню у його стінах. Батько М. Ф. Барбакадзе, як видно із його формулярного списку, на момент вступу останнього до інституту, був вдівцем і мав на утриманні чотирьох дітей, із яких Михайло був другим за віком [15, арк. 8]. Закономірно, що багатодітна батьківська сім'я та віддаленість від дому прирікали і М. Ф. Барбакадзе на скрутну матеріальну ситуацію. Це підтверджується тим, що з 1911 р. він постійно звертався до правління інституту з проханнями про відстрочку або й повне звільнення від плати за навчання [15, арк. 10, 13–16, 17–18]. Як бачимо із супроводжуючих ці подання анкет, М. Ф. Барбакадзе не мав у Києві жодної рідні й знімав кімнату "спільно з товаришем" за 6 руб. з кожного за місяць та ще 6 руб. витрачав щомісяця на харчування у студентській їдальні, однак він не мав жодних підробітків, єдиним джерелом його доходів були періодичні незначні суми, що надходили від його сестри та батька [15, арк. 12а] і які він у 1912 р. (у черговій анкеті) означив у межах 15–18 руб. на місяць [15, арк. 16а].

З метою поліпшення свого матеріального становища М. Ф. Барбакадзе спільно з однокурсником О. М. Капанадзе (котрий також походив із Кутаїської губернії, хоч і з селянської родини, але теж закінчив духовну семінарію і з 1908 р. навчався в інституті та спільно із яким М. Ф. Барбакадзе наймав квартиру у Києві – на що вказує спільна адреса їх обох в анкетах із надання звільнення від плати за навчання [19, арк. 11 зв.; 15, арк. 16 зв.]) подали прохання про надання їм посвідчення про те, що вони прослухали цикл занять залізничного підвідділу інституту задля отримання на час літніх канікул підробітку на Закавказькій залізниці [15, арк. 21–23]. Оскільки це не перше звернення такого роду, то можна вести мову про тенденцію – здобуття освіти в економічному виші задля подальшого працевлаштування у Грузії на залізниці.

У травні – червні 1913 р. М. Ф. Барбакадзе склав випускні іспити й отримав диплом кандидата економічних наук другого розряду [15, арк. 63, 65]. Однак у диплом вкралась помилка – замість "Филимонович" М. Ф. Барбакадзе був записаний у ньому як "Філіпович" і тому прохав про виправлення цієї помилки, що й було зроблено [15, арк. 77, 78]. При цьому, як видно з листування з цього питання, М. Ф. Барбакадзе на той час уже працював на Закавказькій залізниці, тобто як і більшість його земляків після здобуття вищої освіти в Києві повернувся на батьківщину.

Ще один представник ініціативної групи із заснування Наукового гуртка студентів-грузинів – **Микола Мефодійович Уклеба**, чия особова справа була виявлена, як видно із уміщених у ній документів, теж походив із родини священика з Кутаїської губернії (с. Ецері, Кутаїський повіт) і після закінчення Тифліської духовної семінарії в 1910 р. поступив до Київського комерційного інституту [25, арк. 1]. Як і решта його співвітчизників, М. М. Уклеба неодноразово (починаючи з осені 1911 р.) звертався до керівництва інституту з проханнями про звіль-

нення або бодай відстрочення внесення плати за навчання, які частково задовольнялись [25, арк. 18–21, 23–28, 30–33]. В анкетах, що супроводжували ці прохання, М. М. Уклеба повідомив про себе таку інформацію: 1) "винаймав кімнату спільно з товаришем по 6 руб. на місяць", 2) харчувався в їдальні Товариства швидкої допомоги студентам київських вишів на суму в 4–4,5 руб. на місяць, 3) не мав жодних заробітків, 4) "отримував від батька до 15 руб. та й то не акуратно", 5) мав п'ятьох братів та одну сестру [25, арк. 22–22 зв.]. 1913–1914 навчальний рік він пропустив через хворобу і тому був відрахований [25, арк. 39]. Проте вже 14 серпня 1914 р. прохав про поновлення у числі студентів [25, арк. 40], що можна пояснювати й намаганням уникнути в такий спосіб мобілізації. Останнє підтверджується наполегливими проханнями до адміністрації інституту про надання відповідної посвідки для представлення до військового призову за місцем приписки [25, арк. 44].

У лютому 1916 р. М. М. Уклеба отримав тимчасове посвідчення про прослухання повного циклу навчальних дисциплін в інституті, а у вересні 1916 р. (після складання випускних іспитів) здобув диплом кандидата економічних наук другого розряду [25, арк. 49, 118]. Показово, що дипломна робота М. М. Уклеби була присвячена рідному краю: "Марганцева промисловість у Чангурському районі Шорапанського повіту Кутаїської губернії" [25, арк. 74].

Іншу групу осіб, матеріали щодо яких вдалось виявити в архіві Київського комерційного інституту, становлять представники останнього передвоєнного складу керівництва Наукового гуртка студентів-грузинів, обраного в жовтні 1913 р.: В. Д. Кордзахія, М. І. Майсурадзе, А. М. Панцулая, Г. Й. Харазов, Ф. Л. Чангашвілі, І. І. Цкітшвілі.

Володимир Дмитрович Кордзахія, котрий у жовтні 1913 р. був обраний до складу ревізійної комісії Наукового гуртка студентів-грузинів, походив із родини священика (у якій загалом було шестеро дітей) із Горійського повіту Тифліської губернії, середню освіту здобував у Горійському духовному училищі та Тифліській духовній семінарії, по закінченні якої в 1912 р. вступив до Київського комерційного інституту [8, арк. 3, 5, 28]. Уже навесні 1913 р. він уперше звернувся з проханням про надання позики для сплати за навчання. У вересні 1913 р. В. Д. Кордзахія знов звертався до правління Київського комерційного інституту з проханням надати позику на 40 руб. для сплати за навчання, а сплату решти 10 руб. прохав відстрочити до грудня 1913 р., але отримав лише позику в розмірі 15 руб. [8, арк. 26]. При цьому про себе В. Д. Кордзахія повідомив, що платить за оренду квартири 7 руб., має безкоштовний обід у їдальні Товариства швидкої допомоги нужденним студентам і заробляє 10–12 руб. на місяць займаючись репетиторством ("займаюсь по курсу молодших класів гімназії") і більше ніяких коштів ні від кого не отримував, а загальні витрати на місяць оцінив у 10 руб. [8, арк. 26–27]. Також він зазначив, що є членом Кавказького земляцтва і що його батько помер станом на 1913 р. [8, арк. 27 зв.]. Окрім цього, 6 липня 1913 р. В. Д. Кордзахія уклав шлюб у Києво-Печерській Ольгінській церкві [8, арк. 31], що свідчить також і про укладення шлюбних відносин між представниками українського та грузинського етносу. 9 вересня 1914 р. В. Д. Кордзахія звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням переслати всі його документи з інституту до Другого київського військового училища, до якого він поступив юнкером [8, арк. 12]. Оскільки в липні 1914 р. В. Д. Кордзахія прохав про надання посвідчення про перебування у складі студентів задля

звільнення від призову [8, арк. 19], то це можна розглядати як прагнення піти на фронт.

Михайло Іванович Майсурадзе, котрий у жовтні 1913 р. був обраний бібліотекарем Наукового гуртка студентів-грузинів, народився в 1893 р., походив із родини священика з м. Телаві. Тифліської губернії і після закінчення Тифліської семінарії 30 липня 1912 р. подав прохання про вступ на комерційне відділення Київського комерційного інституту (на той час він мешкав у Тифлісі) [10, арк. 18, 15]. У роки навчання в інституті М. І. Майсурадзе також належав до числа матеріально незабезпечених, а тому вже на другому семестрі подав прохання про звільнення від плати за навчання. А у вересні 1913 р. – про надання позики для внесення плати за навчання, яке було задоволено в розмірі 15 руб. від загального розміру плати за семестр у 50 руб. При цьому М. І. Майсурадзе повідомив про себе такі дані у відповідній анкеті: є членом Кавказького земляцтва; батько помер, а мати мешкає у м. Телаві, у будинку його старшого брата, котрий працює священиком; у Києві знімає квартиру за 9 руб. на місяць; харчується в їдальні Товариства швидкої допомоги студентам київських вишів, на що витрачає 6 руб. на місяць; загальні витрати становлять 20 руб. на місяць при відсутності заробітків та отриманні від рідних 20 руб. [10, арк. 32–35].

Із наступних документів видно, що у вересні 1915 р. М. І. Майсурадзе прохав видачі його документів із канцелярії інституту для переведення до Московського комерційного інституту [10, арк. 12, 14], що можна пов'язувати з обставинами евакуації Київського комерційного інституту в той час із Києва до Саратова [57, с. 277–301; 55, с. 177–187; 56]. Однак цей задум не здійснився, оскільки на початку 1916 р. М. І. Майсурадзе прохав директора інституту надати рекомендації для вступу на роботу до Всеросійського Союзу міст, що було необхідно у зв'язку з матеріальною скрутою і було задоволено. При цьому М. В. Довнар-Запольський відзначив, що хоча М. І. Майсурадзе є "малозабезпеченим", але водночас "працьовитий та старанний" [10, арк. 8]. 25 жовтня 1916 р. до керівництва інституту звернувся з листом старший брат М. І. Майсурадзе Василь (котрий на той час служив священиком у 139-му тиловому етапі Західного фронту). У цьому листі він повідомив, що регулярно надсилав М. І. Майсурадзе кошти для плати за навчання і також додав, що наразі не має жодних відомостей від нього [10, арк. 5], хоча ще в липні 1916 р. М. І. Майсурадзе надсилав з дому до інституту листа з проханням надати йому пільговий проїзд залізницею до Саратова і назад [10, арк. 4], що вочевидь можна пояснити лише поганим станом зв'язку за умов війни. Зрештою, 27 серпня 1929 р. датований лист М. І. Майсурадзе до інституту з проханням надіслати його документи за адресою: м. Тифліс, провулок Іод-рішвілі, № 8. При цьому він зазначив, що навчався в інституті до 1917 р. і склав майже всі іспити, але потому виїхав до Грузії [10, арк. 3].

Аполлон Миколайович Панцулая, входив до складу обраної в жовтні 1913 р. бальної комісії Наукового гуртка студентів-грузинів. Як видно з його особової справи, він походив із родини селянина з Кутаїської губернії, у 1908 р. закінчив Кутаїську гімназію [12, арк. 4]. 14 серпня 1911 р. А. М. Панцулая звернувся з проханням про зарахування до вільних слухачів економічного відділення Київського комерційного інституту, яке було задоволено [12, арк. 8] і при цьому на той час він працював помічником учителя Ланчкунтського міського училища у Грузії [12, арк. 20–21]. Попри наявність роботи і меншу

вартість навчання на заочній формі, А. М. Панцулая теж не мав стабільного матеріального положення, оскільки вже з 1912 р. неодноразово звертався з проханнями про відстрочення внесення плати за навчання [12, арк. 7, 10–12, 15–16]. Також він прагнув перейти на стаціонар. Однак 25 грудня 1913 р. з Навчального відділу міністерства торгівлі та промисловості надійшло повідомлення, що його прохання про зарахування до дійсних слухачів інституту відхилено [12, арк. 5]. 18 травня 1915 р. А. М. Панцулая звернувся до правління Київського комерційного інституту з проханням повернути внесені ним за навчання у 1914–1915 навчальному році 100 руб., оскільки був відрхований з інституту [12, арк. 3].

Георгій Йосипович Харазов, котрий належав до обраної в жовтні 1913 р. бальної комісії Наукового гуртка студентів-грузинів, як видно з документів із його особової справи з архіву інституту, на відміну від решти вихідців із Грузії, був римо-католиком, народився в 1890 р. в сім'ї міщанина, мешкав у Кутаїсі, у 1911 р. закінчив Кутаїське реальне училище [26, арк. 2]. У червні 1912 р. Г. Й. Харазов подав прохання про зарахування на комерційне відділення Київського комерційного інституту [26, арк. 1]. Проте вже в липні 1912 р. він прохав переслати його документи з Київського до Московського комерційного інституту [26, арк. 11]. Водночас, на початку серпня 1912 р. Варшавський політехнічний інститут надсилав документи Г. Й. Харазова до Київського комерційного інституту [26, арк. 13], а наприкінці серпня 1912 р. Харазов знов прохав про зарахування на комерційне відділення Київського комерційного інституту [26, арк. 15]. Усе це можна пояснити хитаннями й невизначеністю самого Г. Й. Харазова щодо місця навчання.

Г. Й. Харазов, як і решта студентів-грузинів, відчував матеріальну скруту у студентські роки: вже в березні 1913 р. він звернувся до директора інституту з проханням про відстрочку внесення плати за навчання [26, арк. 16]. А у вересні 1913 р. Г. Й. Харазов уже просив надати йому позику через відсутність коштів і при цьому повідомив про себе наступне: батько помер, лишивши трьох синів і одну доньку, сам Г. Й. Харазов винаймає квартиру за 10 руб. на місяць, а його загальні витрати на місяць становлять 25 руб. при отриманні від матері 25 руб. [26, арк. 18, 95]. У вересні 1915 р. Г. Й. Харазов прохав про надання довідки про те, що він є студентом інституту, для надання до військового присутствія за місцем приписки [26, арк. 20]. На початку червня 1917 р. Г. Й. Харазов отримав свідоцтво про проходження курсу навчання і подав прохання про допуск до випускних іспитів восени 1917 р., що було задоволено [26, арк. 24–25, 27]. До листопада 1917 р. Г. Й. Харазов склав випускні іспити і отримав диплом комерційного інженера другого розряду.

Федір Луарсабович Чангашвілі, що в жовтні 1913 р. був обраний до ревізійної комісії Наукового гуртка студентів-грузинів, народився в Грузії 1889 р. у сім'ї селян, у 1911 р. закінчив Тифліську духовну семінарію [14, арк. 3, 31, 34]. 20 липня 1912 р. Ф. Л. Чангашвілі звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням про зарахування його на економічне відділення цього вишу [14, арк. 9].

Будучи як і решта студентів-грузинів матеріально незабезпеченим, Ф. Л. Чангашвілі вже на початку навчання (жовтень 1912 р.) звернувся до директора інституту з проханням відстрочити внесення плати за навчання [14, арк. 40]. У жовтні 1913 р. він знов звернувся до прав-

ліній інституту з проханням про надання позики для оплати навчання. На це його спонукала, як Ф. Л. Чангашвілі зазначив у цьому проханні: "Крайня скрута та жага продовжити вищу освіту" [14, арк. 13]. При цьому із супровідної анкети довідуємось про те, що батько Ф. Л. Чангашвілі помер ще в його дитинстві, а мати мешкала у селі в Телавському повіті, а також і те, що Ф. Л. Чангашвілі був членом Кавказького земляцтва, за найману квартиру платив 7,5 руб. і ще 4 руб. – за харчування в їдальні Товариства швидкої допомоги нужденним студентам; а загальні місячні витрати становили 18 руб. при отриманні від приватних осіб 120 руб. на рік [14, арк. 13–14 зв.]. У березні 1914 р. прохання про надання позики для покриття вартості навчання було повторено [14, арк. 20–21]. На цей час він платив за квартиру 8 руб. на місяць і ще по 14 коп. за щоденне харчування в їдальні Товариства швидкої допомоги нужденним студентам, "щодобового заробітку не мав, іноді заробляв по 10–15 руб." і при цьому правління Кавказького земляцтва засвідчувало його крайню нужденність [14, арк. 21].

Усічні 1916 р. Ф. Л. Чангашвілі звертався до директора Київського комерційного інституту з проханням надати йому посвідчення про те, що він навчається в цьому виші для подання такого уповноваженому Земства для закупівлі хліба для армії на предмет отримання роботи [14, арк. 6]. Останній документ із його особової справи – посвідчення про укладення ним шлюбу в березні 1916 р. з донькою священика з м. Сігнах Тифліської губернії [14, арк. 4, 8].

Ілля Іванович Цкітішвілі, котрий, як і Г. Й. Харазов, належав до обраної в жовтні 1913 р. бальної комісії Наукового гуртка студентів-грузинів, народився 1891 р., походив із сім'ї православного священика з Кутаїського повіту Кутаїської губернії. При цьому таїнство хрещення здійснював причетник Микола Барбакадзе, мабуть, родич одного із засновників Наукового гуртка студентів-грузинів Київського комерційного інституту М. Ф. Барбакадзе, про якого згадувалось вище [27, арк. 8]. І. І. Цкітішвілі також закінчив Кутаїське реальне училище і в серпні 1912 р. подав прохання про зарахування на економічне відділення Київського комерційного інституту [27, арк. 2, 1].

Уже в січні 1913 р. І. І. Цкітішвілі подав прохання на ім'я директора Київського комерційного інституту про відстрочку із внесення плати за поточний семестр [27, арк. 13]. А в червні 1913 р. він прохав директора інституту про надання посвідчення про успішність у навчанні, що було потрібно для отримання матеріальної допомоги від Товариства поширення грамотності серед грузинів м. Тифліса [27, арк. 19]. Проте уже у вересні 1913 р. він знов звернувся до правління інституту з проханням надати позику в повному обсязі вартості навчання за семестр у зв'язку з пожежею в батьківському домі, що спричинила "вкрай нужденне становище" [27, арк. 21]. При цьому у відповідній анкеті на надання позики в графі про майнове становище батьків І. І. Цкітішвілі зазначив, що "немає нічого після пожежі, заробіток 27 руб. 78 коп."; а також, що має чотирьох братів і є членом Кавказького земляцтва; що знімає квартиру за 9 руб., а за харчування в їдальні Товариства швидкої допомоги платить 3,95 руб. і при загальних витратах на місяць у розмірі 21 руб. отримує від рідних 23 руб. [27, арк. 22 зв., 42]. У вересні 1915 р. він прохав надати копії з його документів у канцелярії інституту, які були йому необхідні для вступу стороннім слухачем в Університет св. Володимира, що було задоволено [27, арк. 23, 25].

У березні 1917 р., як видно з листування, І. І. Цкітішвілі працював у Комітеті Південно-західного фронту Всеросійського земського союзу [27, арк. 27]. Попри це він продовжував рахуватись у складі дійсних слухачів інституту. Зокрема, 18 квітня 1918 р. подав на ім'я ректора інституту прохання про дозвіл складати випускні іспити з пізнішою сплатою за навчання у зв'язку з відсутністю коштів [27, арк. 28]. Це прохання було задоволено і 24 квітня 1918 р. І. І. Цкітішвілі отримав тимчасове свідоцтво про закінчення курсу навчання, а сам диплом датований 2 лютого 1919 р., тобто був виданий буквально в переддень захоплення Києва більшовиками [27, арк. 34, 40]. Так само знаковим документом є довідка від Київського комерційного інституту до Кутаїського повітового військового присутствія датована квітнем 1918 р. [27, арк. 36], що підтверджує факт відносин між Україною і Грузією у той період.

Збереглися також особова справа останнього бібліотекаря Наукового гуртка студентів-грузинів **Пантелеймона Савича Квірікадзе**. Із неї отримуємо інформацію про те, що він народився в 1888 р. в родині священика із с. Рімі Кутаїського повіту, середню освіту здобув спочатку в Кутаїському духовному училищі (1896–1906 рр.), а потім у Тифліській духовній семінарії, яку закінчив в 1911 р. [20, арк. 2, 26]. У липні 1911 р. П. С. Квірікадзе подав заяву про вступ до Київського комерційного інституту і був зарахований на економічне відділення [20, арк. 27]. Як і решта студентів-грузинів, чий особові справи вдалось відшукати в архіві інституту, П. С. Квірікадзе жив у постійних нестатках і саме цьому аспекту присвячена більшість документів із його особової справи. Так, уже в березні 1912 р., тобто наприкінці першого курсу, він просив про відстрочення йому внесення плати за навчання, яке невдовзі було повторено [20, арк. 36, 37]. Аналогічні прохання були зроблені також у липні, вересні та грудні 1912 р., а потім у січні 1913 р. [20, арк. 67–68, 60–63].

З метою отримання коштів улітку 1913 р. П. С. Квірікадзе планував влаштуватись працювати контролером потягів на Закавказькій залізниці і прохав керівництво інституту надати йому документи, що засвідчували факт його навчання [20, арк. 56–57]. Чи здійснився цей задум – невідомо. Однак уже восени 1913 р. П. С. Квірікадзе знов повідомляв про крайню скруту і що для покриття боргів з плати за навчання йому довелося позичати кошти в інших студентів "по 2–3 руб." [20, арк. 49]. У поданій для обґрунтування отримання звільнення від плати за навчання анкеті П. С. Квірікадзе зазначив, що місячний розмір його доходів становив 12–14 руб. від рідних і стільки ж – місячні витрати (із них 6,5 руб. за квартиру та 3,9 руб. за харчування) [20, арк. 53].

У січні 1914 р. П. С. Квірікадзе просив правління інституту надати йому позику для погашення боргу з плати за навчання, але йому було надано лише 10 руб. із потрібних 50 [20, арк. 45]. При цьому П. С. Квірікадзе повідомив про себе те, що винаймав квартиру за 5 руб. на місяць, мав заробіток у розмірі 10–12 руб., але стільки ж становили його місячні витрати і ще 10–12 руб. отримував від рідних, а також що є членом Кавказького земляцтва [20, арк. 47]. Оскільки це його прохання було задоволено частково – замість позики у 50 руб. він отримав лише 10 руб., то в березні 1914 р. він повторив своє прохання про надання позики в повному розмірі, але йому було відмовлено [20, арк. 46]. Оскільки необхідних коштів П. С. Квірікадзе не знайшов, то в травні 1914 р. він був відрахований за невнесення плати за нав-

чання [20, арк. 43]. Однак уже у вересні 1914 р. він погасив борг, був поновлений у числі студентів і прохав директора інституту терміново повідомити про це за місцем його прописки задля отримання звільнення від мобілізації [20, арк. 2, 38], що було цілком актуальним за умов початку Першої світової війни.

У травні 1915 р. П. С. Квірікадзе прохав про надання пільгового квитка для проїзду залізницею до Тифлісу і назад [20, арк. 39], а також посвідчення про те, що навчався в інституті для подання в "управління закавказької залізниці для надання посади контролера потягів на літні канікули" [20, арк. 42].

У лютому 1916 р. П. С. Квірікадзе закінчив курс навчання в інституті, про що отримав відповідне посвідчення [20, арк. 17, 25], а 27 лютого 1917 р. – диплом кандидата економічних наук другого розряду [20, арк. 20], що означало завершення ним навчання в інституті. Показово, що тема його дипломної роботи була присвячена рідному краю – "Економічна історія Грузії XII ст." [20, арк. 78].

Також було виявлено особову справу одного із простих членів Наукового гуртка студентів-грузинів **Георгія Андрійовича Наморадзе**, який був серед тих членів гуртка, котрі подавали прохання на предмет звільнення від плати за навчання у зв'язку з неплатоспроможністю. Г. А. Наморадзе народився в 1882 р. в сім'ї священика, мешкав у м. Горі Тифліської губернії [11, арк. 4], початкову освіту здобув вдома [11, арк. 22]. У 1907 р. склав випускні іспити в Бакинській гімназії й поступив на навчання на медичний факультет Університету св. Володимира, але 15 березня 1908 р. був відрахований через невнесення плати за навчання [11, арк. 21]. У 1912 р. поступив до Київського комерційного інституту [11, арк. 8], але вже навесні 1913 р. був відрахований у зв'язку з відсутністю свідоцтва про благонадійність [11, арк. 6]. Однак після отримання цього документа був поновлений у числі студентів інституту з вересня 1913 р. [11, арк. 9]. Проте вже восени 1914 р. Г. А. Наморадзе був відрахований у зв'язку з несплатою за навчання. 9 лютого 1915 р. він знов прохав поновити його в числі студентів інституту, а 27 серпня 1915 р. прохав повернути всі свої документи з інституту [11, арк. 1, 2]. Тож енавчання він не закінчив і його подальша доля невідома.

Окремо варто зупинитися на долі ще одного простого представника грузинської студентської громади Київського комерційного інституту – **Миколи Іасоновича Капанадзе**. Із його особової справи з архіву інституту відомо, що він, як і багато його земляків, походив із родини священика, але народився у Нью-Йорку в 1898 р. [4, арк. 5, 8]. При цьому, як видно з інших документів, батько М. І. Капанадзе проживав у США і "перебував священиком в Америці" [4, арк. 7], що дозволяє припускати його діяльність серед грузин, котрі емігрували до Америки. З 1911 по 1916 р. М. І. Капанадзе навчався в Кутаїській гімназії [4, арк. 2]. 17 вересня 1916 р. він подав прохання про зарахування на комерційно-технічне відділення Київського комерційного інституту, але вже 31 травня 1917 р. прохав про відрахування у зв'язку з переходом на навчання до Університету св. Володимира [4, арк. 9, 4].

Переходячи від профільних товариств до земляцтв, що були засновані грузинами, котрі навчалися у Київському комерційному інституті, потрібно зазначити, що до них стовідсотково можна віднести Кавказьке земляцтво (до якого належали практично всі згадані вище представники Наукового гуртка студентів-грузин) та значною мірою Закавказьке земляцтво.

Заснування **Кавказького земляцтва** студентів Київського комерційного інституту припало на жовтень 1909 р. [31, арк. 1], тобто ця організація належала до перших серед студентських земляцтв цього вишу і що є наочним підтвердженням потужного прагнення грузинського студентства до самоорганізації, а отже, і про вкорінене почуття національної самосвідомості. Уже у листопаді 1909 р. Кавказьке земляцтво обзавелось власною печаткою [28, арк. 4–5]. Однією з перших акцій Кавказького земляцтва стало влаштування вечірки в приміщенні Київського комерційного зібрання 16 лютого 1910 р. з метою посилення коштів земляцтва [28, арк. 7]. А 23 березня 1910 р. воно влаштувало бал (спільно з Кавказькими земляцтвами студентів Політехнічного інституту та Університету св. Володимира) у приміщенні київського театру Медведєва, так само задля збільшення своїх коштів [28, арк. 9–10]. Велика увага Кавказьким земляцтвом приділялось створенню власної бібліотеки, зокрема це питання обговорювалось на загальних зборах земляцтва наприкінці жовтня 1910 р. [28, арк. 24].

На загальному зібранні Кавказького земляцтва 7 жовтня 1910 р. було обрано правління: Ванніков (голова), Цинцадзе (товариш голови), Санович (секретар), Брегадзе (касир) та Яблоновський (бібліотекар) [28, арк. 11]. Наприкінці 1911 р. було обрано черговий склад правління: Погебашвілі (голова), Месропян (товариш голови), Мепарішвілі (секретар), Кашакашвілі (скарбник), Пивоваров (бібліотекар), а кандидатами в правління – Завадовський, Уклеба, Панцулая; у ревізійну комісію – Санович, Лотарія, Наморадзе [28, арк. 31]. 5 березня (тобто раніше за визначений статутим річний термін [28, арк. 54 зв.]) відбулось обрання нового складу правління Кавказького земляцтва, до якого увійшли Горгадзе (голова), Мамагейшвілі, Мікадзе, Чхенкелі, Суліашвілі [28, арк. 37]. 28 жовтня 1912 р. знов відбулись вибори правління Кавказького земляцтва і в його новий склад увійшли: Чхаїдзе (голова), Мамагайшвілі (секретар), Дідобулідзе, Русієв (касир), Купатадзе (бібліотекар), а членами – Джапарідзе і Панцулая [28, арк. 40, 41]. Останні задукоментовані вибори правління Кавказького земляцтва відбулись 13 жовтня 1913 р. і на них у новий склад правління були обрані: Інцкірвелі (голова), Чінашвілі, Сабашвілі, Арвіладзе, Чіналадзе, а кандидатами – Кордзахія і Чангашвілі [28, арк. 46].

Як видно з подальшої документації зі справи Кавказького земляцтва, воно й в подальшому продовжувало влаштовувати різні заходи (бали, перегляд сінематографа, літературні диспути, лекції тощо) задля збільшення своїх коштів [28, арк. 14, 26, 35, 36, 49], а отримані гроші витрачало на придбання підручників та матеріальну допомогу найбільш нужденним своїм членам [28, арк. 12, 48–48 зв.].

На окрему увагу заслуговує організація Кавказьким земляцтвом екскурсії до Тифлісу на різдвяні свята (з 10–20 грудня 1910 р. по 10–20 січня 1911 р.). Порушуючи це клопотання перед директором інституту, керівництво земляцтва прямо пояснювало, що це дозволило б багатьом з нужденних студентів із Грузії потрапити додому і на місці отримати частку із зібраних там коштів від організації різних добродійних заходів. Та найголовніше – Кавказ названий батьківщиною [28, арк. 13], що також засвідчує високий ступінь самосвідомості студентів-грузинів, що навчалися в той період у Києві.

Серед виявлених справ членів Кавказького земляцтва вже згадувались В. Д. Кордзахія, М. М. Уклеба та

А. М. Панцулая, котрі належали і до активу Наукового гуртка студентів-грузинів і що додатково засвідчує "грузинське обличчя" Кавказького земляцтва. А серед решти представників активу Кавказького земляцтва вдалось виявити особову справу обраного до першого складу правління земляцтва секретарем Й. М. Сановича, обраного в жовтні 1912 р. касиром земляцтва Русієва, а також обраного секретарем із жовтня 1912 р. Мамагейшвілі.

Йосип Мойсейович Санович, котрий входив до складу першого правління Кавказького земляцтва, як видно із його особової справи, походив із сім'ї єврейських міщан Тифліса, у 1909 р. закінчив Тифліське комерційне училище [23, арк. 4, 2]. У липні 1910 р. подав заяву про прийом на комерційно-технічне відділення Київського комерційного інституту [23, арк. 1], тобто він увійшов до складу правління земляцтва майже одразу після вступу до інституту. Уже у вересні 1911 р. він прохав про відстрочку у платі за навчання [23 арк. 123], яке було повторено в серпні 1912 р. [23, арк. 18], а потім у січні та вересні 1913 р. [23, арк. 25, 29]. Окрім цього, у травні 1913 р. Й. М. Санович викопотав для себе з інституту відрядження на Кавказ для "вивчення металургійної промисловості та збору колекції для геологічного музею" [23, арк. 27]. У жовтні 1914 р. він просив дозволу на відпустку додому у зв'язку зі складними матеріальними обставинами [23, арк. 33–34]. Попри це навчання ним було продовжено. У травні 1915 р. Й. М. Санович завершив навчальний курс, але випускні іспити склав лише у квітні – травні 1916 р. і отримав диплом комерційного інженера другого розряду [23, арк. 42, 55, 130].

Іван Якович Русієв, що в жовтні 1912 р. був обраний касиром Кавказького земляцтва, народився 1887 р. в родині священика с. Ієролісхеві Горійського повіту Тифліської губернії, середню освіту здобув у Тифліській духовній семінарії, яку закінчив 1909 р. [13, арк. 9]. З послужного списку його батька довідуємось, що в родині останнього було семеро дітей [13, арк. 23 зв.].

Історія вступу І. Я. Русієва до Київського комерційного інституту доволі цікава, оскільки відбувалася у три заходи. Уперше він подав прохання про зарахування на економічне відділення інституту в серпні 1909 р. і воно було задоволено [13, арк. 14]. Проте вже восени 1910 р. він був відрхований через невнесення плати за навчання [13, арк. 26, 28]. У вересні 1912 р. І. Я. Русієв подав чергове прохання про вступ до інституту і пояснив, що залишив інститут через неможливість оплатити вартість навчання [13, арк. 16]. Однак уже 25 березня 1913 р. І. Я. Русієв був відрхований через відсутність посвідчення про політичну благонадійність, але у вересні 1913 р. прохав про поновлення, оскільки отримав цей документ [13, арк. 7]. На цьому його особова справа уривається, але оскільки вона зберігається в описі справ студентів, котрі вибули з інституту, це означає, що повного курсу навчання в інституті І. Я. Русієв не пройшов.

Василь Олексійович Мамагейшвілі, котрий у жовтні 1912 р. був обраний секретарем Кавказького земляцтва, як видно з його особової справи з архіву Київського комерційного інституту, народився у 1888 р. в с. Квітіри Кутаїської губернії в родині селянина [22, арк. 29]. Початкову освіту здобув у Кутаїському міському училищі, а середню – спочатку в Одеському комерційному училищі, а випускний клас навчався у Єлизаветградському комерційному училищі [22, арк. 3, 29]. Така географія його навчання додатково засвідчує факт інтенсивних відносин між Грузією і Україною. Показово і те, що в Єлизаветградському комерційному

училищі В. О. Мамагейшвілі навчався разом зі своїм земляком О. М. Чінчаладзе, спільно з яким він у 1910 р. вступив і до Київського комерційного інституту [22, арк. 50]. Це дозволяє вести мову про особливий дух національної єдності серед грузинської молоді.

В. О. Мамагейшвілі навчався в Київському комерційному інституті з 1910 по 1915 р. У цей час він, як і решта вище згадуваних його співвітчизників, належав до числа нужденних студентів. Тож уже з вересня 1911 р. він звертався до керівництва вишу з проханням про відстрочення або й звільнення від плати за навчання [22, арк. 37, 44, 55, 63, 66, 68, 70, 74, 76, 78, 80–82, 86], а також характеризувався слабким здоров'ям [22, арк. 40] і пояснював, що його батьки – "бідні селяни" [22, арк. 86]. Як видно із супровідних анкет, В. О. Мамагейшвілі наймав у Києві квартиру за 7–8 руб. на місяць і ще 5–5,5 руб. витрачав на харчування в їдальні Товариства швидкої допомоги нужденним студентам (вартість щоденного обіду оцінював у 9–17 коп. [22, арк. 79]), а загальні його місячні витрати становили 20 руб. при відсутності підробітків та отриманні від батьків 20 руб. на місяць [22, арк. 49, 56]. При цьому його батьки мешкали у Кутаїсі, займалися домашнім господарством і заробляли 35–50 руб. на місяць [22, арк. 49 зв.]. Ураховуючи середньомісячний заробіток батьків навіть за максимальним показником і суму, яку вони надсилали В. О. Мамагейшвілі (і яка становила ледь не половину їхнього доходу), стає зрозумілим, що вони робили все задля того аби їхній син отримав вищу освіту і що дозволяє характеризувати тогочасне грузинське суспільство як висококультурне, у якому поважалась вища освіта. Ця обставина, очевидно, змусила його батьків мобілізувати всі свої сили і дати можливість В. О. Мамагейшвілі завершити навчання в інституті, хоча наприкінці 1913 р. він і відрховувався через відсутність коштів для сплати за навчання [22, арк. 59]. 16 грудня 1914 р. В. О. Мамагейшвілі звернувся до директора інституту з проханням дозволити сплатити йому за навчання і поновитись у складі студентів, що було задоволено. При цьому В. О. Мамагейшвілі повідомив, що потрібні кошти йому раніше надсилав старший брат, котрий тепер "перебуває на театрі бойових дій", що й спричинило затримку із надходженням коштів [22, арк. 84].

У лютому 1915 р. В. О. Мамагейшвілі закінчив повний курс навчання, а 8 серпня 1915 р. датований його диплом (кандидата економічних наук другого розряду) [22, арк. 5, 1]. Показово, що тема його дипломної роботи, як і низки інших студентів-грузинів Київського комерційного інституту, присвячена рідному краю – "Чіатурська марганцева промисловість в 1912 р. у зв'язку з попередніми роками 1911, 1910, 1909 і 1908 рр." і його науковим керівником був знаний український вчений і патріот О. О. Русов [22, арк. 36].

Щодо простих членів Кавказького земляцтва, то ті з них, особові справи яких були виявлені, також мали спільні риси: походження із простих сімей, приналежність їхніх батьків до духовного стану, матеріальна скрута під час навчання тощо.

Так, **Леонтій Спиридонович Сухіашвілі**, котрий 28 червня 1912 р. подав прохання про зарахування до Київського комерційного інституту [24, арк. 1], походив із сім'ї священика з Шорапанського повіту Кутаїської губернії, мешкав у с. Сацаблі і здобув середню освіту в Тифліській духовній семінарії [24, арк. 2, 26]. Уже наприкінці першого семестру навчання (у січні 1913 р.) Л. С. Сухіашвілі подав прохання директору інституту про відстрочення плати за навчання [24, арк. 8]. Згодом такі прохання повторювались [24, арк. 14]. У Києві, як видно

з анкет щодо отримання пільг в оплаті за навчання, Л. С. Сухіашвілі не міг знайти підробітків і отримував 18 руб. від батьків, із яких 7 руб. ішло на оренду квартири, а решта – на харчування у студентській їдальні та інші поточні витрати [24, арк. 24]. Він був одночасно членом і Кавказького земляцтва, і Наукового гуртка студентів-грузинів. Оскільки підробітків у Києві знайти не вдалось, то навесні 1914 р. Л. С. Сухіашвілі звернувся до директора інституту з проханням про надання посвідчення про те, що він є дійсним слухачем інституту задля отримання підробітку на час літніх канікул на Закавказькій залізниці, на якій працював його брат [24, арк. 18]. Аж 11 квітня 1918 р. Л. С. Сухіашвілі отримав тимчасове свідоцтво про закінчення курсу навчання в Київському комерційному інституті [24, арк. 22].

Михайло Фомич Чанішвілі – син кутаїського міщанина, середню освіту здобув у Кутаїському реальному училищі, поступив в інститут в 1915 р. [6].

Рожден Іванович Купарадзе – син кутаїського міщанина, 1888 р. народження, вступив до інституту в 1911 р. після закінчення Грозненського реального училища, мав складні матеріальні умови внаслідок смерті батька і потребу забезпечувати рідних як старший із дітей, але попри це навесні 1916 р. отримав тимчасове свідоцтво про закінчення навчання та диплом кандидата економічних наук другого розряду і одночасно поступив до Київського військового інженерного училища [18].

Ісак Парнович Кухалайшвілі – син міщанина з Батумі, закінчив Тифліське реальне училище і в 1913 р. поступив до Київського комерційного інституту. При цьому зазначив, що спочатку здобував середню освіту в Тифліській гімназії, але його батько – купець, "прагнучи дати сину комерційну освіту віддав мене готуватись у Тифліське комерційне училище" [9, арк. 6].

Певний виняток становив **Давид Іларіонович Балквдзе**, котрий був єдиним виявленим вихідцем із Грузії, який походив із дворян і в 1912 р. закінчив Кутаїське реальне училище [7, арк. 9]. Він вступив до інституту в 1913 р., але вже восени 1914 р. перевівся до Київського військового училища [7, арк. 1–4]. При цьому, незважаючи на своє походження, Д. І. Балквдзе теж не був матеріально забезпеченим. Принаймні влітку 1914 р. він планував попрацювати під час літніх канікул контролером на залізниці [7, арк. 13].

Ще одне земляцтво, серед керівництва якого переважали вихідці із Грузії – **Закавказьке земляцтво** – оформилось наприкінці 1912 р. 24 листопада 1912 р. група студентів інституту (М. Уклеба, М. Зірахов, І. Лутідзе, Тогабашвілі, М. Сабашвілі, Ш. Наморадзе, К. Кордзахія, Г. Гулашвілі, П. Абесадзе, Є. Кашакашвілі, Г. Берков, П. Бурсук, І. Кандаміров та Й. Санович), котрі в цьому документі названі "уродженцями Закавказького краю", подала до правління інституту заяву з проханням затвердити статут Закавказького земляцтва [32, арк. 7]. Впадає в око той факт, що частина з цих осіб належали до активу Кавказького земляцтва: так, М. Уклеба належав до кандидатів у правління Кавказького земляцтва, а також був ініціатором заснування Наукового гуртка студентів-грузинів; Й. Санович – спочатку був секретарем, а потім входив до складу ревізійної комісії Кавказького земляцтва; К. Кордзахія належав до кандидатів у правління Кавказького земляцтва, обраного восени 1913 р.; М. Сабашвілі – до бальної комісії Наукового гуртка студентів-грузинів, що була обрана восени 1913 р.; М. Зірахов належав до ініціаторів заснування Гуртка любителів грузинської літератури. Цей перелік можна продовжувати, але й він засвідчує той факт, що й це земляцтво

було представлено вихідцями із Грузії. Тим більше, що вони входили саме до керівництва Закавказького земляцтва, а отже, мали підтримку більшості його членів, що могло бути також і внаслідок їх спільного етнічного походження. Оскільки ж Закавказьке земляцтво виникло пізніше за Кавказьке (з різницею у 2 роки), то можна припускати, що це стало наслідком виходу частини активних членів першого земляцтва, можливо – внаслідок внутрішніх суперечностей.

Закавказьке земляцтво, відповідно до свого статуту, утворювалось з метою "матеріальної й моральної підтримки та взаємодопомоги" своїх членів [32, арк. 8; 38, арк. 1]. При цьому в проекті статуту першою метою було визначено "матеріальну і культурну підтримку", але в остаточному варіанті замість "культурної" було поставлено "моральну" підтримку [32, арк. 8]. Це показово, оскільки жодне із земляцтв інституту не згадувало про "моральну підтримку" своїх членів, а отже, це свідчило про високий ступінь самосвідомості студентів-грузинів, котрі утворили Закавказьке земляцтво. Також до цілей земляцтва було віднесено, окрім традиційного надання позик, і безоплатне надання книг, а також пошук "засобів, що сприяють матеріальній підтримці" його членів [32, арк. 8]. Членами цього земляцтва могли бути "слухачі і слухачки уродженці або ті, хто отримав освіту в навчальних закладах Закавказького краю" [38, арк. 1], тоді як у Кавказькому – виключно особи, котрі походили з Кавказького регіону [28, арк. 54].

Розмір членського внеску становив 10 коп. за місяць у Закавказькому земляцтві [38, арк. 1] проти "мінімум" 25 коп. – у Кавказькому [38, арк. 4; 28, арк. 54]. Керівництво земляцтвом в обох випадках було представлено головою, заступником голови, секретарем, касиром і бібліотекарем, а також трьома (у Кавказькому земляцтві – двома) кандидатами [38, арк. 2, 4 зв.]. Також для ревізії грошових коштів земляцтв щорічно обирались ревізійні комісії [38, арк. 2 зв., 5].

У Закавказькому земляцтві найвищим був відсоток бібліотечного капіталу – 50 % від наявної в касі суми [38, арк. 3], тоді як у Кавказькому земляцтві він був на рівні середнього по решті земляцтв студентів Комерційного інституту показника – 25 % [38, арк. 5].

Щодо членів Закавказького земляцтва, то крім уже згадуваних осіб (М. Уклеба, Й. Санович, К. Кордзахія, М. Сабашвілі, М. Зірахов), котрі водночас належали до керівництва Наукового гуртка студентів-грузинів, Гуртка любителів грузинської літератури або Кавказького земляцтва і тому аналізувалися вище, вдалось виявити особі справи ще двох осіб – Бурсука та Лутідзе.

Особова справа **Бориса Григоровича Бурсука** доволі стисла і з неї можемо отримати лише інформацію про те, що після закінчення Ставропольського реального училища у вересні 1910 р. він подав прохання про прийом на навчання до Київського комерційного інституту [2, арк. 5]. Набагато повнішою є особова справа студента **Івана Петровича Лутідзе**. Він походив із с. Тхілтацкаро Шорапанського повіту Кутаїської губернії, народився в 1889 р. у сім'ї священика, закінчив Тифліську духовну семінарію і 25 липня 1910 р. подав прохання про прийом на навчання до Київського комерційного інституту [21, арк. 1, 2]. І. П. Лутідзе теж належав до розряду нужденних, тож уже в жовтні 1911 р. подав прохання про звільнення від плати за навчання, але був звільнений лише на 10 руб. [21, арк. 18]. Потім І. П. Лутідзе неодноразово повторював прохання про звільнення від плати за навчання або її відстрочку [21, арк. 20–22, 25, 30–31, 36]. При цьому з супровідних анкет довідуємось, що він

знімав у Києві квартиру за 8 руб., харчувався у студентській їдальні за 4,5 руб., а загальні його місячні витрати становили 15–20 руб. за таких самих надходжень від рідних та за відсутності підробітків, і зазначив що відомості про нього може підтвердити Кавказьке земляцтво [21, арк. 106]. У квітні 1914 р. І. П. Лутідзе отримав свідоцтво про закінчення курсу навчання в інституті, у травні 1914 р. склав випускні іспити і був удостоєний звання кандидата економічних наук другого розряду [21, арк. 42, 48, 58]. Із листа І. П. Лутідзе від 15 серпня 1915 р. до канцелярії інституту відомо, що на той час він уже працював в Управлінні землеробства та державного майна у м. Кутаїсі [21, арк. 55], а отже, з початком війни повернувся на батьківщину.

Повертаючись до спільних акцій грузинів, які навчались у Київському комерційному інституті, потрібно зазначити що до них також можна віднести організацію у 1911–1912 рр. екскурсій на Кавказ. 22 березня 1911 р. професор інституту і визначний український вчений-економіст Л. М. Яснопольський подав керівництву інституту прохання про організацію (на пропозицію групи студентів інституту) наукової екскурсії студентів на Кавказ (за маршрутом Київ – Воєнногрузинська дорога – Тифліс – Читаурі – Батумі – Одеса – Київ) [33, арк. 1]. Додані супровідні пояснення щодо маршруту деталізують, зокрема, що й де планувалось відвідати, а сам час екскурсії планувався з кінця травня до початку липня 1911 р. [33, арк. 2–5]. Слід відзначити, що розголос про цю екскурсію в Києві був значним, оскільки долучитись до екскурсантів прохали представники інших вишів міста [33, арк. 6–7]. Також потрібно підкреслити, що серед учасників цієї екскурсії (загальною чисельністю 100 осіб) поряд із студентами-грузинами були й представники інших етносів, зокрема й члени Української студентської громади Київського комерційного інституту [33, арк. 9–10 зв.]. Закономірно, що в процесі цієї екскурсії, яка тривала понад місяць, мало відбутись їхнє зближення, ознайомлення зі становищем Грузії та її національно-визвольним рухом, що в підсумку сприяло зближенню й консолідації активістів українського і грузинського національно-визвольних рухів. Останнє знайшло своє яскраве відображення під час заворушень у Києві в березні 1914 р. у зв'язку із заборону проведення вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка [41].

Також одночасно з екскурсією під керівництвом Л. М. Яснопольського, на Кавказ мала вирушити ще одна група студентів Київського комерційного інституту під керівництвом професора В. А. Косинського, хоча й за дещо іншим маршрутом: Київ – Одеса – Севастополь – Ялта – Феодосія – Батумі – Чаква – Кутаїсі – Тифліс – Баку – Ростов – Київ [35, арк. 1]. У цій екскурсії брали участь 37 студентів інституту, із яких 20 – євреї [35, арк. 6].

Зрештою, третя екскурсія на Кавказ була організована у травні – червні 1911 р. групою студентів Київського комерційного інституту (чисельністю до 80 осіб) під керівництвом професора П. Л. Кованько [34]. Зазначимо, що до ініціативної групи з організації цієї екскурсії належав і О. Д. Горгадзе – вже згадуваний ініціатор заснування при інституті Гуртка любителів грузинської культури [34, арк. 46].

Влітку 1912 р. студенти Київського комерційного інституту знов ініціювали екскурсію на Кавказ (під керівництвом викладача Р. А. Берзіна) з метою вивчення копалень та торгово-промислових підприємств краю [34, арк. 48]. Головними місцями екскурсії були обрані грузинські міста Кутаїсі й Тифліс [34, арк. 38].

На цьому архівні матеріали, що пов'язані з вихідцями із Грузії та заснованими ними у стінах Київського комерційного інституту організаціями, вичерпуються. На їхній основі можна зробити ряд висновків, що стосуються як історії грузинської громади Києва, так і студентського життя в Києві та українсько-грузинських відносин на початку ХХ ст. загалом.

Так, було встановлено, що студентами-грузинами було засновано найбільшу кількість національно-спрямованих організацій, порівняно з представниками інших етносів, попри те, що вони суттєво поступалися їм за чисельністю своєї етнічної громади. Це свідчить про значну громадську активність грузинської молоді. Також показовим є той факт, що три із п'яти заснованих грузинами в Київському комерційному інституті організацій мали культурно-просвітницький та науковий характер і у двох інших ці питання також відігравали помітну роль. Це доводить не лише значний ступінь національної свідомості тогочасної грузинської молоді, але й її щире прагнення до поглиблення вивчення історії та культури своєї батьківщини, що було свідченням наростання національно-визвольного руху у самій Грузії на початку ХХ ст.

Що ж до інформації, отриманої з особових справ студентів-грузинів, то встановлено, що переважна більшість грузинів, котрі спрямували свій шлях до здобуття вищої освіти в Києві, належали до вихідців із бідного сільського духовенства. При цьому родини їхніх батьків характеризувалися багатодітністю: 5–7 дітей були нормою. Більшість із них задля економії коштів середню освіту здобували в навчальних закладах духовного відомства (переважно в Тифліській духовній семінарії), оскільки в такому випадку вони не оплачували вартість навчання. Аналогічно і в Київському комерційному інституті грузини йшли навчатися на економічне відділення (хоча у зв'язку з їхнім подальшим вибором місця праці на залізниці їм більше підходив комерційно-технічний відділ), оскільки на ньому була меншою вартість навчання. При цьому переорієнтація зі священницької діяльності на економічну може розглядатись як високий ступінь прагматизму грузинської молоді початку ХХ ст., що відповідало й загальноєвропейським тенденціям.

Щодо самого навчання, то для більшості студентів-грузинів воно давалось тяжко у зв'язку зі складнощами матеріального порядку, які доповнювались і потрясіннями у їхніх батьківських сім'ях та висували на перше місце питання банального виживання. Тож тим більш позитивно можна оцінювати саме їхнє наполегливе прагнення до здобуття освіти, незважаючи всі перешкоди. Так само на спеціальне схвалення заслуговує і той факт, що часто тема дипломної роботи, яка обривалась студентами-грузинами, прямо стосувалась Грузії, що є свідченням на користь їхнього особливого патріотизму та бажання застосувати набуті знання для праці на рідній землі.

Також з'ясовано, що для більшості грузинів, котрі навчались у Київському комерційному інституті, складно було знайти підробіток у Києві, тому єдиним виходом залишалось працювати під час літніх канікул на Закавказькій залізниці. Останнє дозволяло перебувати на рідній землі, поряд із батьківською сім'єю, і водночас заробляти такі потрібні за умов матеріальної скрути кошти.

Вдалося встановити й середній розмір їхніх витрат у період навчання (вони коливались у діапазоні 15–20 руб. на місяць) і головні статті цих витрат. До останніх належали витрати на наймання житла (у середньому 5–8 руб.

на місяць) та харчування. При цьому виявлено той факт, що частина студентів-грузинів знімали квартири в Києві у складчину зі своїми земляками, що дозволяє говорити про особливий ступінь їхньої консолідованості. А у випадку харчування встановлено, що практично всі студенти-грузини харчувалися в їдальні Товариства швидкої допомоги нужденним студентам Києва і вартість харчування на місяць становила 4–6 руб. при середніх витратах на харчування на добу в діапазоні 17–20 коп. Останні цифри важливі для з'ясування середньостатистичного раціону харчування київського студента початку ХХ ст. у цілому, а тому є важливими для досліджень у сфері історії повсякденності. Те саме можна сказати і про з'ясування середніх розцінок на наймання житла в Києві.

Крім цього, прискіплює вивчення особових справ студентів-грузинів дозволило виявити цікаві деталі щодо життя у Грузії початку ХХ ст., зокрема про масові хвилювання учнівської молоді в період революції 1905–1907 рр., та ряд інших фактів, що будуть цінними для більш детальної реконструкції історії цієї дружньої держави на початку ХХ ст. А факт продовження навчання низкою студентів-грузинів у Києві в умовах Української революції 1917–1921 рр. або листування з адміністрацією інституту підтверджує факт доволі інтенсивних взаємин між Україною і Грузією в умовах відродження державотворення в обох цих країнах. Відповідно, дослідження такого плану поглиблюють вивчення як міжнародних взаємин, так і власне історії України.

Список використаних джерел:

1. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 349, 19 арк.
2. Там само, ф. 153, оп. 3, спр. 402, 7 арк.
3. Там само, ф. 153, оп. 4, спр. 1214, 13 арк.
4. Там само, ф. 153, оп. 5, спр. 3432, 9 арк.
5. Там само, ф. 153, оп. 5, спр. 5369, 20 арк.
6. Там само, ф. 153, оп. 5, спр. 8641, 36 арк.
7. Там само, ф. 153, оп. 6, спр. 107, 16 арк.
8. Там само, ф. 153, оп. 6, спр. 621, 32 арк.
9. Там само, ф. 153, оп. 6, спр. 686, 7 арк.
10. Там само, ф. 153, оп. 6, спр. 859, 35 арк.
11. Там само, ф. 153, оп. 6, спр. 899, 22 арк.
12. Там само, ф. 153, оп. 6, спр. 962, 21 арк.
13. Там само, ф. 153, оп. 6, спр. 1149, 31 арк.
14. Там само, ф. 153, оп. 6, спр. 1451, 52 арк.
15. Там само, ф. 153, оп. 7, спр. 133, 101 арк.
16. Там само, ф. 153, оп. 7, спр. 529, 134 арк.
17. Там само, ф. 153, оп. 7, спр. 742, 113 арк.
18. Там само, ф. 153, оп. 7, спр. 949, 95 арк.
19. Там само, ф. 153, оп. 7, спр. 1004, 86 арк.
20. Там само, ф. 153, оп. 7, спр. 1016, 119 арк.
21. Там само, ф. 153, оп. 7, спр. 1110, 110 арк.
22. Там само, ф. 153, оп. 7, спр. 1286, 119 арк.
23. Там само, ф. 153, оп. 7, спр. 1734, 133 арк.
24. Там само, ф. 153, оп. 7, спр. 1870, 47 арк.
25. Там само, ф. 153, оп. 7, спр. 1965, 118 арк.
26. Там само, ф. 153, оп. 7, спр. 2059, 96 арк.
27. Там само, ф. 153, оп. 7, спр. 2118, 75 арк.
28. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 53, 56 арк.
29. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 58, 14 арк.
30. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 134, 90 арк.
31. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 320, 37 арк.
32. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 321, 24 арк.
33. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 357, 27 арк.
34. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 358, 56 арк.
35. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 359, 21 арк.
36. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 482, 23 арк.
37. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 664, арк. 1-3.
38. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 881, 56 арк.
39. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 891, 98 арк.
40. Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 19, 79 арк.
41. Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. – К.: Прайм, 2000. – 703 с.
42. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. / А. Граціозі. – К.: Основи, 2005. – 350 с.
43. Історія Київського університету / І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін.; кер. авт. кол. В. Ф. Колесник. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2014. – 895 с.

44. История Киева / Ред. И. И. Артеменко. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1984. – 463 с.
45. Кальницький М. Еврейские адреса Киева: Путеводитель по культурно-историческим местам / М. Кальницький. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2012. – 368 с.
46. Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана / Авт. кол. А. Ф. Павленко та ін. – К.: Логос Україна, 2016. – 343 с.
47. Коженевський М. За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках / М. Коженевський. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2015. – 664 с.
48. Кобченко К. А. "Жіночий університет Святої Ольги": історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. – К.: "МП Леся", 2007. – 271 с.
49. КПІ. Перше століття: історичний огляд / Авт.-упоряд.: В. І. Лиховодов та ін. – К.: Такі справи, 2007. – 384 с.
50. Купчик О. Р. Студенты-азербайджанцы города Киева в общественно-политической жизни Украины (1900–1917) / О. Р. Купчик, А. У. Дамиров. – К.: Изд. дом Дмитрия Бурого, 2013. – 160 с.
51. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л. А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.
52. Нагорна Л. А. Лаврентій Йосифович Картвелішвілі / Л. А. Нагорна. – К.: Політвидав України, 1976. – 167 с.
53. Ніколаєва Т. М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина XIX – початок XX ст.) / Т. М. Ніколаєва. – К.: КНЕУ, 2010. – 208 с.
54. Чуткий А. І. Еволюція студентського контингенту Київського комерційного інституту / А. І. Чуткий // Київська старовина. – 2010. – № 1. – С. 35–45.
55. Чуткий А. І. Заснування Київських вищих комерційних курсів / А. І. Чуткий // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – № 2. – С. 143–149.
56. Чуткий А. І. Київські вищі комерційні курси: від заснування до трансформації на Київський комерційний інститут / А. І. Чуткий // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – № 3. – С. 128–135.
57. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – 524 с.
58. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут у 1915–1916 роках: забута історія першої евакуації та повернення до Києва / А. І. Чуткий // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 55. – С. 177–187.
59. Чуткий А. І. Перша світова війна як каталізатор трансформації у житті населення України: аналіз криз призму змін у житті київських ВНЗ / А. І. Чуткий // Часопис української історії. – 2014. – Вип. 30. – С. 50–56.

References:

1. Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva. [Kyiv State Archive]. F. 153, opys 3, sprava 349, 19 arkushiv.
2. Ibidem, f. 153, op. 3, spr. 402, 7 ark.
3. Ibidem, f. 153, op. 4, spr. 1214, 13 ark.
4. Ibidem, f. 153, op. 5, spr. 3432, 9 ark.
5. Ibidem, f. 153, op. 5, spr. 5369, 20 ark.
6. Ibidem, f. 153, op. 5, spr. 8641, 36 ark.
7. Ibidem, f. 153, op. 6, spr. 107, 16 ark.
8. Ibidem, f. 153, op. 6, spr. 621, 32 ark.
9. Ibidem, f. 153, op. 6, spr. 686, 7 ark.
10. Ibidem, f. 153, op. 6, spr. 859, 35 ark.
11. Ibidem, f. 153, op. 6, spr. 899, 22 ark.
12. Ibidem, f. 153, op. 6, spr. 962, 21 ark.
13. Ibidem, f. 153, op. 6, spr. 1149, 31 ark.
14. Ibidem, f. 153, op. 6, spr. 1451, 52 ark.
15. Ibidem, f. 153, op. 7, spr. 133, 101 ark.
16. Ibidem, f. 153, op. 7, spr. 529, 134 ark.
17. Ibidem, f. 153, op. 7, spr. 742, 113 ark.
18. Ibidem, f. 153, op. 7, spr. 949, 95 ark.
19. Ibidem, f. 153, op. 7, spr. 1004, 86 ark.
20. Ibidem, f. 153, op. 7, spr. 1016, 119 ark.
21. Ibidem, f. 153, op. 7, spr. 1110, 110 ark.
22. Ibidem, f. 153, op. 7, spr. 1286, 119 ark.
23. Ibidem, f. 153, op. 7, spr. 1734, 133 ark.
24. Ibidem, f. 153, op. 7, spr. 1870, 47 ark.
25. Ibidem, f. 153, op. 7, spr. 1965, 118 ark.
26. Ibidem, f. 153, op. 7, spr. 2059, 96 ark.
27. Ibidem, f. 153, op. 7, spr. 2118, 75 ark.
28. Ibidem, f. 153, op. 8, spr. 53, 56 ark.
29. Ibidem, f. 153, op. 8, spr. 58, 14 ark.
30. Ibidem, f. 153, op. 8, spr. 134, 90 ark.
31. Ibidem, f. 153, op. 8, spr. 320, 37 ark.
32. Ibidem, f. 153, op. 8, spr. 321, 24 ark.
33. Ibidem, f. 153, op. 8, spr. 357, 27 ark.
34. Ibidem, f. 153, op. 8, spr. 358, 56 ark.
35. Ibidem, f. 153, op. 8, spr. 359, 21 ark.
36. Ibidem, f. 153, op. 8, spr. 482, 23 ark.
37. Ibidem, f. 153, op. 8, spr. 664, ark. 1-3.
38. Ibidem, f. 153, op. 8, spr. 881, 56 ark.
39. Ibidem, f. 153, op. 8, spr. 891, 98 ark.
40. Ibidem, f. 229, op. 1, spr. 19, 79 ark.

41. KOROTKYI, V. A. & ULIANOVSKYI, V. I. (Eds.). (2000). *Alma mater. Universytet sv. Volodymyra naperedodni ta v dobu Ukrainsoi revolutsii. 1917-1920. Materialy, dokumenty, spohady*. Kn. 1. [Alma Mater. Saint Volodymyr University before and during the Ukrainian Revolution of 1917-1920. Materials, Documents, Memories. Vol. 1]. Kyiv: Praim. [In Ukrainian]
42. GRAZIOSI, A. (2005). *Viina i Revolutsiia v Yevropi, 1905-1956*. [War and Revolution in Europe, 1905-1956]. Kyiv: Osnovy. [In Russian]
43. VERBA, I. V. & HORBAN, T. Yu. et al. (2014). *Istoriia Kyivskoho universytetu*. [History of the University of Kyiv]. Kyiv: VPTs "Kyivskiy universytet". [In Ukrainian]
44. ARTEMENKO, I. I. (Ed.). (1984). *Istoriia Kiev. [History of Kyiv]*. Vol. 2. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian]
45. KAL'NICKIJ, M. (2012). *Evreiskie adresa Kiev: Putevoditel' po kulturno-istoricheskim mestam*. [Addresses of Jews in Kyiv: A Guide-Book of Historical Places]. Kyiv: Dukh i Litera. [In Russian]
46. PAVLENKO, A. F. et al. (Ed.). (2016). *Kyivskiy natsionalnyi ekonomichnyi universytet imeni Vadyma Hetmana*. [Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman]. Kyiv: Lohos. [In Ukrainian]
47. KOZHENIOVSKYI, M. (2015). *Za zoloty my voritmy. Suspilno-kulturna dialnist poliaktiv u Kyievi v 1905-1920 rokakh*. [Behind the Golden Gates. Polish Public and Cultural Activity of 1905-1920 in Kyiv]. Kyiv: Dukh i Litera. [In Ukrainian]
48. KOBCHENKO, K. A. (2007). *"Zhinochyi universitet Sviatoi Olhy": Istoriia Kyivskykh vyshchykh zhinochykh kursiv*. ["Saint Olga Women University": the History of Kyiv Higher Courses for Women]. Kyiv: MP Lesia. [In Ukrainian]
49. LYKHOVODOV, V. I. et al. (Eds.). (2007). *KPI. Pershe stolittia: istorychnyi ohliad*. [Kyiv Polytechnic Institute. The First Century: Historical View]. Kyiv: Taki spravy. [In Ukrainian]
50. KUPCHYK, O. R. & DAMYROV, A. U. (2013). *Studenty-azerbajdzhancy goroda Kiev v obshchestvenno-politicheskoy zhizni Ukrainy (1900-1917)*. [Azerbaijani Students of Kyiv in Public and Political Life of Ukraine (1900-1917)]. Kiev: Izdatel'skij dom Dmitriya Burago. [In Russian]
51. MEDVID, L. A. (2003). *Istoriia natsionalnoi osvity i pedahohichnoi dumky v Ukraini*. [The History of Ukrainian Education and Pedagogical Thought in Ukraine]. Kyiv: Vikar. [In Ukrainian]
52. NAHORN, L. A. (1976). *Lavrentii Yosyfovykh Kartvelishvili*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy. [In Ukrainian]
53. NIKOLAEVA, T. M. (2010). *Pidpriemtsi v kulturno-osvitniomu prostori Ukrainy (ostattia tretyna XIX – pochatok XX st.)*. [Merchants in the Cultural and Educational Space of Ukraine (the last third of the 19th – start of the 20th century)]. Kyiv: KNEU. [In Ukrainian]
54. CHUTKYI, A. I. (2010). *Evolutsiia studentskoho kontynhentu Kyivskoho komerciinoho instytutu*. [Evolution of the Student Contingent of the Kiev Commercial Institute]. *Kyivska starovyna*, 1, 35-45. [In Ukrainian]
55. CHUTKYI, A. I. (2011). *Zasnuvannia Kyivskykh vyshchykh komertsiiynykh kursiv*. [Foundation of Kyiv Higher Commercial Courses]. *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy*, 2, 143-149. [In Ukrainian]
56. CHUTKYI, A. I. (2011). *Kyivski vyshchi komertsiiini kursy: vid zasnuvannia do transformatsii na Kyivskiy komertsiiinyi instytut*. [Kyiv Higher Commercial Courses: from the Foundation to the Transformation into the Kyiv Commercial Institute]. *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy*, 2, 128-135. [In Ukrainian]
57. CHUTKYI, A. I. (2013). *Kyivskiy komertsiiinyi instytut: vytoky ta istorychnyi postup (1906-1920)*. [Kyiv Commercial Institute: Origins and Development (1906-1920)]. *Hizhyn: [s.n.]*. [In Ukrainian]
58. CHUTKYI, A. I. (2009). *Kyivskiy komertsiiinyi instytut u 1915-1916 rokakh: zabuta istoriia pershoi evakuatsii ta povernennia do Kyieva*. [Kyiv Commercial Institute in 1915-1916: Forgotten History of the First Evacuation and Return to Kyiv]. *Literatura ta kultura Polissia*, 55, 177-187. [In Ukrainian]
59. CHUTKYI, A. I. (2014). *Persha svitova viina yak katalizator transformatsii u zhytti naselennia Ukrainy: analiz kriz pryzmu zmin u zhytti kyivskykh VNZ*. [The First World War as the Accelerator of Shifts in the Life of Ukraine's Population: Analysis through the Prism of Changes in the Activity of Kyiv Higher Educational Institutions]. *Chasopys ukrainskoi istorii*, 30, 50-56. [In Ukrainian]

Надійшла до редколегії 16.02.19

A. Chutkyi, Dr. Habil. (History), Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIETIES OF GEORGIAN STUDENTS OF THE KYIV COMMERCIAL INSTITUTE AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY AND THE BIOGRAPHIES OF THEIR ACTIVE MEMBERS

The author investigates the Georgian students' societies at the Kiev Commercial Institute in 1909-1912. They can be divided into scientific-oriented (the Club of Admirers of Georgian Culture, the Club of Admirers of Georgian Literature, the Scientific Club of Georgian Students) and students' fraternities (Georgian and Transcaucasian) organizations. It is emphasized that such a number of national-level organizations at the Kyiv Commercial Institute have not been created by any other nationalities, despite the fact that the Georgians did not represent the largest ethnic group among the students of this educational institution. All these arguments additionally testify the high level of consolidation and national consciousness of Georgian youth at the beginning of the 20th century. Obviously, the fact of separation from the homeland only strengthened their national identity and contributed to their consolidation.

The analysis is carried out based on detected personal files of students in the archive of the Kiev Commercial Institute, which belonged to the leadership of these organizations. It is concluded that most of them came from large and poor families of Georgian clergy from the countryside. They obtained the secondary education at the theological seminary at homeland. Accordingly, their focus on receiving the economic education should be explained as a desire to improve their financial position, and the fact that they got it in Kiev additionally confirms the long-standing and the friendship of the Ukrainian-Georgian relations. The research is based on archival documents which are introduced for the first time to a scientific circle.

Key words: ethno-political history at the beginning of the 20th century, Kyiv Commercial Institute, national liberation movement, student organizations, Ukrainian-Georgian relations.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

УДК [930.2+327.82]:94(477)"16"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.140.12>

Ф. Туранли, д-р іст. наук, лектор

Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ, Україна

**РУКОПИСНІ ДОКУМЕНТИ ПРО ЧОРНОМОРСЬКИЙ ВЕКТОР
ДИПЛОМАТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО***

Дослідження писемних джерел стосовно дипломатичної діяльності гетьмана Б. Хмельницького, зокрема османсько-турецьких рукописних документів, є необхідним з метою отримання нових відомостей для підтвердження факту посилення міждержавних відносин Української козацької держави з Османською імперією. Важливе значення чорноморського вектора зовнішньої політики названого гетьмана було зумовлене необхідністю українського народу заручитися підтримкою у його визвольній боротьбі проти своїх ворогів. Аналізуються причини посилення ролі зазначеного напрямку в зовнішньополітичній діяльності гетьмана Б. Хмельницького. Зокрема, на цю проблему свого часу звертали увагу у своїх наукових працях такі відомі українські історики, як Михайло Грушевський, Омелян Пріцак і Ярослав Дашкевич, котрі значну увагу приділили конкретному вивченню окремих аспектів дипломатичної діяльності козацько-гетьманської України стосовно Кримського ханства та Високої Порти в середині XVII ст. Для поглибленого розгляду проблеми, порушеної у цій роботі, також важливими є відомості, отримані нами з оригінального рукописного документа – "Листа наказу від турецького султана Мехмеда IV до козацького гетьмана Богдана Хмельницького", який зберігається у Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику України й був уперше залучений до наукового обігу. У цьому листі гетьман говорить про вірну дружбу із султаном та про службу тому.

Ключові слова: рукопис, дипломатія, султан, гетьман, угода, кафтан, Чорне море.

Проблема дослідження дипломатичних відносин між українськими та турецькими урядами в середині XVII ст. й дедалі залишається одним із актуальних питань вітчизняної історіографії та потребує поглибленого аналізу ставлення Високої Порти до зовнішньополітичного орієнтування Української козацької держави [10, с. 151–155; 11]. Варто зазначити, що окремі аспекти дослідження чорноморського вектора зовнішньої політики гетьмана Богдана Хмельницького розглянув ще в першій чверті минулого століття Михайло Грушевський [7]. Необхідність здійснення наукових пошуків у дослідженні згаданої проблематики, особливо для з'ясування причин посилення ролі зазначеного напрямку в зовнішньополітичній діяльності гетьмана Б. Хмельницького, відображено в наукових працях таких відомих українських орієнталістів, як Омелян Пріцак [12, с. 143–162; 5, с. 255–284] та Ярослав Дашкевич [9, с. 60–74; 8, 110–112] де значну увагу приділено конкретному аналізу окремих аспектів дипломатичної діяльності Б. Хмельницького стосовно Кримського ханства та Високої Порти в середині XVII ст.

З метою поглибленого вивчення джерельних свідчень щодо чорноморського вектора дипломатичної діяльності гетьмана Б. Хмельницького² важливе значення має архівний документ "Лист султана Мехмеда IV³ до гетьмана Богдана Хмельницького", написаний особисто (з тугою, тобто з підписом) падишахом Мехмедом IV [3, Л. 26; 14, 257–264]. Цей документ, написаний османсько-турецькою мовою з використанням арабської графіки, складається із туґри, 12 рядків тексту (розмір воценого паперу – приблизно 80 сантиметрів завдовжки та 50 сантиметрів завширшки), а також указано місце написання цього листа. Зауважимо, що в назві документа, який зберігається в архівному фонді № 89 "Сношения России с Турцией" (опис 2, документ 26) Російського державного архіву давніх актів, мова йде про документ "Письмо султана Ибраима [I] к гетману Б. Хмельницкому" [3, Л. 26] від 1647 р. Однак автором встановлено, що на-

справді цей архівний документ⁴ був написаний султаном Мехмедом IV (роки правління: 1648–1687) у Стамбулі приблизно 11 жовтня 1650 р. [14, с. 582–583].

Аналізуючи текст оригіналу вказаного архівного документа, автор статті звернув увагу на той факт, що в ньому гетьмана запорозького козацтва Богдана Хмельницького названо "гордістю всіх правителів від християнської віри, правителем вільної та свободної нації, яка поклоняється Ісусовій релігії". Зміст досліджуваного листа також підтвердив інформацію, наявну в уточненні нами назви документа "Письмо султана Мехмеда IV к гетману [Богдану] Хмельницкому" [3, Л. 26]. Отже, у зазначеному документі говориться про те, що Б. Хмельницький надіслав свого посла з листом, у якому офіційно сповіщав Мехмеда IV про свою відданість тому та Османській державі. Турецький султан погодився на умови, висунуті гетьманом. Саме відтоді Богдан Хмельницький почав перебувати під захистом Високої Порти. Джерелознавчий аналіз змісту названого архівного документа дає підстави припустити, що фактично Богдан Хмельницький установив контакти з кримським ханом Ісламом Гіраєм III ще раніше, ніж безпосередньо відправив до нього своїх посланців, і саме тоді він почав домовлятися про укладення союзу. А якщо це так, то нове звернення гетьмана запорозького козацтва до султана Високої Порти ще більше посприяло посиленню союзу між Військом Запорозьким та Кримським ханством. Цікавими є також відомості про те, що на знак своєї довіри Богдану Хмельницкому та українському козацтву і прийняття Османською Портою їх під свій захист, а також як засвідчення великої пошани, на яку заслуговував цей український гетьман, його послу в Стамбулі подарували спеціальний верхній одяг – каптан. Офіційна церемонія визнання відданості українського гетьмана та прийняття його під захист султана відбувалась на найвищому рівні [3, Л. 26]. Велике зібрання Османської Порти закликала українського гетьмана виправдати виявлену до нього довіру, щоб він був гідним такої високої пошесті.

Вважаємо за необхідне навести історичний факт, який свідчить про велике значення політичного союзу,

* Присвячується відзначенню 100-річчя від дня народження Омеляна Пріцака.

² Роки правління: 1648–1657.

³ Роки правління: 1648–1687.

⁴ Повний текст перекладу названого документа українською подається у додатку № 1.

укладеного між гетьманом Богданом Хмельницьким та султаном Мехмедом IV, для подальшої історичної долі України. Так, напередодні Переяславської ради Московське царство розірвало дипломатичні відносини з Османською Портою та спробувало втягнути Богдана Хмельницького під свою владу. Отже, у листі султана зазначено: "...щоб показати Вашу [Богдана Хмельницького] відданість нам та прихильність, призначені Вами особи прибули до нас із Вашим листом". Слід підкреслити, що ця інформація переконливо свідчить про прибуття гетьманського посольства до турецького султана з метою отримання козацько-гетьманською Україною протекторату з боку Високої Порти. У документі є також відомості, які підтверджують достовірність факту існування домовленості між українським гетьманом та кримським ханом щодо військово-політичного союзу. Зокрема, з цього приводу в документі читаємо: "...ще до цього, хай щастить Йому, Іслам Гірай [III], який відданий нашому головнокомандувачу-правителю із славетного роду, належним чином підтримував союз [з гетьманом Богданом Хмельницьким], і той вірно служив моїй Великій Державі [Високій Порті] та справі захисту козацьких спільнот [1, Е. 3005 / 2] ⁵. Ви [Богдан Хмельницький] переконливо говорили про необхідність забезпечити недоторканність кордонів нашої країни та про свою готовність вірно служити..." [3, Л. 26]. Відомості, отримані з указанного архівного документа, підтверджують достовірність факту існування союзницьких відносин між козацько-гетьманською Україною та Високою Портою ще до зазначеного часу. Також потрібно відзначити, що наведені аргументи є свідченням нового етапу в розвитку відносин між султанським і гетьманським урядами, спрямованого на звільнення окупованих українських земель та забезпечення недоторканності північних кордонів Османської імперії. Далі в дослідженому нами "Посланні" подано промову султана Мехмеда IV: "Нами було ухвалено рішення прийняти Ваш народ в коло тих, що заслуговують на надання їм необхідної допомоги. Ми також сповіщаємо Вам про те, що через Ваших посланців, які висловили нам свою покірність... від падишаха Вам був відправлений офіційний лист у відповідь". Отже, виявлені аргументи переконливо свідчать про встановлення дипломатичних відносин гетьманом Богданом Хмельницьким безпосередньо з Османською Портою в середині XVII ст., у результаті чого обидві країни домовились про взаємодопомогу згідно з умовами проголошеного військово-політичного союзу. У відповідному історичному документі наголошується на зобов'язаннях та відповідальності обох сторін щодо виконання умов укладеного між ними договору. Отже, згідно з тогочасним міжнародним правом, союзний договір, укладений між козацько-гетьманською Україною та Високою Портою, слід вважати нормативно-правовим актом. Цей рідкісний документ має велику цінність для висвітлення дипломатичної діяльності гетьманського уряду Богдана Хмельницького. Зокрема, важливою є інформація про результати діяльності посольства українського гетьмана, що прибуло до Стамбула з

метою налагодження відносин між Українською козацькою державою та Османською Портою. Цінною для нас є також інформація про укладення союзу з Кримським ханством, що свідчить про посилення чорноморського вектора зовнішньої політики Української козацької держави з метою отримати підтримку для успішного здійснення визвольної боротьби українського народу проти національного гноблення з боку Речі Посполитої.

Видається доцільним розглянути ще один архівний документ, а саме "Письмо турецького визиря Мустафа-паша к гетману [Богдану] Хмельницкому", написаний у 1653 р., про що зазначено в переліку матеріалів, які зберігаються у фонді 89 "Сношения России с Турцией" [4, Л. 30; 14, с. 583–582]. Це писемне джерело також містить важливі відомості щодо дипломатичної діяльності Богдана Хмельницького⁶. Можемо припустити, що "Письмо-лист" було написано в Стамбулі приблизно в 1650 р., оскільки в ньому фігурують факти та події, які згадувались у розглянутому вище "Посланні" турецького султана до українського гетьмана. Листа цього написав головний візир Османської імперії Мустафа-паша османсько-турецькою мовою з використанням арабської графіки. Воно складається із 16 рядків (розмір воценого паперу – приблизно 40 сантиметрів завдовжки і 50 сантиметрів завширшки), із указуванням місця написання документа, і має тугроподібну монограму⁷ та печатку візира. Привертає до себе увагу той факт, що не вказано дату написання документа. Невідомо також, про якого гетьмана в ньому йдеться. Відповіді на ці запитання ми можемо знайти, звернувшись до відповідних подій, описаних у посланні Мустафа-паші. Зазначимо, що правителі Османської держави з великим пієтетом відгукувалися про гетьмана Богдана Хмельницького і називали його найвидатнішим із правителів народу, які сповідували християнську віру.

В історичному документі зазначено, що Висока Порта визнає козацького гетьмана як політичного діяча, який проголосив свою відданість та прихильність їй. Зі змісту "Листа" стає зрозуміло, що гетьман Богдан Хмельницький відрядив своїх послів до Стамбула і підтвердив свою готовність вірно служити та бути в союзі з Османською імперією. Тому османський уряд визнає повноваження козацького гетьмана та приймає його разом із його козаками під свій захист з повагою та любов'ю. Таке рішення османського уряду, очевидно, зумовлювалось тим, щоб наперед показати українському гетьманові, що він має виконувати, довести своїми діями та підтвердити свою готовність вірно послужити Високій Порті й бути з нею в союзі. Після того, як уряд Османської імперії ретельно ознайомився з листом від українського гетьмана, якого представляли надіслані тим послами, було відправлено відповідні накази "про ненапад на козацький народ та на кордони їхньої країни" кримському ханові⁸, а також кримським еялетів Сілістри⁹ та Аккермана¹⁰. Зазначимо, що цей лист міг бути відповіддю на звернення українського гетьмана до правителя Великої Порти, а саме до султана Мехмеда IV, і був надісланий через послів Богдана Хмельницького в 1650 р. Османський уряд гарантував захист козацької країни (України) від нападів на ту

⁵ На підтвердження факту існування союзництва між Українською козацькою державою та Кримським ханством є також лист від хана Іслама Гірая III до султана Мехмеда IV, у якому зазначено, що гетьман Богдан Хмельницький готовий служити і виконувати накази султана. Див.: [1, Е. 3005 / 2] – Kırım Hanı III. İslâm Giray'dan Osamnlı Pâdişâhına [IV. Mehmed'e] mektup.

⁶ Повний текст перекладу названого документа українською подається у додатку № 2.

⁷ Йдеться про тугроподібну монограму (турецьк. "rengce"), яка мала відповідну конфігурацію і ставилася на берегах з правого боку у верхній або нижній частині документа, написаного візиром.

⁸ Йдеться про Іслама Гірая III.

⁹ Фортеця в Південній Добруджі на березі Дунаю.

¹⁰ Фортеця в Південній Бессарабії.

з боку її супротивників [4, Л. 30]. Зокрема в "Посланні Мустафи-паші..." указано, що разом із посланцями від козацького гетьмана до султанського палацу прибули посли від барабаських козаків ¹¹ за посередництва гетьмана (Богдана Хмельницького). Вони теж проголосили про свою відданість та готовність вірно й чесно послужити падишахові. За умови щирого виконання своїх обов'язків цих козаків теж було прийнято під захист султана. Козацький гетьман наголошував на важливості визнати барабаських козаків союзниками, оскільки ті відігравали велику роль у питанні практичного забезпечення охорони берегової лінії Чорного моря. Велике зібрання султана надавало особливого значення цьому фактові та застерігало гетьмана Богдана Хмельницького про небезпеку в разі виходу козацьких чайок у Чорне море, як це відбувалося раніше [4, Л. 30].

Велике зібрання султана зазначило, що безпеці Високої Порти не загрожували вторгнення в її володіння з боку донських козаків, які тоді могли виходити в Чорне море. Однак така загроза існувала з боку барабаських козаків. Отож, якщо останні більше такого не чинитимуть, то плавати в Чорному морі мало бути безпечно. Ураховуючи указані обставини, Велике зібрання султана виголосило, що для вирішення цих питань барабаські козаки повинні бути чесними щодо виконання своїх союзницьких зобов'язань, тоді і їхні прохання будуть задоволені.

Автор вважав за доцільне здійснити джерелознавче опрацювання оригінального тексту згаданого вище документа. Для підтвердження достовірності змісту досліджених архівних документів додано переклади текстів розглянутих відповідних документів українською та свій джерелознавчий аналіз з урахуванням відомостей щодо встановлення дипломатичних відносин гетьманським урядом Б. Хмельницького з Кримським ханством та Високою Портою. Зокрема, в архівному документі наголошується на такому: "...Ви [Богдан Хмельницький] відрядили своїх довірених осіб, які... офіційно передали нам Вашого листа" [4, Л. 30], тобто йдеться про прохання надати конкретну допомогу "...відповідно до Вашого прохання, зазначеного у Вашому [Богдана Хмельницького] листі про укладання союзу... Ваша щира прихильність та вірність умовам союзу з нами є в полі зору падишаха [Мехмеда IV]". Такі відомості можна вважати аргументами, які підтверджують достовірність фактів щодо розвитку союзницьких відносин між Українською козацькою державою та Османською імперією на рівні правителів обох названих держав. Далі в документі йдеться про те, що під контролем вказаного падишаха перебувають питання забезпечення захисту України та її розвитку. Вельми цінною для нашого дослідження стала інформація про те, що "...накази вищезгаданого кримського хана, направлені його відповідальним візира́м, що перебували на тамтешніх кордонах країни, та іншим командувачам війська, щоб усі вони, у разі такої потреби, надавали Вам [Богдану Хмельницькому] допомогу". Ці відомості свідчать про фактичне погодження виконання умов згаданої домовленості з боку османського уряду. Крім того, можемо говорити

про об'єднання козаків під проводом названого гетьмана, що мало велике значення для справи охорони чорноморських берегів. Про це в указаному документі написано: "Ви [Богдан Хмельницький], наш друже, у своєму листі пишете про необхідність забезпечити охорону причорноморських берегових територій. Ця думка береться до уваги... наразі не очікується виходу чайок у [Чорне] море з притоки р. Дону, а Барабаські козаки за Вашим [Богдана Хмельницького] посередництвом прибули й висловили свою покірність та готовність служити... [і вони] не дозволять жодній людині вийти в море" [4, Л. 30]. Варто додати, що свого часу відомий український архівознавець та археограф Іван Бутич, досліджуючи документальну спадщину гетьмана Богдана Хмельницького в контексті історії українсько-турецьких взаємин, опублікував листи цього гетьмана, які, на наш погляд, можна вважати відповіддю головному візирі Мустафі-паші та султанові Мехмеду IV [6, с. 319–326] ¹².

Продовжуючи розгляд проблеми, порушеної в цій студії, важливими є відомості, отримані нами з іншого оригінального рукописного документа, "Листа-наказу від турецького султана Мехмеда IV до козацького гетьмана Богдана Хмельницького", який зберігається у Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику України і був уперше залучений автором статті до наукового обігу [2] ¹³. Автором установлено назву означеного документа, написаного османсько-турецькою мовою з використанням арабської графіки, який складається з тугри султана [2, р. 1] ¹⁴ та 15 рядків тексту, а розмір вощеного паперу з текстом указанного листа за даними інвентарної картки становить приблизно 140 сантиметрів завдовжки та 60 сантиметрів завширшки. Цей архівний документ був написаний султаном Мехмедом IV на ім'я гетьмана Б. Хмельницького в місяці ребіюльвевелі 1061 р. за ісламським календарем Гіджри (1–10 ребіюльвевелі 1061 р. (22 лютого – 3 березня 1651 р. за християнським календарем) у Стамбулі з приводу звернення останнього з проханням до султана укласти договір про надання тому захисту. Інтерпретуючи текст оригіналу зазначеного архівного документа, було звернено звернули увагу на той факт, що і в цьому документі султан з пієтетом відгукується про гетьмана. А саме, у 1-му рядку написано таке: "Гордість усіх правителів християнського люду, обраний проводир народу, який поклоняється Ісусовій релігії, козацький гетьман Богдан Хмельницький (Нехай буде щасливим і благословенним кінець Вашого життя)!..." [2, р. 1], що свідчить про шанобливе ставлення до українського гетьмана – факт, виявлений нами у раніше розглянутих документах. Також у листі йдеться про прибуття посланника українського гетьмана до палацу Топкапи в Стамбулі [2, р. 2]. Далі султан писав: "Був отриманий надісланий Вами лист, що свідчить про Вашу відданість нам та прихильність. Згідно з давніми традиціями володарювання та правилами правління світом мої великі та поважні візири й речники здійснили змістовий переклад цього листа..." [2, р. 3]. Відомості, отримані з цього фрагмента свідчать про факт зве-

¹¹ Турецькою мовою "Barabaş Kazakları" – походить від імені запорозького кошового Якова Барабаша, який за підтримки Москви виступив проти гетьмана Івана Виговського [14, с. 266–268, 565].

¹² Про європейський вектор дипломатичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького див. [15].

¹³ Фотокопія оригіналу названого документа додається (див. додаток 3). Зокрема, автор цієї праці висловлює щирю

вдячність Інні Швець – зберігачу фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника України, а також В'ячеславі Станіславському – старшому науковому співробітнику Інституту історії НАН України за сприяння користування документами.

¹⁴ "Шах Мехмед [IV], син хана Ібрагіма, є завжди переможцем". Замість слова "[Рядок]" у тексті у квадратних дужках пишеться відповідне скорочення "р".

нення гетьмана Б. Хмельницького до султана Мехмеда IV, а також про виконання адекватного перекладу з мови оригіналу на османсько-турецьку. Зокрема, у цьому листі гетьман висловлюється про службу та вірну дружбу із султаном і про становище ворогів України [2, р. 4]. Коментуючи звернення гетьмана, султан наголошує на своїй готовності надавати "підтримку та забезпечувати безпеку тим, хто просить у нього допомоги, та із симпатією і любов'ю є відданими" Високій Порті, а також надає великої ваги бажанню, висловленому з боку гетьмана Б. Хмельницького, віддано служити під протекторатом Османської імперії [2, р. 5]. Ще в зазначеному в документі йдеться про чауша ¹⁵ Османа, який входив до складу дипломатичної місії, здійснюваної з боку гетьмана. Цей чауш докладно інформував турецьку сторону про все, що хотів повідомити султанові згаданий козацький гетьман, зокрема говориться про вказівку султана Кримському ханові Ісламу Гіраю III з вимогою забезпечити стеження за можливими діями держав проти Османської імперії на півночі Чорного моря [2, р. 6]. Надалі з приводу цього питання в документі зазначається таке: "У разі ознак якогось ворожого заворушення з тієї сторони супроти Вас чи окремих територій Вашої країни татарське кінне військо, яке при атакуванні ворога можна порівняти із швидким вітром під час полювання, не дозволить завдати Вам ніякої шкоди і покарає ворога належним чином, змусить його знати своє місце, буде діяти сміливо з глибокою вірою в душі у Господа Всевишнього" [2, р. 7]. Адже відомості, які містяться в цій частині документа, уможливають сказати про те, що турецький правитель наказав кримськотатарському війську на чолі ханом Іслам Гіраєм III обороняти Україну від зазіхань з боку її ворогів, а саме Московії та Речі Посполитої. Крім цього наказу, у документі йдеться про необхідність налагодження міцних відносин між козацько-гетьманською Україною та Кримським ханством для розв'язання проблем, викладених у зверненні гетьмана Б. Хмельницького [2, р. 8]. Далі в названому вище листі-наказі говориться про надіслання *ферману* ¹⁶ до гетьмана, а також гетьман попереджається про необхідність оперативно інформувати турецького правителя про поточне становище та готовність Туреччини надати Україні відчутну допомогу. На підтвердження цього султан відіслав гетьманові кафтан ¹⁷ "як подарунок і символ честі й слави, виготовлений із шовку й оздоблений золотом і сріблом..." [2, р. 9, 10], що є підтвердженням факту існування дипломатичних відносин

між Українською козацькою державою та Османською Туреччиною під час правління гетьмана Б. Хмельницького. Потім у тексті документа наголошується на певних умовах дипломатичної співпраці, у тому числі на дотриманні обраного обома сторонами шляху та на необхідності укладання відповідної угоди "за тим самим зразком правителем християнських держав з вказаними в ній умовами для її дотримання водночас, після досягнення цього, заручиться підтримкою..." [2, р. 11, 12, 13, 14]. Опрацьований автором рукописний документ був написаний у місяці ребіюльєввелі 1061 р. за ісламським календарем Гіджри (1–10 ребіюльєввелі 1061 р.) [= 22 лютого – 3 березня 1651 р. за християнським календарем], а місцем написання цього листа-наказу султана Мехмеда IV був палац Топкапи ¹⁸ у Стамбулі [2, р. 15]. Сам же проаналізований автором документ є вочевидь важливим писемним джерелом для вивчення історії Чорноморського вектора дипломатичної діяльності гетьмана Б. Хмельницького.

Підсумок. Отже, досліджені османсько-турецькі рукописні документи дають підстави зробити висновок про те, що вони містять інформацію, яка підтверджує факт активізації та тривалість чорноморського вектора дипломатичної політики Богдана Хмельницького. Це було зумовлено, на нашу думку, усвідомленням названим політичним діячем вирішального значення союзницьких відносин козацько-гетьманської України з Високою Портою та Кримським ханством в умовах Визвольної війни українського народу в середині XVII ст. Послідовна дипломатична діяльність гетьмана Б. Хмельницького в реалізації ним своєї зовнішньої політики, спрямованої на розвиток союзницьких відносин із Кримським ханством, сприяла визнанню султаном Мехмедом IV зазначеного українського гетьмана як одного з найвизначніших правителів християнської країни. Отож у відповідь на звернення гетьмана про свою прихильність до турецького султана Османська імперія прийняла під свій протекторат Запорозьке козацтво на чолі з українським гетьманом. Також варто відзначити, що військово-політичний союз названих вище держав від часу свого започаткування ґрунтувався на збігові зовнішніх політичних інтересів відповідних правителів країн Східної Європи, зокрема розташованих у Північному Причорномор'ї.

1) Переклад українською мовою документа "Письмо султана [Мехмеда IV] к гетману Богдану Хмельницкому"

Т у р а
(Шах Мехмед [IV], син Ібрагіма, є завжди переможцем)

Гордість усіх правителів від християнської віри, правитель вільної та свободної нації, яка поклоняється Ісусовій релігії, гетьман Запорозького козацтва Богдан Хмельницький, коли Ви отримаєте цього нашого офіційного листа, то щоб знали про наше бажання, з яким ми звертаємося до Господа Всевишнього, щоб той Вам допоміг та дав миру, за благословенням нашого Пророка Мугаммеда Мустафи (м. бл. й.), коли теперішні правителі повертають свої погляди в бік нашого великого та щасливого Високого Порогу, який є притулком для них. Щоб

¹⁵ Йдеться про назву посадовця в уряді Османської держави, який виконував обов'язки референта з питань міжнародної політики та дипломатичних місій.

¹⁶ Йдеться про наказ султана (турецьк. "Ferman").

¹⁷ Різновид верхнього одягу (каптан), яким на Сході традиційно пошановували видатних державних осіб (турецьк. "Kaftan") – спеціальний верхній одяг, який вручали державним особам як ознаку їхнього уповноваження владою від імені турецьких султанів. Кафтани також дарували вельмиповажним пос-

лам іноземних держав, які прибували до Стамбула. Варто зауважити, що кафтани разом із шаблями отримали також українські гетьмани Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, Юрій Хмельницький, Іван Мазепа [14, с. 539].

¹⁸ Заснований турецьким султаном Мехмедом Фатіхом після здобуття Константинополя – столиці Візантійської імперії в 1453 р. Будівництво його завершилося у 1478 р. У палаці (турецьк. "Торкарі Сарayı") розташований центральний уряд Османської імперії, а нині ця музейна споруда є однією з найважливіших у світовій історії ([14, с. 543].

показати Вашу відданість нам та прихильність, призначені Вами особи прибули до нас із Вашим листом. За давнім османським правилом був здійснений змістовний переклад цього листа. Мої великі візирі та речники поінформували мене на високому рівні про зміст надісланого Вами листа. Ще до цього, хай щастить Йому, Іслам Гірай [III], який відданий нашому головнокомандувачу-правителю із славетного роду, належним чином підтримував союз із гетьманом Богданом Хмельницьким, і той вірно служить нашій Великій Державі [Високий Порті] та справі захисту козацьких спільнот. Ви [Богдан Хмельницький] переконливо говорите про необхідність забезпечити недоторканність кордонів нашої країни та про свою готовність вірно служити нашому щасливому Високому Порогу. Нами було ухвалено рішення прийняти Ваш народ в коло тих, які заслуговують на надання їм необхідної допомоги. Ми також сповіщаємо Вас про те, що Ваші посланці, які висловили свою покірність султанському палацу, який є джерелом щастя, згідно з нашою давньою традицією надягнули подаровані їм каптани, і що від падишаха Вам був відправлений офіційний лист у відповідь. На виконання останньої місії був уповноважений чавуш Осман, який є поважним командувачем, хай зростає його міць. Отже, коли він прибуде до Вас, необхідно виявити належну повагу до нього, як це пристало зробити Вам – вірному та щирому служителю нашого Високого Порогу. Для боротьби з противником всі ми маємо навзаєм допомагати одне одному з метою завершити виконання умов укладеного нами союзу і гідно та по совісті захищатися від тих сил, котрі чинять безлад і порушують порядок. Ви маєте проявити свою особисту волю та старанність.

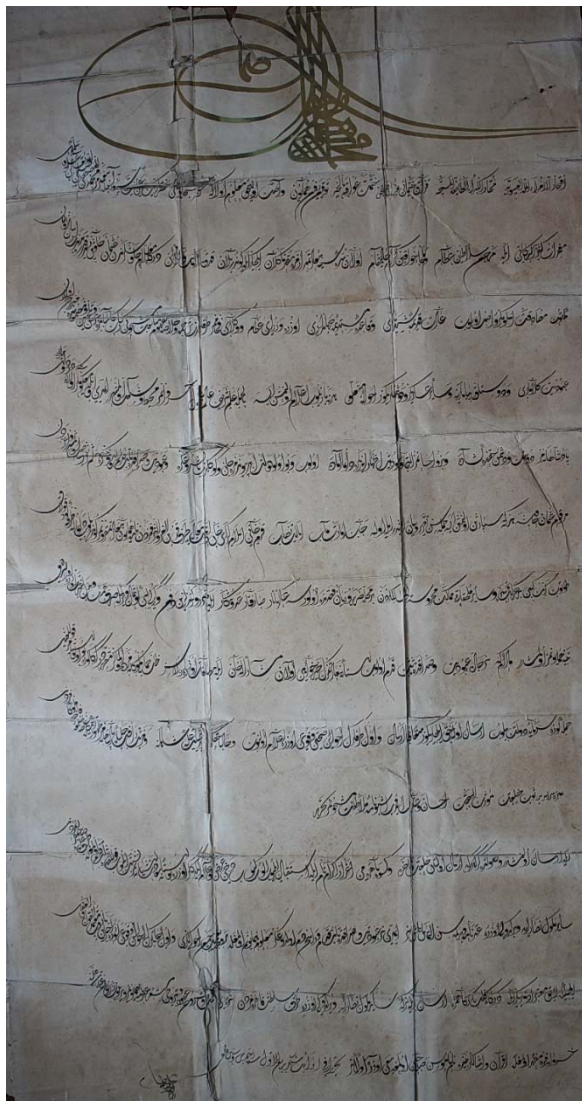
Дата написання – 11 жовтня 1650 р.

Місце написання листа – Константинополь, захищене місто.

2) Переклад українською мовою документа "Письмо турецького визиря Мустафы-паши к гетману Хмельницькому"

Гордості всіх правителів від християнської віри, вільному та свободному правителю нації, яка поклоняється Ісусовій релігії, гетьману [Запорозького] козацтва [Богдану Хмельницькому], (нехай буде щасливим кінець Його життя) ми оголошуємо про нашу прихильність. Після того, як Ви виявили свою відданість та прихильність до щасливого та сильного Високого Порогу падишаха [Мехмеда IV], Ви повинні виконувати умови нашої угоди, а цей наш лист підтверджує наші дружні наміри та містить таке: з метою підтвердження своєї відданості та прихильності й любові Ви відрядили своїх довірених послів (Юана, Силука, Гиргорія та Іраська), які є пошанованими представниками християнської релігії. Вони офіційно передали нам Вашого листа. За давнім османським правилом було здійснено змістовний переклад Вашого листа, в якому говориться про Вашу відданість та прихильне ставлення до Високого Порога нашої держави, про Вашу готовність вірно служити нам на чолі свого війська згідно з розпорядженням султана. У разі нападу противника великого правителя Кримського ханства [Іслама Гірая III] військо [Османської імперії], що перебуває на прикордонних територіях Сілістира та Аккерману, прибуде Вам на допомогу відповідно до Вашого прохання, зазначеного у Вашому листі про укладення союзу. Про все сказане докладно поінформований [султан Мехмед IV], який заслуговує на найвище звання правителя та захисника великого та щасливого Високого Порогу, що є твердиною світу. Щоб Вам було відомо, досі тим, хто знайшов собі притулок у тині трону нашої держави, яка є джерелом щастя і справедливості, надавалася необхідна допомога та обдаровувалися вони щастям. Ваша [Богдан Хмельницький] щира прихильність та вірність умовам союзу з нами є в полі зору падишаха [Мехмеда IV]. Під контролем правителя світу падишаха знаходяться питання забезпечення захисту Вашої країни та її розвитку. Всі прохання та побажання, викладені у Вашому листі, були ухвалені нашим султаном, і було відповідно надіслано Вам Його через Ваших уповноважених послів. Відповідно були направлені накази до вищезгаданого кримського хана, відповідальним візірам, які перебувають на тамтешніх кордонах, та іншим командувачам війська, щоб вони у разі такої потреби надавали Вам [Богдан Хмельницький] допомогу. Також отримали серйозне попередження від нашого султана ті войовничі групи ногайців, що мешкають в області Аккермана та здійснюють свої напади на Ваші [Богдан Хмельницький] кордони й завдають Вам шкоди, щоб вони відпустили полонених [козаків] і жили в мирі та злагоді. Отож надалі будьте нашим відданим слугою величного та достойного роду падишаха [Мехмеда IV], і від усіляких негараздів будете захищені. Про все це було ухвалено рішення. За умови Вашого [Богдана Хмельницького] посередництва в такий час прибули представники барабаських козаків та відверто висловили свою відданість та покірність Високому Порогу падишаха. Після того як їх відданість та покірність будуть підтверджені і вони стануть вірними слугами, так само як і Ви, з боку падишаха [Мехмеда IV] надаватиметься допомога, і перебуватимете ви всі під нашим захистом. Але Ви [Богдан Хмельницький], наш друже, у своєму листі пишите про необхідність забезпечення охорони причорноморських берегових територій. Ця думка береться до уваги, оскільки є можливість для виходу чайок в море. На цей час не очікується виходу чайок у [Чорне] море з притоки р. Дону, а барабаські козаки за Вашим [Богдан Хмельницький] посередництвом прибули й висловили свою покірність та готовність служити нам. Тоді в такому випадку хто є ворогом? Для виправдання наданої Вам довіри, що є типовим Вам особисто, докладайте більше зусиль, щоб з'ясувати, хто є противником. Якщо виявлення покірності Високому Порогу з боку Барабаських козаків є справжньою, тоді вони підпалять свої чайки, захоплять порушників і не дозволять жодній людині вийти в море. А якщо ті не виходитимуть в море, тоді ж ким вони є? Про це правильно напишіть і терміново наділіть свою відповідь, щоб ми змогли вжити офіційних заходів.

3) "Лист-наказ від турецького султана Мехмеда IV до козацького гетьмана Богдана Хмельницького"

Лист-наказ від турецького султана Мехмеда IV до козацького гетьмана Богдана Хмельницького з приводу звернення останнього з проханням до султана укласти договір про надання тому захисту, написаний в місяці у ребіюльєвелі 1061 р. за ісламським календарем Гіджри (1–10 ребіюльєввелі 1061 р. (22 лютого – 3 березня 1651 р. за християнським календарем). Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник України. Фондосховище. KB-78826. КД-д/п 1157. Місце написання цього листа-наказу є Стамбул.

4) Переклад українською мовою документа: "Лист-наказ від турецького султана Мехмеда IV до козацького гетьмана Богдана Хмельницького"

Т у р а

(Шех Мехмед [IV], син хана Ібрагіма, є завжди переможцем)

[Рядок 1] – Гордість усіх правителів християнського люду, обраний проводир народу, який поклоняється Ісусовій релігії, козацький гетьман Богдан Хмельницький (Нехай буде щасливим і благословенним кінець Вашого життя)! Коли отримаєте цей лист-наказ, сповістіть про таке: за благословення посланника Господа Всевишнього Пророк пророків Мугаммед Мустафа (м. бл. й.)

[Рядок 2] – зі святими чудесами й наш Високий Поріг, який є джерелом щастя, місцем високодостойних султанів та звернення великих правителів, для яких є притулком. Раніше відряджений до Порогу з Вашим посланником і через одного з провідних посеред чаушів нашого Палацу – чауша Османам (Нехай зростає його міць!)

[Рядок 3] – був отриманий надісланий Вами лист, що свідчить про Вашу відданість та прихильність. Згідно з давніми традиціями володарювання та правилами управління світом мої великі та поважні візири й речники здійснили змістовий переклад цього листа, у якому міститься повідомлення про Вашу відданість і представили нашому султанському трону, що довершує справу.

[Рядок 4] – У письмі висловлюються про службу та вірну дружбу, а також про становище Ваших ворогів, що відповідає нашій філософії (чи науці) про управління, яке поширилось на увесь світ. Бо наразі повинно бути відомо, що наш Високий Поріг Падишаха, котрий управляє державами,

[Рядок 5] – завжди надавав підтримку та забезпечував безпеку тим, хто просить допомоги і з симпатією та любов'ю є відданими нам, незалежно від дружніх чи ворожих відносин у минулому. У тому числі з Вашого боку в письмовій і словесній формі є оголошення про своє щире бажання віддано та довгий час служити нашій великій державі та нації, існування яких триватиме до нескінченності.

[Рядок 6] – Усе, про що Ви хотіли повідомити нам, згаданий чауш Осман повністю виклав нам словесно й у письмовому вигляді. Ми, із свого боку, є сильною державою, яка надає щастя надіслали листа правителю Кримського ханства Ісламу Гіраю [III], якому довірена країна для його володарювання, з вимогою стежте за тим, що відбувається з боку Дамалуни.

[Рядок 7] – У разі ознак ворожого заворушення з тієї сторони супроти Вас і окремих територій Вашої країни татарське кінне військо, яке в час атакування ворога можна порівняти із швидким вітром під час полювання, не дозволить завдавати ніякої шкоди і покарає ворога належним чином, змусить його знати своє місце, буде діяти сміливо з глибокою вірою в душі у Господа Всевишнього.

[Рядок 8] – Бо з зазначеного приводу був виданий наказ падишаха. Ви теж будьте з любов'ю, відданий і тривалій своєму служінню, також щиро поважайте відносини з кримським ханом Ісламом Гіраєм [III], який хоче добра для нашої батьківщини; тоді можете розраховувати на захист з нашого боку. Отже, Ви маєте знати про те, що надання Вам захисту нашою піднесеною країною є

[Рядок 9] – як добро й благословення для Вас. Тому як отримаєте цей *ферман*, одразу треба відправити послів, яких необхідно підготувати. Щодо становища в місці, яке обговорюються, отримано інформацію про те, яким воно є насправді. Наразі ж у наш султанат готовий надати Вам відчутну допомогу. Особливо треба відзначити

[Рядок 10] – спеціальний одяг, призначений для Вас як подарунок і символ честі й слави. Цей кафтан виготовлений із шовку й оздоблений золотом і сріблом, він – сама естетика й краса. Отож зазначений кафтан разом з доброзичливо й зразково написаним

[Рядок 11] – листом відправлені. Коли лист дійде до Вас, необхідно зробіть таке: 1) прийняти на високому офіційному рівні надісланий подарунок-кафтан, як джерело честі й слави, та одягти його; 2) не збачуйте зі шляху щирого бажання та відданості служити нашій державі, яка є вогнищем щастя, про що Ви самі нам повідомляли; 3) наш султанат, наділений винятковою долею,

[Рядок 12] – дає свою згоду з правителем християнських держав щодо укладання договору. У своєму зверненні Ви висловили своє бажання укласти такого роду угоду; 4) зараз нам відомо, що Ви дотримуєтесь шляху щирого бажання та надійного служіння нам. Водночас ми хочемо терміново знати про те, у якому Ви справді становищі, а також про супутні обставини відповідних сторін. Зазначену інформацію треба передати нам людиною вартою довіри,

[Рядок 13] яка гідна бути посланцем і заслуговує на повагу. Відряджайте його до нашого Високого Порогу, який наметом здіймається аж до неба, щоб Ви теж отримали від нашого надзвичайно впливового султанату угоду, укладену за тим самим зразком правителем християнських держав з вказаними в ній умовами для її дотримання водночас, після досягнення цього, заручіться підтримкою,

[Рядок 14] яка личить нашим багатьом героїчним вчинкам, і намагайтеся бути володарем, гідним високої честі посеред усіх достойних осіб. Написано в місяці ребіюльеввелі 1061 р. за ісламським календарем Гіджри (1–10 ребіюльеввелі 1061 р.) [= 22 лютого – 3 березня 1651 р. за християнським календарем].

[Рядок 15] – Місцем написання цього листа-наказу є Стамбул.

5) Зміст документа

"Лист-наказ від турецького султана Мехмеда IV
до козацького гетьмана Богдана Хмельницького"

Названий архівний документ був написаний султаном Мехмедом IV на ім'я гетьмана Б. Хмельницького з приводу звернення останнього з проханням до султана укласти договір про надання тому захисту. У цьому документі султан з пієтетом відгукується про гетьмана, яке свідчить про шанобливе ставлення до гетьмана, що спостерігається у розглянутих документах, і також йдеться про прибуття посланника українського гетьмана до палацу Топкапи в Стамбулі. Крім того, відомості, які містяться в цьому документі, свідчать про факт звернення гетьмана Б. Хмельницького до султана Мехмеда IV. Зокрема, у своєму листі гетьман пише про службу та вірну дружбу з султаном і про становище ворогів України, а султан наголошує на своїй готовності надавати підтримку та забезпечувати безпеку названої країни згідно зі зверненням гетьмана служити під протекторатом Османської імперії. Також в документі йдеться про чауша Османа, який теж є учасником виконання дипломатичної місії з боку гетьмана. Він докладно інформував турецьку сторону про усе, що хотів передати султанові згаданий козацький гетьман, зокрема говориться про вказівку султана Кримському ханові Ісламу Гіраю III з вимогою забезпечити стеження за можливими діями держав проти Османської імперії на півночі Чорного моря. У документі також є відомості, котрі свідчать про те, що турецький правитель наказав кримськотатарському війську на чолі ханом Іслам Гіраєм III обороняти Україну від зазіхань з боку її ворогів. Крім цього наказу в документі йдеться про необхідність налагодження міцних відносин між козацько-гетьманською Україною та Кримським ханством для вирішення проблем викладених у зверненні гетьмана Б. Хмельницького. Також у названому листі-наказі говориться про надіслання *ферману* до гетьмана, а також про попередження необхідності оперативного інформування гетьманом про поточну ситуацію та про готовність султана надати Україні відчутну допомогу. На підтвердження цього султан відіслав гетьманові кафтан, що є підтвердженням факту існування дипломатичних відносин між Українською козацькою державою та Османською Туреччиною під час правління гетьмана Б. Хмельницького.

Документ написаний 22 лютого – 3 березня 1651 р. в Стамбулі.

Список використаних джерел:

1. TSMA, E. 3005 / 2, Kırım Hanı III. İslâm Giray'dan Osamnlı Pâdişâhına [IV. Mehmed'e] mektup.
2. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник України. Фондосховище. КВ-78826. КД-д/п 1157: Лист-наказ від турецького султана Мехмеда IV до козацького гетьмана Богдана Хмельницького з приводу звернення останнього з проханням до султана укласти договір про надання тому захисту, написаний в місяці у ребіюльевелі 1061 р. за ісламським календарем Гіджри (1–10 ребіюльевелі 1061 р. (22 лютого – 3 березня 1651 р. за християнським календарем)).
3. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 89: "Посольский приказ и посольская канцелярия – "Сношения России с Турцией""; коллекция дел и документов. Оп. 2. Грамоты 1615–1718 гг. Л. 26: Листь Турецкого Султана Ибрагима кь Гетману Хмельницкому, ко- его увѣщевая жить дружно и согласно съ Крымскимъ Ханомъ, дать ему знать, что присланный отъ него Гонецъ отпущенъ съ награжденіемъ.
4. РГАДА. Ф. 89 "Посольский приказ и посольская канцелярия – "Сношения России с Турцией""; коллекция дел и документов. Оп. 2. Грамоты 1615–1718 гг. Л. 30: Листь Турецкого визиря Мустафы Паши кь Гетману Хмельницкому, увѣдомительный, что Султанъ снисходя на присланное съ Посланниками его кь нему челобитье о бытію ему Гетману въ подданствѣ и в покровительствѣ Турецкой Имперіи, принялъ его прошеніе, и для защищенія его Гетмана отъ непріятелей, посланы уже кь Хану Крымскому и прочимъ пограничнымъ командирамъ Султанскіе о томъ указы /
5. Pritsak Omeljan. *Ukrayna–Osmanlı İttifakı / Omeljan Pritsak // İlmî Araştırmalar*. – 1999. – 7. – S. 255–284.
6. Бутин І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького / І. Бутин // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1991. – Т. 222. – С. 319–326.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8 / М. С. Грушевський. – Київ: Наукова думка, 1995. – 856 с.
8. Дашкевич Я. Турецька декорація герба Богдана Хмельницького // Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич. – Львів: Піраміда, 2007. – С. 110–112.
9. Дашкевич Я. Протурецька орієнтація XVI–XVIII ст. в Україні / Я. Дашкевич // Україна – Туреччина: минуле, сучасність та майбутнє: Збірник наукових праць / Упоряд. Ф. Туранлі. – К.: Денеб, 2004. – С. 60–74.
10. Калакура Я. С. Державобудівничу діяльність Богдана Хмельницького: українська історіографія / Я. Калакура // Богдан Хмельницький як історична постать і літературний персонаж. – К.: Живиця, 1966. – С. 151–155.
11. Калакура Я. С. Історичне джерелознавство / Я. С. Калакура та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
12. Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року / О. Прицак // Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка. – 1948. – Т. 156. – С. 143–160.
13. Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною / О. Прицак // Український археографічний щорічник. – 1993. – Вип. 2, т. 5. – С. 177–192.
14. Туранлі Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття) / Ф. Туранлі. – К.: Києво-Могилянська академія, 2016. – 606 с.

F. Turanly, Dr. Habil. (History), Lecturer
National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

15. Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Я. Федорук. – К.: Києво-Могилянська академія, 2011. – 623 с.

References:

1. TSMA, E. 3005 / 2, Kırım Hanı III. İslâm Giray'dan Osamnlı Pâdişâhına [IV. Mehmed'e] mektup.
2. Kamianets-Podilskyi derzhavnyi istorychnyi muzei-zapovidnyk Ukrainy. [Kamianets-Podilskyi State Historical Reserve Museum]. Museum depository. KV-78826. KD-d/p 1157.
3. Russian State Archive of Manuscripts. Fund 89. List 2. Sheet 26.
4. Russian State Archive of Manuscripts. Fund 89. List 2. Sheet 30.
5. PRITSKAK, O. (1999). *Ukrayna–Osmanlı İttifakı. İlmî Araştırmalar*, 7, 255-284. [In Turkish]
6. BUTYCH, I. (1991). Dva nevodomi lysty Bohdana Khmelnytskoho. [Two Unknown Letters of Bohdan Khmelnytskyi]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 222, 319-326. [In Ukrainian]
7. HRUSHEVSKYI, M. S. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusi*. [History of Ukraine-Rus]. Vol. 8. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]
8. DASHKEVYCH, Ya. (2007). Turetska dekoratsiya herba Bohdana Khmelnytskoho. In: Ya. Dashkevych, *Postati: Narysy po diiachiv istorii, polityky, kultury*. Lviv: Piramida. Pp. 110-112. [In Ukrainian]
9. DASHKEVYCH, Ya. (2004). Proturtska orientatsiia XVI–XVIII st. v Ukraini. [Pro-Turkish Orientation of Ukraine of 16th – 18th Centuries]. In: F. Turanly (ed.), *Ukraina – Turechchyna: mynule, suchasnist, maibutnie*. Kyiv: Deneb. Pp. 60-74. [In Ukrainian]
10. KALAKURA, Ya. S. (1966). Derzhavnobudivnycha diialnist Bohdana Khmelnytskoho: ukrainska isorohrafiia. [State-building Activity of Bohdan Khmelnytskyi: Ukrainian Historiography]. In: *Bohdan Khmelnytskyi yak istorychna postat i literaturnyi personazh*. Kyiv: Zhyvvtisia. Pp. 151-155. [In Ukrainian]
11. KALAKURA, Ya. S. et al. (2002). *Istorychne dzhereloznavstvo*. [Historical Source Studies]. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian]
12. PRITSKAK, O. (1948). Soyuz Khmelnytskoho z Turechchynoiu 1648 roku. [Khmelnytskyi's Alliance with Turkey of 1648]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 156, 143-160. [In Ukrainian]
13. PRITSKAK, O. (1993). Ishche raz pro soyuz Bohdana Khmelnytskoho z Turechchynoiu. [One more Time about Khmelnytskyi's Alliance with Turkey]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*, 2(5), 177-192. [In Ukrainian]
14. TURANLY, F. (2016). *Kozatska doba istorii Ukrainy v osmansko-turetskykh pysemnykh dzerelakh (druha polovyna XVI – persha chvert XVIII stolittia)*. [Cossacks Time of the History of Ukraine in the Osman and Turkish Written Sources (16th – 18th centuries)]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska Akademiya. [In Ukrainian]
15. FEDORUK, Ya. (2011). *Vilenskyi dohovir 1656 roku: Shlidnoieuropeiska kryza i Ukraina u seredyni XVII stolittia*. [Vilnius Pact of 1656: East-European Crisis and Ukraine in the middle of the 17th Century]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska Akademiya. [In Ukrainian]

Надійшла до редколегії 14.12.18

WRITTEN DOCUMENTS ON THE BLACK SEA DIPLOMACY VECTOR OF HETMAN BOHDAN KHMELNYTSKY

Making studies of written sources relating to the diplomatic activities of Hetman Bohdan Khmelnytsky, and particularly the Turkish-Ottoman written documents (manuscripts), is required to obtain new data, so as to confirm the fact of the interstate relations of the Ukrainian Cossack State with the Ottoman Empire to have been rising. Moreover, an important meaning of the Black-Sea vector of the foreign policy of the said Hetman was accounted for by the needs for the Ukrainian people to get sure of a support in its liberation struggle against its enemies. There have been analysed the causes of strengthening the role of the above said trend in the foreign political activities of B. Khmelnytsky. By the way, this problem in due time was paid attention to in academic studies of such famous Ukrainian historians, as Mykhailo Hrushevsky, Omelian Pritsak and Yaroslav Dashkevych, who concentrated mainly in studying separate aspect of the diplomatic activities of the Cossack-Hetmanic Ukraine in regard of the Crimean Khanate and Higher Porte in the middle of the 17th century. For a more detailed consideration of the problem touched in the given study there are also of importance the data, we have obtained from the original chironal manuscript "An order-letter from the Turkish Sultan Mehmed IV to the Cossack Hetman B. Khmelnytsky" that is kept in Kamianets-Podilsky State-owned Ukraine's Historical Museum-Archive, and which was firstly involved in an academic circulation. In this letter the Hetman speaks of his devoted friendship with the Sultan and of his loyal servicing to the latter one.

Keywords: a manuscript, diplomacy, a sultan, a hetman, an agreement, a kaftan, the Black Sea.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 1 (140)

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 8,02. Наклад 300. Зам. № 219-9335.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № І-1.
Підписано до друку 19.06.19

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43

☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02